JEAN-JAQUES ROBRIEUX

RETORICA SI ARGUMENTARE

Jean-Jacques Robrieux

RETORICA ŞI ARGUMENTARE

Traducerea cărţii
Éléments de Rhétorique et d'Argumentation
DUNOD, Paris, 1993
Timişoara
2000

CUPRINS

INTRODUCERE 7

CAPITOLUL 1 13

RETORICA: ISTORIE ŞI MIZE 13

I. Retorica din Antichitate până în zilele noastre 14

1. De la Antichitate la Evul Mediu 14

2. Cadrele retoricii antice 27

3. Supravieţuirea, declinul şi renaşterea retoricii 39

II. Problemele generale ale argumentării 50

1. Argumentarea decurge din reguli logice 50

2. Argumentarea depinde de criterii specifice 58

CAPITOLUL 2 63

PRINCIPALELE FIGURI ALE DISCURSULUI 63

I. Figurile de sens sau tropii 66

1. Polul metaforic 67

2. Alte figuri ale substituţiei 77

II. Figurile de cuvinte 83

1. Jocurile lexicale 84

2. Jocurile asupra sonorităţilor şi asemănărilor formale 90

III. Figurile de gândire 95

1. Ironia şi procedeele deconcertante 96

2. Figurile de intensitate 101

3. Figurile enunţării şi ale dialecticii 108

IV. Figurile de construcţie 128

1. Figurile de simetrie şi construcţiile îndrăzneţe 128

2. Figurile de repetiţie şi de acumulare 139

CAPITOLUL 3 149

ARGUMENTELE CVASI-LOGICE 149

I. Definiţia, argumentele asociative şi disociative 151

1. Formele logice ale definiţiei 151

2. Formele retorice ale definiţiei 158

3. Comparaţia şi deosebirea 166

4. Incompatibilitatea 171

II. Argumentele bazate pe logică formală 179

1. Principalele argumente 180

2. Întregul şi partea 185

3. Alte argumente cvasi-logice 189

CAPITOLUL 4 196

ARGUMENTELE EMPIRICE 196

I. Argumentele bazate pe cauzalitate şi pe succesiune 197

1. Cauzalitatea 197

2. Fapte şi cauzalitate 208

II. Argumentele bazate pe legături de succesiune 212

1. Actul, persoana şi ceea ce se aşteaptă 216

2. Dubla ierarhie: argumentele *a fortiori* 221

III. Argumentele inductive şi analogia 223

1. Argumentele inductive 223

2. Argumentul prin analogie (*a simili*) 227

CAPITOLUL 5 231

ARGUMENTELE CONSTRÂNGĂTOARE ŞI REAUA CREDINŢĂ.....231

I. Argumentele constrângătoare 232

1. Recursul la valori 232

2. Câteva locuri comune 238

3. Forţa argumentativă a întrebărilor 243

II. Reaua credinţă şi limitele argumentării 250

1. Principalele sofisme şi respingerea lor 250

2. Provocarea, eschivarea şi constrângerea 261

CAPITOLUL 6 271

DISPOZIAŢIA ŞI STRATEGIILE RETORICE 271

I. Structuri clasice 272

1. Cele trei genuri tradiţionale 272

2. Variaţiuni 284

II. Alte structuri 291

1. Retorici ale eseului 291

2. Circuite complexe 300

BIBLIOGRAFIE 307

INTRODUCERE

Cuvântul „retorică” este folosit azi adesea în expresii peiorative, în acelaşi fel ca „cinema” sau „circ”. Dar dacă în cazul acestor ultimi doi termeni limbajul ne ajută să recunoaştem distanța dintre sensul originar şi sensul metaforic perceput cu uşurință ca impropriu, nu acelaşi lucru se întâmplă cu primul termen. Se vorbeşte despre „discursuri retorice” aşa cum se vorbeşte despre „muzică retorică” sau despre „artă retorică”, pentru a deprecia modurile de exprimare afectate, bombastice sau artificiale. Dacă acest cuvânt suferă de conotații negative şi persistente, acest lucru se întâmplă întrucât el aminteşte de practici ale limbajului considerate suspecte încă de pe vremea lui Platon şi a sofiştilor. Aproape în toate epocile şi sub toate regimurile, puterea limbajului a inspirat teamă, mai ales celor care n-o posedau. Activitatea cu limbajul a fost întotdeauna considerată subversivă şi periculoasă, chiar şi în epocile (în general democratice) în care retorica făcea parte din instituțiile oficiale şi de învățământ. Cu toate acestea, chiar proscrisă, chiar clandestină, ea n-a încetat să existe sub o formă sau alta. Învățământul public francez din secolul al XIX-lea, reluând în mare parte programele colegiilor iezuite, a menținut multă vreme clasa de „retorică”, echivalentă cu actuala clasă primară, înlăturând pentru o vreme tabú-ul acestei denumiri. Dar acum, când literatură şi filosofia

constituie partea esențială a claselor superioare ale liceelor moderne, se resimte un gol care se umple puțin câte puțin cu termenul mai flatant – dar cu cât mai bogat! – De „comunicare”. Cu toate acestea, cuvântul „retorică” a reapărut: ce desemnează el de fapt? Care este domeniul său? Pentru ce s-a reintrodus această disciplină? La ce serveşte ea? Cum trebuie ea studiată?

Definițiile retoricii abundă în momentul în care se trece la studierea acestei materii. Ele se nuanțează şi se precizează unele pe altele, dar se revine mereu la aceleaşi definiții, care ar putea fi rezumate foarte simplu astfel: retorica este *arta de a ne exprima şi de a persuada*. Această definiție dualistă nu întruneşte probabil unanimitatea, căci dacă toată lumea este de acord cu privire la ideea de tehnici formale şi stilistici ale expresiilor, unii vor neglija câmpul argumentativ în studiul discursului. Noi credem, dimpotrivă, că a venit timpul reconstituirii ansamblului disciplinei, nu numai pentru că ea era unificată încă de pe vremea Antichității greceşti, dar şi pentru că nicio abordare serioasă a fenomenelor de limbaj şi de comunicare nu poate separa astăzi sensul discursului de procedeele sale, altfel spus, fondul şi forma. O retorica ce n-ar avea drept finalitate să persuadeze, adică, în sens pascalian, *să convingă* (aspectul rațional) şi *să placă* (aspectul irațional sau afectiv) şi, într-un sens mai general, să comunice idei şi să producă emoții, ar echivala cu o medicină care n-ar avea ca obiectiv vindecarea. Acesta este motivul pentru care noi vom

înclina să punem accentul pe studiul argumentării, adesea mult mai puțin tratat decât stilistica.

Dar este oare evidentă prezența retoricii în orice discurs? O propoziție de genul „oricărui condamnat la moarte i se va tăia capul" în mod incontestabil nu relevă niciun fel de retorică, afară de cazul în care, la rigoare, Fernandel o refuză pe toate tonurile pentru a produce efecte asupra publicului spectator. Nu există retorica decât atunci când finalitatea discursului este de a transmite un mesaj. Aceasta deoarece trebuie excluse unele forme literare şi, în mod deosebit, poezia „pură" în măsura în care ea impresionează fără să încerce să persuadeze, chiar şi într-un sens mai larg. În operele narative, şi cu atât mai mult în teatru, numeroase pasaje sunt retorice. Nu este, de aceea, de mirare, că în această lucrare se vor găsi numeroase referințe literare. În schimb, textele sau comunicările care se mărginesc să informeze (legile, regulamentele, pancartele…) sunt, în principiu, nonretorice. La fel stau lucrurile cu discursul ştiințific, nu numai pentru că este pur rațional, ci şi pentru că se bazează pe realități certe, în timp ce domeniul retoricii este cel al verosimilului.

Revenirea retoricii înseamnă redescoperirea tradițiilor antice. După literatura beletristică, pozitivismul, formaliştii ruşi şi lingvistică structurală, care au negat complet sau numai parțial retorică, în cele din urmă oamenii şi-au dat seama că fenomene atât de importante ca dezbaterea politică, discursul

mediatic, publicitatea şi atâtea altele relevă procedee cunoscute şi stăpânite de secole de către oratori. De ce să nu fie ele studiate în mod riguros? Şi mai ales de ce să nu se introducă în programele oficiale principiile pe care se bazează ele? Această lacună este acum umplută în învățământul universitar prin „tehnicile de exprimare şi comunicare", „comunicarea publicitară" sau „audio-vizuală" etc. În pofida caracteristicilor specifice ale acestor diverse discipline, ele au în mod firesc un numitor comun: arta de a comunica.

Care este deci utilitatea retoricii azi? Coexistă şi se completează două preocupări. Mai întâi, o nevoie de exprimare şi, apoi, necesitatea de a decodifica mesaje din ce în ce mai complexe. Desigur, elita oratorilor şi a decidenților nu se aşteaptă decât ca cercetările să se orienteze spre practicile discursului; dar aprofundarea teoretică a noțiunilor şi a tehnicilor pe care le folosesc trebuie să-i conducă la diversificarea cunoştințelor lor, reflectând mai ales asupra datelor psihologice, sociologice, logice şi lingvistice ale comunicării. Ei ar trebui de fapt să conceptualizeze tehnicile pe care le folosesc, să se întrebe cui se adresează, în ce stil şi cu ce tipuri de argumente. Dar cel mai greu este, fără îndoială, să stăpânească dialectica: cum să se răspundă la o întrebare capcană? Cum să se opună unui argument de rea credință? Aceasta este soarta cotidiană a tuturor actorilor unei democrații, dar şi a tuturor celor care discută şi care negociază. Dimpotrivă, numeroşii

destinatari ai unor mesaje persuasive nu se pot mulțumi cu o lectură sau cu o audiție inocentă, fără care ei ar rămâne pe gânduri într-un univers de cuvinte şi de imagini ale căror chei nu le dețin. Retorica le aduce elementele indispensabile unei analize critice. Tocmai învățând cum este produs un mesaj, din punctul de vedere al stilului, argumentelor şi structurilor, se poate sesiza cu adevărat sensul care se află dincolo de aparențe.

Abordarea în acest mod nu este uşoară căci trebuie să compunem sau să citim un mesaj ținând cont în acelaşi timp de conținutul său, de stilul său, de planul său şi de modul în care este pronunțat dacă este vorba de un mesaj oral. Retorii antici divizau această activitate în etape succesive dintr-o comoditate pedagogică, cum se va vedea în primul capitol. Aceasta va fi şi metoda noastră, cu două variante apropiate. Pe de o parte, figurile discursului vor fi studiate înaintea argumentelor şi planurilor, căci pare preferabil să pornim de la observarea concretă a fenomenelor textuale înainte de a analiza într-un studiu mai teoretic şi mai direct valoarea lor argumentativă; pe de altă parte, aspectele pur orale sau nonverbale ale elocinței (dicția, gesticulația etc.), în ciuda interesului pe care-l prezintă analiza lor, nu vor fi abordate în această lucrare.

Precizăm, în fine, că conceptele retoricii sunt numeroase, au fost multă vreme utilizate şi sunt încă în mare măsură necunoscute. Cititorul să nu se

aştepte deci să găsească aici un manual de popularizare care l-ar scuti de orice dificultate – a pretinde contrariul înseamnă a-l înşela, ci, mai curând, o operă de referință care-l informează cât se poate de complet şi de riguros.

CAPITOLUL 1

RETORICA: ISTORIE ŞI MIZE

În acest prim capitol, vom încerca mai curând să trasăm în liniile lor mari principalele etape ale istoriei retoricii, pentru a înțelege mai bine ce poate însemna în zilele noastre această disciplină complexă. A rezuma în câteva pagini două milenii şi jumătate de artă oratorica constituie fără nicio îndoială un pariu, şi totuşi această abordare este cu atât mai necesară cu cât unele lucrări uşor accesibile, mai ales în limba franceză, ne informează asupra acestei probleme. Tocmai acest lucru îl constatase Roland Barthes în anii şaizeci, când trebuia să țină un curs despre „retorica antică", curs pe care cu modestie l-a publicat după multe ezitări (*Communications* 16, Seuil, 1970) căci nu era decât un „aide-mémoire" incomplet, totuşi foarte util încă şi azi. Zece ani mai târziu, apărea *L'Age de l'éloquence* a lui Marc Furmaroli (Droz, 1980), lucrare inspirată, printre altele, de o vie înflorire a interesului intelectualilor pentru o disciplină prea discreditată până atunci. Studiul nostru foarte sumar al istoriei şi cadrelor retoricii antice şi clasice nu pretinde, evident, că cititorul să se dispenseze de consultarea lucrărilor erudite menționate în bibliografie.

I. Retorica din Antichitate până în zilele noastre

O istorie rapidă a retoricii, de la Corax până la cercetările contemporane din ştiinţele limbajului, ne va permite să marcăm mai bine conceptul de retorică, aşa cum evoluția sa i-a modificat definiția şi obiectivele, atât intelectuale cât şi ideologice şi instituționale.

1. De la Antichitate la Evul Mediu

Sofiştii, Isocrate, Platon

La începutul secolului al V-lea înainte de Cristos, doi tirani ai Siciliei, Gelon şi Hieron, II expropriază şi-i deportează pe locuitorii insulei pentru a-şi instala aici mercenarii. Atunci când o mişcare democratică i-a răsturnat, au trebuit reparate toate stricăciunile şi au fost intentate numeroase procese pentru recuperarea terenurilor. Aceste procese se derulează, fără îndoială pentru prima dată, în fața unor jurii populare. Pentru a le convinge, se creează o artă, artă a democrației prin excelență: retorică. Oratorii care marchează această epocă au fost Empedocle din Agrigent, Corax şi Tisias, care strălucesc atât la Siracuza, cât şi la Atena.

Sofiştii cei mai celebri ai Antichității ateniene au fost Protagoras, Gorgias, Lycofron, Prodicos, Trasymac, Hippias, Antifon şi Critias. Noi II cunoaştem mai puțin din scrierile lor, din care n-a rămas aproape nimic, cât din Platon şi Aristotel, primul pentru că i-a pus în scenă față de Socrate, al doilea pentru că i-a citat şi a propus un studiu teoretic şi critic al metodelor lor. O prezentare aprofundată a sofiştilor ar necesita dezvoltări foarte lungi, aşa încât ne vom mulțumi cu câteva scurte remarci asupra celor doi principali.

Protagoras, născut la Abdera, în Tracia, probabil în jurul anului 492, şi mort în jurul anului 422, este cunoscut prin faptul că a fost prietenul şi sfătuitorul lui Pericle. El profesează timp de circa patruzeci de ani o doctrină fondată pe relativismul sceptic. Neglijând cercetarea filosofică a adevărului, el II va învăța pe tinerii din clasele bogate să-şi apere înainte de toate punctele de vedere şi interesele pentru a triumfa în fața adversarilor lor în timpul dezbaterilor politice. Tocmai datorită acestui fapt el poate fi considerat unul dintre principalii fondatori ai doctrinei sofiste şi ai genului *eristic* (dialog conflictual, de la grecescul *éris*, luptă). Acest învățământ este plătit cu onorarii extraordinar de mari, cum este în general cazul la sofişti. Protagoras este, de asemenea, cunoscut pentru agnosticismul său, iar ofensele sale la adresa zeilor cetății ateniene i-au atras o condamnare la moarte. Dar după cum se ştie, la Atena totul era prevăzut pentru ca această

condamnare simbolică să nu aibă nicio şansă de a fi executată, aşa încât filosoful a fost doar exilat.

Gorgias, născut în jurul anului 485 la Leontium, în Sicilia, este şi el un profesor itinerant. Prestigiul său în întreaga Grecie este imens şi el formează, în aceleaşi condiţii ca şi Protagoras, elevi la fel de iluştri, cum sunt Critias, Alcibiade, Tucidide, Menon, Aristip şi Isocrate. Orator strălucit, el întemeiază cu adevărat poetica prozei, o codificare retorica ce nu exista înaintea lui, căci orice literatură (epopee, tragedie) era în versuri. El a lăsat tratate, dar mai ales o pledoarie (*Apărarea lui Palamede*) şi unele elogii (*Elogiul Elenei*, *Oraţie funebră pentru eroii morţi în luptă* etc.). El a inaugurat genul *epidictic*, cel al discursului sub formă de elogiu în principal.

Ce ar trebui să credem azi despre sofişti? Din lecturile lui Platon şi Aristotel, se păstrează în acest sens o imagine negativă greu de şters, chiar dacă unele pasaje din Platon aduc omagii unor anumite idei din doctrina lor. La fel, disprețul ulterior al culturii occidentale pentru retorică, în numele raţiunii, a accentuat şi mai mult discreditarea lor. Cine zice „sofişti" se gândeşte la „sofisme" şi la manipulare. Atunci când Platon II dă cuvântul lui Gorgias în dialogul care-i poartă numele, personajul apare oarecum ca un şarlatan pretenţios. Cultura sa generală nu este de fapt decât „praful în ochi", bun pentru a înşela spiritele slabe:

„Şi cu oricare alt om de meserie ar concura, oratorul ar reuşi să se facă ales mai degrabă decât oricine. Nu există chestiune pe care oratorul să nu o trateze mai convingător decât oricare dintre oamenii de meserie din mulțime. Atât de mare este, aşadar, puterea acestei arte şi de acest soi este ea".

Gorgias, 456 c

El realizează totuşi o punere a problemei deontologice puțin mai departe. La urma urmei, dacă eristica este un sport, sportul îşi are regulile sale:

„Însă nu este câtuşi de puțin dator să uzurpe reputația medicilor – pentru motivul că este în stare s-o facă – nici a altor oameni de meserie, ci trebuie să se folosească cu justețe de retorica ca şi de artă de a lupta".

Ibid., 457 b

Dar nu trebuie să uităm nici faptul că sofiştii au ajuns să umple mai multe lacune importante ale civilizației greceşti, după cum amintesc Henri-Irénée Marrou şi Jacqueline de Romilly. Rolul lor a fost de a organiza principalele structuri educative în domeniile cele mai diverse ale filosofiei, ale gramaticii, ale elocinței şi chiar ale ştiințelor, fără a mai socoti influența lor asupra dezvoltării spiritului critic:

„Ii salutăm pe aceşti mari înaintaşi, primii profesori de învățământ superior, pe când Grecia nu cunoscuse decât antrenori sportivi, şefi de atelier şi,

pe plan şcolar, umilințe ale dascălilor. În pofida unor sarcasme ale socraticilor, plini de prejudecăți conservatoare, eu voi respecta mai întâi la ei acest caracter de oameni de meserie, pentru care învățământul este o profesiune, a cărei reuşită comercială atestă valoarea intrinsecă şi eficacitatea socială".

H.- I. Marrou, *Histoire de l'éducation dans l'Antiquité*, vol. I, Seuil, p. 87.

Isocrate (436-338), profesor mai curând decât practician al artei oratorice, este autorul mai multor discursuri, printre care faimosul *Panegiric al Atenei*, şi care ne interesează într-un mod mai special pentru maniera în care defineşte arta elocinței pornind de la lucrări că *Schimbul* şi *Contra sofiştilor*. El refuză atât artificiile şi grandilocvența sofiştilor, cât şi dialectica platoniciană. El se vrea mai curând filosof decât retor şi, în încercarea sa de moralizare a retoricii, el caută înainte de toate să facă discursul simplu, frumos şi armonios. Pentru el, elocința atotputernică şi înşelătoare trebuie să cedeze locul unei concepții umaniste *avant la lettre* despre cuvânt care, departe de a încerca să convingă cu orice preț, se prezintă mai curând ca o artă de a gândi, o artă de a trăi. Se observă uşor limitele unei viziuni destul de estetizante, căci este greu de admis, pentru un filosof în sensul modern, că cercetarea frumosului să fie atât de uşor confundată cu cea a adevărului: tocmai acest lucru i l-a reproşat Platon.

Cele două dialoguri ale lui Platon în care este vorba de retorica sunt *Gorgias* şi *Fedru*. Platon (428-347) este, ca şi Isocrate, foarte critic față de sofişti, dar el merge mai departe: el defineşte în mod clar exigențele filosofice ale artei oratorice. El consideră că există două feluri de retorici: *logografia* şi *psihagogia*. Prima, cea a sofiştilor, este cea care persuadează pe oricine şi despre orice, fără a ține seama de onestitatea intelectuală; cea de a doua, care înseamnă „formarea spiritelor", este o retorica filosofică ce are ca metodă dialectică şi ca scop căutarea adevărului. Numai această din urmă ar fi demnă de acest nume, cealaltă nefiind decât o bucătărie demnă de dispreț, făcută din trucuri, din rutină şi din demagogie. Totuşi, fata de logografie, există oare o filosofie realmente constituită? Dialectica preconizată de Platon este un mod de a gândi în comun între interlocutori de bunăvoie şi singura justificare a retoricii este la rigoare de a se pune în serviciul său şi în cel al filosofiei. Singurii care se pot în mod valabil exprima sunt cei care se adresează nu aspectelor inferioare, degradate, ale omului, adică părții doritoare (*épitumia*), ci părții intelectuale. Datorită acestui fapt, retorica îşi pierde existența sa autonomă şi nu se mai poate sprijini doar pe forța limbajului, nici pe scriitură, cum voiau sofiştii şi Isocrate, coborâți de către Platon la rangul de pseudo-filosofi.

Aristotel şi redefinirea retoricii

Aristotel s-a născut la Stagira, în sudul

Macedoniei, în anul 384. El a urmat lecțiile lui Platon la Academie până la moartea maestrului în anul 347. După ce a fost învățătorul fiului lui Filip al II-lea al Macedoniei, care va deveni Alexandru cel Mare, el se reîntoarce la Atena şi-şi întemeiază propria sa şcoală, Liceul. Urmărit pentru impietate de către atenieni, el se va exila la Calcis, în Eubeea, unde va muri în anul 322. Pe lângă o operă filosofică considerabilă, el a lăsat mai multe tratate de retorica asupra cronologiei cărora specialiştii par să fie de acord. *Topicele* şi *Respingerile sofistice*, care constituie părțile a V-a şi a VI-a ale *Organonului*, sunt probabil cele mai vechi; *Analiticele prime* şi *Analiticele secunde* (părțile a III-a şi a IV-a) sunt ulterioare şi mai curând consacrate logicii formale, dar toate datează din timpul şederii lui Aristotel la Academie. *Retorica* este o lucrare mai târzie, scrisă probabil în momentul revenirii sale la Atena în anul 355, sau puțin după aceea.

Dacă sofiştii lăudau retorica pentru puterea sa, Aristotel o apreciază pentru utilitatea sa. Odată cu el, retorica nu mai este ştiința persuasiunii aptă să se substituie valorilor, ci devine un mijloc de argumentare, cu ajutorul unor noțiuni comune şi elemente de probare raționale, cu scopul de a face ca un auditoriu să admită anumite idei. Ştiințele îşi au limbajul lor, dar acest limbaj nu este accesibil tuturor: retorica are deci funcția de a comunica ideile. Ea nu mai este nici atotputernică, nici aservită filosofiei, ci este pur şi simplu autonomă.

„Când vom poseda ştiința cea mai exactă, va exista cineva care nu ne va fi uşor să-l persuadăm bazându-ne discursul doar pe această unică sursă; discursul potrivit ştiinței aparține învățământului şi este imposibil să-l întrebuințăm aici, unde dovezile şi discursurile trebuie să treacă în mod necesar prin noțiunile comune".

Aristotel, *Retorică*, I, 1355 a.

Trebuie oare să înțelegem că retorica nu este decât arta de a ne adresa celor inculți, ceea ce înseamnă desigur a-i atribui aceleaşi insuficiențe ca şi autorilor precedenți? Desigur, nu. Este vorba de două domenii diferite: pe de o parte, ştiința care cere demonstrații întemeiate pe baze certe, iar pe de altă parte, discursul persuasiv (la o adunare sau la tribunal, de exemplu) care nu argumentează decât cu privire la ceea ce este doar probabil, doar verosimil. Nu se vorbeşte unei gloate aşa cum se vorbeşte studenților, pentru că nu se vorbeşte despre aceleaşi lucruri şi nici în acelaşi scop. Pe de o parte, discursul rațional, pe de alta, ceea ce s-ar numi azi „comunicarea". Dacă retorica este constituită din reguli logice adaptate aspectului vag al comunicărilor umane, aceasta se întâmplă deoarece majoritatea acestor comunicări au baze incerte, greu de constatat. A fonda o retorica codificată, cea mai riguroasă posibilă, însemna pe drept cuvânt un mod de a nu nega acest fenomen evident, de a nu ne orbi asupra complexității limbajului. Acest demers curajos şi această luciditate fac din Aristotel un gânditor foarte modern.

Bineînțeles, filosoful prevede întrebuințarea necinstită a acestei arte, ceea ce constituie tocmai o justificare în plus a ei:

„În afară de aceasta, trebuie să fim în stare să persuadăm de contrariul tezei [...], desigur nu pentru a face în mod indiferent cele două lucruri (căci nu trebuie nicidecum să persuadăm de ceea ce este imoral), ci pentru a nu ignora cum se pun întrebările şi, dacă altcineva argumentează împotriva dreptății, de a fi în stare să-l respingem".

Ibid., I, 1355 a.

Avocații ştiu acest lucru foarte bine: tocmai înțelegând argumentarea adversă, se poate apăra mai bine o cauză. Şi nu pentru că unii utilizează în scopuri negative acest bine care este arta de a persuada retorica este prin ea însăşi pernicioasă. Aristotel o dovedeşte printr-o comparație care ne reaminteşte de „limbile lui Esop":

„Cu excepția virtuții, se poate spune acest lucru la fel de bine despre oricare dintre bunuri, mai ales despre cele mai utile, cum sunt vigoarea, sănătatea, comandarea armatei; aşa cum justa folosire a sa poate fi utilă, la fel injusta folosire a sa poate fi dăunătoare".

Ibid., I, 1355 b.

Dialectica este punerea în practică a jocului retoric. Aristotel i-a determinat regulile în cărțile V şi VI ale *Organonului*. Citindu-le, ne-am putea gândi la

eristica sofiştilor, dar dialectica i se opune acesteia prin faptul că ea trebuie să respecte în mod riguros regulile logicii şi ale onestității intelectuale, căci nu toate loviturile sunt permise sub pretextul că nu se caută decât verosimilul (*endoxon*). *Topicele* definesc cadrul posibilităților argumentative dintre părți. În principiu, vicleniile sofistice nu trebuie utilizate decât pentru a contră un adversar mărginit sau de rea credință, scopul conversației fiind de a obține victoria cu orice preț, dar cu şanse egale. În ce condiții este utilă practicarea dialecticii? Aristotel menționează trei asemenea condiții (*Topice*, I, 2): exercițiul pedagogic (el încă se practică în zilele noastre în universități), „întâlnirile cotidiene" (adică conversația spontană de fiecare zi) şi filosofia, căreia dialectica II oferă „posibilitatea de a aduce problemelor argumente în cele două sensuri" pentru a ne face „să descoperim mai uşor adevărul şi eroarea în fiecare caz". Astfel este trasată, cu Aristotel, calea unei retorici bazate pe logică valorilor, pornind de la constatarea care va fi reluată în titlul piesei lui Pirandello, *Fiecăruia adevărul său*, constatare a unei rațiuni fără încetare în conflict cu cea a celorlalți, dispută de interese şi de pasiuni, imperfectă şi perfectibilă la infinit. La 2500 de ani după el, demersul său este încă întemeiat: acest fapt dovedeşte că el a procedat corect.

Perioada romană: Cicero şi Quintilian

Se obişnuieşte să se spună că romanii n-au adus

nimic nou față de gândirea grecilor. Este adevărat că în materie de retorică, Aristotel a trasat calea în mod esențial. Era suficient să se adauge anumite complemente teoretice şi să se îmbogățească materia prin experiența practică şi prin știința pedagogică. Tocmai aceste lucruri le-au făcut Cicero şi Quintilian şi, înaintea lor, autorul misterios al lucrării *Rhetorica ad Herennium*.

Acest tratat, multă vreme atribuit lui Cicero, datează probabil din anii 86-82, dar fără îndoială nu este al lui (a se vedea introducerea lui Guy Achard la ediția les Belles Lettres, *Rhétorique à Herennius*, 1989). Acesta este o sinteză a operei lui Aristotel, într-un spirit mai practic şi mai „profesional", care constituie o mărturie a interesului purtat învățământului elocinței la Roma după secolul al II-lea.

Cicero (106-43), magistrat roman numit chestor în Sicilia în anul 75, este cunoscut pentru pledoariile sale împotriva lui Verres şi pentru a fi urmărit, fiind consul, să dejoace conjurația lui Catilina. După ruptura primului triumvirat (Cesar, Crassus, Pompei), el l-a urmat mai întâi pe Pompei, apoi pe Cesar la victoria de la Pharsale. La moartea lui Cesar în anul 44, el îl atacă violent pe Antoniu în *Filipice*. Dar acesta va forma un al doilea triumvirat cu Octav şi Lapid şi fiul asasin. Cicero a lăsat numeroase pledoarii juridice dintre care *Pro Milone* şi *Pro Murenă*, dar ceea ce ne interesează aici sunt mai ales operele

sale teoretice. După *De inventione oratoria* (*Despre invenția oratorică*), operă incompletă de tinerețe consacrată artei pledoariei, el publică *De oratore* (*Despre orator*), care disprețuieşte rețetele pentru a da întâietate culturii şi aptitudinilor naturale ale oratorului. Opera va cunoaşte multă vreme un mare răsunet datorită ideii de „om cinstit" care se degajă din ea. Sunt demne de semnalat şi alte opere, cum ar fi *Brutus*, care expune istoria elocinței la Roma, *Oratorul*, care tratează despre calitățile pe care trebuie să le posede oratorul, în fine, *Topicele* şi *Partițiunile*. În toate aceste tratate, Cicero aduce puține noutăți pe plan filosofic. Originalitatea sa constă mai curând în faptul că a reflectat asupra gustului şi a stilului.

Celălalt mare retor al perioadei romane este Quintilian, care a trăit în secolul I după Cristos şi care a lăsat un voluminos tratat pe larg inspirat din Cicero, *De institutione oratoria* (*Arta oratorică*), care cuprinde douăsprezece cărți şi care parcurge întregul câmp în materie. Cartea a X-a formulează pentru prima dată o reflecție veritabilă asupra artei de a scrie, asupra legăturii dintre retorica şi literatură. Epoca lui Quintilian marchează fără îndoială apogeul retoricii. Se sistematizează învățătura sa care începe la vârsta cea mai fragedă cu *grammaticus*, care II inițiază pe elevi în gramatică şi în lectură de texte, pentru a se continua la *retor*, care face să se practice în principal exercițiile narațiunii şi ale declamației (această ultimă materie cuprinzând *elogiile*, paralelele

în maniera lui Plutarch şi *suasoriile*, discursuri politice imaginare).

Antichitatea târzie şi Evul Mediu

În lucrarea sa *Dialog despre oratori*, scrisă în jurul anului 81 după Cristos, Tacit constată o slăbire a interesului pe care-l aveau romanii pentru retorică. El dă acestui fenomen o explicație destul de convingătoare şi rămasă celebră: imperiul a urmat democrației după Augustus şi, prin urmare, dezbaterea politică nu şi-a mai avut locul în viața statului. S-a văzut într-adevăr că după primii sofişti arta oratorica s-a instituit şi s-a dezvoltat ca organul indispensabil al democrației. Cuvântul nu mai este definit de acum încolo drept instrument al persuasiunii sau al puterii, ci mai curând în funcția sa estetică, literară. În Evul Mediu, Aristotel va fi de altfel cunoscut mai mult pentru *Poetica* sa decât pentru *Retorica* sa. Se remarcă chiar că, înaintea erei creştine, scriitorii latini se străduiau să reconcilieze retorica şi poetica: acest lucru este valabil în mod special pentru Horațiu, Ovidiu şi apoi Plutarch. Danys din Halicarnas, retor grec care preda la Roma în timpul lui Augustus, exclude entimematicul (logica frazei – parte totuşi esențială la Aristotel) din tratatul său *Despre dispunerea cuvintelor*, în favoarea unei abordări pur stilistice.

În Evul Mediu, retorica este mai presus de orice obiectul unui învățământ oral lipsit de profesori

liberali care făceau concurență şcolilor ecleziastice. Astfel, tânărul şi strălucitorul Abelard, din secolul al XII-lea (şase secole după Boetius), încerca să reintroducă în programele sale dialectica aristotelică. În organizarea generală a studiilor, această disciplină îşi găseşte locul în *Septennium*. Cele şapte arte despre care este vorba sunt împărțite în două grupe: *Trivium*, care cuprinde gramatica, dialectica (sau logică) şi retorică, şi *Quadrivium*, care grupează muzica, aritmetică, geometria şi astronomia (mai târziu se va adăuga şi medicină). Precizăm că teologia rămâne în afara *Septennium*-ului. În *Trivium*, retorica face mai curând figură de părinte sărac şi nu-şi va găsi debuşee veritabile decât mai târziu, cu tratatele de artă poetică ale Renaşterii. I se preferă gramatica, disciplină în care se evidențiază Donat (Aelius Donatus), în secolul al IV-lea, şi Priscian (secolele V-VI), şi logica, care absoarbe esențialul din ştiințele limbajului, mai ales în secolele al XII-lea şi al XIII-lea, perioadă în care logica lui Aristotel era bine înrădăcinată în Europa.

2. Cadrele retoricii antice

Înainte de a continua acest excurs istoric, să fixăm marile principii care, constituite încă din Antichitate, n-au încetat niciodată să servească drept fundamente retoricii până în zilele noastre.

Cele trei genuri ale elocinței

Definite de către Aristotel (*Retorică*, I, 1358 b) şi reluate de către ceilalți autori, „ele sunt în număr de trei, căci nu există decât trei feluri de auditoriu". Genul *deliberativ* este cel al adunărilor în care se iau decizii după regulile democrației. Acesta este genul viitorului care constă în „a consilia sau a deconsilia" în funcție de valorile „folositorului şi ale vătămătorului", ale „celui mai bun şi ale celui mai rău". În genul *judiciar*, cel al tribunalelor, se vorbeşte la trecut, pentru „a acuza sau a apăra" cu valorile „dreptului şi ale nedreptului". În fine, în genul *epidictic*, cel al discursului care face „elogiul" sau, mai rar, „blamul" personajelor sau ideilor în diverse împrejurări, altele decât cele politice sau juridice, exprimarea este în mod general la prezent, utilizând valorile „frumosului şi ale urâtului".

Aceste trei împrejurări ale discursului corespund celor trei situații publice, ceea ce îl conduce pe orator să varieze tehnicile de argumentare. Când se adresează unei adunări pentru a delibera asupra oportunității de a mări un impozit, a declara un război sau a semna un tratat, argumentul tip este *exemplul*, luat în general din istorie pentru a determina luarea deciziei după metoda *inducției* (mişcare a gândirii care merge de la particular la general). Când el se adresează unor judecători, raționamentele sale trebuie să fie mai riguroase căci ascultătorii sunt mai instruiți. Ele trebuie să fie mai

ales de tip *deductiv* (pornind de la legea generală pentru a ajunge la o decizie particulară): aici predomină deci *silogismul* – se vorbeşte de altfel încă şi azi despre „silogismul judiciar". Exemplele de pledoarii sunt numeroase, atât la greci, cât şi la romani: a se vedea Demostene, Lysias sau Cicero, printre alții. Cât despre genul epidictic, el se aplică mai puțin pentru a convinge cât pentru a evoca personaje sau evenimente pe care ascultătorii le cunosc deja. Adeziunea auditoriului este obținută dinainte atunci când oratorul rosteşte un discurs comemorativ, o oraţie funebră, elogiul unui erou sau panegiricul unui monarh. El va recurge în aceste cazuri la *narațiune* şi la *amplificare*. Ne putem întreba dacă această viziune ternară asupra retoricii nu este prea schematică: cum să caracterizăm într-adevăr cuvântările politice numite *filipice*, introduse de către Demostene (care se adresau lui Filip al Macedoniei) şi reluate de către Cicero? Ele se înrudesc cu genul judiciar fără ca totuşi să se adreseze unor judecători.

Cele cinci părți ale retoricii

Majoritatea tratatelor din Antichitate împart sarcinile oratorului în cinci etape de importanță variabilă: *invenția*, *dispoziția*, *elocuția*, *acțiunea şi memoria*. Aceste cuvinte sunt traducerile literale ale unor cuvinte latineşti şi nu corespund întotdeauna sensurilor care li se dau în mod curent. Noi vom da fiecăruia dintre ele termenii latineşti şi greceşti corespunzători.

Invenția (*invenție*, *heurésis*), prima etapă a elaborării discursului, este în mod cert cea mai complexă dintre toate şi necesită la toți autorii antici lungi dezvoltări. Ea constă în căutarea ideilor şi a argumentelor. Ea corespunde în linii mari celor trei capitole ale noastre privitoare la argumentare, în această constând importanța ei. Cuvântul „invenție" ar trebui în realitate să fie tradus prin „descoperire" (traducerea mai exactă a lui *heurésis*), căci se consideră că ar fi vorba mai puțin de „a crea" şi mai mult de „a regăsi" argumentele care ar exista independent de orator.

Dispoziția (*dispositio*, *taxis*) este arta de a ordona argumentele, altfel spus, de a le asambla conform cu un plan. Vom vedea în ultimul capitol că planurile discursului sunt oarecum „prefabricate" aşa cum sunt, într-un anumit mod, planurile noastre ale dizertațiilor, scrisorilor comerciale sau rapoartelor profesionale. Dar în Antichitate, ca şi azi de altfel, planurile tip autorizează şi, dacă este cazul, reclamă anumite libertăți.

Elocuția (*elocutio*, *lexis*) nu trebuie confundată cu termenul modern care nu se aplică decât discursului oral. Aici este, dimpotrivă, ansamblul tehnicilor relative la scriitura unui discurs sau, dacă preferăm, studiul stilului, al ornamentelor şi al tuturor procedeelor estetice.

Acțiunea (*actio*, *hupocrisis*) corespunde întocmai la ceea ce s-ar numi azi „elocuțiunea”: ea este ansamblul tehnicilor discursului oral, care cuprinde mai ales activitatea vocii şi a atitudinilor corporale, altfel spus, arta de „a face să treacă” un discurs în fața unui public. Anumite tratate ale perioadei romane adaugă memoria (*memoria*, *mnémè*), care cuprinde tehnicile de memorizare a argumentelor, atunci când trebuie să se improvizeze sau să se vorbească fără notițe. Aceste ultime două părți au fost întotdeauna considerate ca fiind oarecum la periferia retoricii, deoarece ele nu tratează despre elaborarea discursului, ci despre realizarea lui orală. Noi nu le vom aborda. Să le analizăm mai detaliat pe primele trei.

Tehnicile invenției

Ce trebuie să se întrebe oratorul înainte de a produce idei? Mai întâi, dacă trebuie să aleagă argumente de ordin afectiv sau rațional, apoi din ce domenii îşi poate scoate probele, în fine, dacă se află la dispoziția sa anumite tipuri de argumente prestabilite.

Aristotel distinge trei căi argumentative (*Retorică*, I, 1356 a): *etosul*, *patosul* şi ceea ce el numeşte *logos* (discursul), fără a folosi vreun termen mai tehnic. Primele două sunt afective, cea de a treia este rațională. *Etosul* reprezintă calitățile legate de însăşi persoana oratorului, este imaginea pe care el o

realizează despre sine în fața publicului. El trebuie să se arate în toate cazurile cinstit, bine dispus, competent şi, după caz, sever sau binevoitor, agresiv sau conciliant, auster sau amuzant. Pe scurt, este o problemă de aparență, de imagine, de postură. Cu *etosul* sunt legate diferitele forme de argumente ale *autorității*. *Patosul* este ansamblul emoțiilor pe care oratorul încearcă să le provoace auditoriului: milă, ură, furie, indignare, teamă etc. Noi vom analiza doar unele argumente dintre cele mai constrângătoare, uneori cele mai manipulatorii (a se vedea capitolul 5), cu toate că ele ar putea îmbrăca şi forme mai moderate. În fine, *logosul* este argumentarea în sens logic şi lipsită de pasiuni, cea care permite să „se dovedească", dar cum?

Aristotel distinge două tipuri de probe: cele numite *atechnoi* şi cele numite *entechnoi*, care s-ar putea traduce prin „extra-tehnice" şi, respectiv, „intra-technice", adică cele care există în fapte sau în texte, independent de orator, şi cele care sunt furnizate de către propriul său discurs, de talentul său, de creativitatea sa. În unele tratate ulterioare, se găsesc termenii de *naturale*/*artificiale* sau de preferat de *extrinseci*/*intrinseci* (B. Lamy, *La Rhétorique ou l'Art de parler*, 1675). Primele sunt în număr de cinci, după Aristotel (*Retorică*, I, 1375 a – 1377 b) şi Cicero (*Despre orator*, II 116) şi grupează textele de legi (care înglobează cutuma şi jurisprudența), mărturiile vechi (autorități morale ale unor mari oameni dispăruți) şi noi (care atestă realitatea sau verosimilitatea faptelor

– *Rhetorica ad Herennium*, II 12, adaugă rumoarea publică), contractele şi convenţiile diverse dintre particulari, mărturiile sub tortură (numai sclavii erau torturaţi) şi, în fine, jurămintele. Probele intra-tehnice se împart în două categorii: *exemplul*, în sensul larg de argument inductiv (a se vedea capitolul 4) şi *entimema*, în sensul de silogism (raţionament deductiv) bazat pe premise probabile şi care ajunge la o concluzie doar verosimilă. Vom reveni mai departe asupra acestei noţiuni.

A treia problemă relativă la invenţie este cea a surselor din care oratorul îşi poate scoate argumentele în cadrul intra-tehnic. Aceste surse, care sunt numite *locuri* (*loci*, *topoi*), sunt clasificate în *Topice* (Aristotel, Cicero). Locurile nu sunt argumente propriu-zise, chiar dacă Aristotel foloseşte şi cuvântul *topos* pentru a defini unele „tipuri de argumente", pe care le analizează mai ales în cartea a II-a a *Retoricii* (aşa cum vom face şi noi în capitolele de la 3 la 5). Într-o altă accepţiune, rămasă mai curentă, locurile sunt rezervoare de argumente, forme vide constituite în grile, mijloace mnemotehnice de descoperire a ideilor discursului. Astfel, atunci când suntem în criză de idei asupra unui subiect, ne punem întotdeauna faimoasele întrebări ale vechii scolastici, inspirate de altfel de către Quintilian: „*quis*, *quid*, *ubi*, *quibus auxiliis*, *cur*, *quomodo*, *quando*?" („cine, ce, unde, prin ce mijloace, de ce, cum, când?"). Acest mod de a proceda porneşte de la principiul după care nu se creează argumente *ex nihilo* şi că acestea din

urmă, aflate la baza gândirii, nu pot să se ivească decât urmând un anumit demers, fără care „în lipsă de metodă şi de cercetare, nu pot fi găsite decât din întâmplare" (Quintilian, *Arta oratorică*, V, 10, 22). Astfel, Quintilian distinge *locurile persoanei* (familia sa, patria sa, vârsta sa, sexul său, soarta să etc.) şi *locurile cauzei* (locul, timpul, modul, genul, specia, diferenţele, proprietăţile etc.). Toate aceste liste, adesea fastidioase, sunt mărturiile unui gust nemoderat pentru clasificări care nu va înceta să se amplifice şi să se complice în continuare, înainte de a fi în cele din urmă dezaprobat de către Arnauld şi Nicole:

„Spiritul se obişnuieşte cu această uşurinţă şi nu se mai forţează să găsească raţiunile proprii, particulare şi naturale, care nu se descoperă decât prin considerarea atentă a subiectului său".
La logique ou l'art de penser, 1662, troisième partie, chap. XVII.

Să notăm că retorica antică vorbeşte despre *locuri comune* şi *locuri speciale*. Primele sunt cele mai generale şi prin aceasta susceptibile de a se integra în orice discurs, fie el deliberativ, judiciar sau epidictic. Cele secunde variază după contexte: de exemplu, locurile judiciare, care sunt numite „stări ale cauzei" (*status causae*), corespund întrebărilor care nu se pun decât în faţa unui tribunal. *Rhetorica ad Herennium* (I, 18-27), care simplifică tipologia lui Hermagoras, distinge trei dintre acestea: starea

conjecturală (faptul a avut într-adevăr loc?), starea legală (probleme de interpretare a legilor) şi starea „juridicială" (termenul *juridicialis*, care înseamnă „relativ la o problemă de drept", trimite la problemele calificării judiciare a faptelor).

Dacă expresia „loc comun" a devenit sinonimă cu „clişeu", acest lucru se întâmplă în acelaşi timp datorită degenerescenței noțiunii, care desemnează încet încet o formă de argument sau o temă bună la toate, şi intrării sale în literatura Evului Mediu. Curtius, în *La Littérature européenne et le Moyen* A*ge latin* (1948), studiază cele mai multe dintre aceste teme bătătorite care se regăsesc în literatura medievală, ca locul modestiei afectate sau cele ale invocării naturii, a lumii răsturnate etc.

Tehnicile dispoziției

Există tot atât de multe planuri de discurs câte discursuri. Din fericire, cu excepția cazurilor în care elocința este mai degrabă plicticoasă, putem schița totuşi, în liniile sale generale, planul cel mai frecvent urmat de majoritatea discursurilor antice.

Se începe în general cu un *exordiu* sau *proem* (*exordium*, *prooimion*), partea introductivă în care oratorul se străduieşte să satisfacă două obiective: să capteze atenția şi să-şi anunțe planul. Remarcăm în treacăt o anumită analogie cu introducerile dizertațiilor şcolare şi universitare actuale; dar este

oare acest fapt întâmplător? Exordiul începe deci cu ceea ce latinii numeau *captaţio benvolentiae* („captarea bunăvoinţei"), subdiviziune care constă în a atrage pur şi simplu atenţia auditoriului dacă este vorba de o cauză simplă de pledat sau dacă discursul se situează în cadrul epidictic, sau de a-l emoţiona dacă respectiva cauză este obscură sau dificil de apărat. Această primă secvenţă este uneori urmată de respingerile eventualelor obiecţii. Exordiul se termină cu *partiţio* sau *divisio*, termeni latineşti care corespund anunţării planului („partiţiune" sau „diviziune").

Naraţiunea (*narratio*, *diégésis*) este expunerea faptelor, care necesită, din partea oratorului, talentul narării propriu-zise şi al descrierii (care include în mod special *topografiile*, sau descrierile locurilor, şi *prosopografiile*, adică portretele). Foarte importantă în pledoarii şi elogii, ea nu poate furniza, la rigoare, decât exemple în cadrul deliberativ. Nararea trebuie să fie concisă, clară şi verosimilă, dacă nu poate fi întotdeauna veridică. În general, tocmai aceasta este partea cea mai lungă a discursurilor, în principal a celor judiciare. Ea este de aceea adesea subdivizată, pentru mai multă claritate. Ea poate, de asemenea, să fie alăturată părţii care urmează, pentru a nu forma decât o singură piesă.

Probarea (*confirmaţio*, *apodeixis* sau *pistis*) care urmează narării este enunţarea argumentelor, a probelor. Structurarea internă a acestei părţi pune

problema dispunerii argumentelor după importanța lor. Trebuie oare să se înceapă cu cele mai tari şi să se sfârşească cu cele mai slabe, sau invers? Cicero preconiza un sistem mixt: „Interesul vostru, spunea el, cere să răspundeți cât mai repede posibil atenției judecătorilor. Dacă de la început ei nu sunt satisfăcuți, sarcina voastră va deveni în continuare mult mai dificilă" (*Despre orator*, II 313). Structurarea internă a acestei părți este următoarea: *propoziția* (*propositio*, *prothèsis*) rezumă problema de dezbătut; *argumentarea* este expunerea probelor propriu-zise; în fine, *altercația* este o dezbatere scurtă cu partea adversă, lansată în general de o întrebare acuzatoare.

Digresiunea (*digressio*, *parekbasis*) este o paranteză mobilă, în general plasată aproape de probare. Acesta este momentul potrivit pentru a miza pe *pathè*, fie pentru amuzament, fie pentru a provoca indignarea sau mila printr-o povestire sau o descriere care se îndepărtează de subiect *stricto sensu*.

În fine, discursul se termină cu o *peroraţie* (*peroratio*, *épilogos*), parte a bravurii finale în care oratorul mizează pe pasional. Uneori destul de lungă, această concluzie reia chestiunile esențiale ale argumentării şi le amplifică, adică dramatizează, mizele procesului sau temele discursului.

Găsim, deci, în planul general al discursurilor, o structură în chiasm pentru că argumentarea rațională (nararea, probarea) este încadrată de un

început şi de un sfârşit (exordiul, peroraţia) care privilegiază afectivul.

Elocuţia sau arta de a scrie

Roland Barthes propune să se traducă cuvântul *elocutio* (în greacă *lexis*) prin „enunţare" sau „locuţiune". Aceasta este într-adevăr arta de a pregăti discursul pentru a fi scris, dar ştiind totuşi că el va fi rostit. Ceea ce-l preocupa pe antici era mai întâi corectitudinea limbajului, respectarea gramaticii. Veneau apoi calitatea stilului şi relevanţa în raport cu subiectul tratat. Cicero, în această privinţă, definea o teorie cu trei obiective ale retoricii: să probeze (sau să informeze), să placă şi să emoţioneze, şi o teorie despre trei stiluri corespunzătoare (*Oratorul*, 69-112) adică stilul *simplu*, stilul *mijlociu* (sau *plăcut*) şi stilul *înalt* (sau *grav*). Stilul simplu este cel al informării şi al explicaţiei. Despuiat de ornamente, el convine în general narării şi probării şi trebuie să strălucească prin claritatea şi precizia sa. Stilul mijlociu, mai înflorat, mai picant, este mai curând cel al exordiului şi al digresiunii. Cât despre stilul înalt, cel mai ornat, cel mai puternic şi cel mai majestuos, el convine peroraţiei şi în general pasajelor care trebuie să facă auditoriul să vibreze. Cicero ne sfătuieşte să nu abuzăm de el, căci prea multe emoţii riscă să obosească (*ibid.*, 98-99). Un orator abil trebuie într-adevăr să ştie să alterneze cele trei stiluri.

Rămâne de menţionat importanţa atribuită

figurilor discursului de către antici, mai ales de către latini. Contrar celor ce doreau stiliştii şi lingviştii începând cu secolul al XIX-lea în special, *elocuția* nu se reduce la aceste figuri. Anticii sunt totuşi la originea ideii, atât de exploatată de către urmaşi, că acestea din urmă constituie o abatere în raport cu o specie de norme, un „grad zero al limbajului", ca şi cum ar fi existat la origine un limbaj fără figuri pe care retorica ar fi avut misiunea de a-l îmbogăți şi ornamenta. Noi nu vom studia aici clasificările lui Aristotel, Cicero şi Quintilian; ele nu sunt decât ebóşele (de altfel atât de contradictorii între ele) nomenclatoarelor ulterioare pentru care propunem o sinteză în capitolul care urmează.

3. Supraviețuirea, declinul şi renaşterea retoricii

Retorica în perioada clasică

Am văzut că încă înainte de Renaştere se dădea prioritate studiului stilului. Tratatele secolului al XVI-lea, de felul *Poeticii* lui Aristotel, neglijau mai degrabă argumentarea pentru a nu se ocupă decât de „arta poetică" (Sébillet, Peletier, Ronsard…) sau de retorica limitată la *elocuție* şi eventual la *acțiune*. Tratatul lui Fouquelin (1555) este într-adevăr redus la două părți: „elocuțiunea" şi „pronunțarea"; cel al contemporanului său Pierre Fabri (*Grand et vrai art*

de pleine rhétorique, 1521-1544) nu diferă cu nimic de cel dintâi. Majoritatea autorilor, până în secolul al XVIII-lea, îşi orientează cercetările în special spre studiul stilului sclipitor, al eleganţei literare: aşa este cazul în special cu iezuitul spaniol Baltasar Gracián, autor al tratatului *Art et figures de l'esprit* apărut în 1647. Şcolile iezuite sunt principalii vectori ai acestui învăţământ al retoricii, învăţământ care va predomina asupra altor discipline care au durat în toată perioada clasică în Europa şi mai ales în Franţa. Operele părinţilor iezuiţi care se inspiră din schema aristotelică şi care prin aceasta redevin mai complete decât tratatele Renaşterii sunt foarte numeroase şi adesea redactate în limba latină. Printre cele mai cunoscute, scrise în limba franceză, sunt *La Rhétorique française* a lui René Bary (Paris, 1653) şi *La Rhétorique ou l'art de parler* a lui Bernard Lamy (Paris, 1675). Celebri pentru pedagogia lor, iezuiţii pun la punct exerciţii de compoziţie literară numite *chries*, din care se vor inspira autorii până în secolul al XIX-lea.

Şi totuşi epoca clasică este cea în care retorica a murit. Locul său în învăţământ nu trebuie să ne orbească în privinţa lipsei sale de justificare în gândirea filosofică. Deja umanistul Petrus Râmuş (1515-1572) a rupt-o cu aristotelismul şi a separat retorică, simplă tehnică decorativă, de filosofie şi de ştiinţe. El anunţă astfel era ştiinţifică, care se instaurează odată cu Descartes. În *Discurs asupra metodei*, ceea ce era cel puţin o artă (*technè*) pentru

Aristotel este coborât la rangul de simplu „dat al spiritului", perfect inutil din moment ce subiecții vorbitori enunță idei clare şi distincte, „măcar că ei nu vorbesc decât bretona şi că n-au învățat niciodată retorică" (prima parte). Cât despre dialectică, cum ar putea ea să-şi găsească locul, ea care consacră respectul opiniei altuia? Toate acestea se află în opoziție cu principiul „tablei şterse" sau al „îndoielii metodice", atât de drag cartezianismului:

„Considerând câte opinii diverse poate avea cineva în această privință, privind o aceeaşi materie, care sunt susținute de oameni învățați, fără a putea avea vreodată măcar una care să fie adevărată, eu aproape le-aş considera false pe toate cele care n-ar fi decât verosimile"

Discurs asupra metodei, prima parte.

Iată deci retorica condamnată de către raționalism în numele căutării adevărului. Din motive asemănătoare, ea n-a avut o soartă mai bună nici după apariția empiriştilor anglo saxoni, ca John Locke, care făcea din ea un sinonim al minciunii, în măsura în care ceea ce considera el drept o tehnică artificială a verbului deturnează spiritul de la experiență. Port Royal denunță, de asemenea, mecanica *invenției* – analizată mai sus în legătură cu locurile – ca şi pe cea a *elocuțiunii*. Se cunoaşte faimosul aforism al lui Pascal, „adevărata elocință îşi bate joc de elocință", care arată clar poziția clasicilor în problema limbajului. Acesta din urmă trebuie să

poată traduce gândirea în modul cel mai fidel posibil, fără ca o muncă superfluă asupra cuvintelor să altereze claritatea ideilor. Aceleaşi concepții se vor găsi în secolele următoare, de la enciclopedişti la pozitivişti, cu excepția câtorva dizidenți; orice s-ar spune, predarea retoricii va dispărea din învățământul public la sfârşitul secolului al XIX-lea. Astfel, clasicismul a ucis retorica iar era ştiințifică pare a o fi înmormântat. Dar nu se pot şterge atât de uşor cei 2500 de ani de filosofie şi de practică a discursului.

Perelman şi reînnoirea tradiției aristotelice

Lucrările lui Chaïm Perelman, îndeosebi *Traité de l'argumentation* pe care a scris-o în 1958 împreună cu Lucie Olbrechts-Tyteca, au trecut neobservate la vremea lor. Filosof al dreptului, Perelman a avut ca obiectiv regăsirea în cele mai diverse practici ale argumentării (la barou, bineînțeles, dar şi, mai ales, în filosofie şi în literatură) a principiilor care fundamentează o logică a valorilor. El se situează în marea tradiție aristotelică deoarece, contrar majorității contemporanilor săi, el nu disprețuieşte nici verosimilul, nici opinia. Opera sa a format obiectul unor critici, în special din partea celor care doreau un studiu al aspectelor non-raționale şi necinstite ale retoricii. Este adevărat că Perelman n-a avut curajul să țină seama de reaua credință, nici de formele caracteristice ale manipulării: sofistica este practic exclusă din *Traité*, la fel ca şi întreaga

argumentare întemeiată pe violență şi pe raporturile de forță. Este paradoxal că cei care s-au inspirat din Perelman sunt uneori aceiaşi cu cei care au studiat efectele manipulatorii ale discursului: aşa stau lucrurile mai ales cu Marc Angenot, autorul lucrării *La Parole pamphlétaire* (Payot, 1982). Un alt reproş a fost că nu a abordat într-un mod suficient de sitematic aspectele formale ale retoricii, într-un cuvânt, *elocuțiunea*. Dar este adevărat că *Traité* studiază argumentarea şi nu ansamblul câmpului retoric. Gândirea lui Perelman n-a beneficiat de audiența meritată decât spre sfârşitul anilor şaptezeci, în momentul în care a apărut *L'Empire rhétorique* (Paris, Vrin, 1977), lucrare în care el a rezumat *Traité*. În acest mod de a aborda fenomenele retorice se află, într-adevăr, principalii ingredienți ai unei critici a discursului care nu cere decât să fie completată, ceea ce se străduieşte, cu modestie, să facă lucrarea noastră. Lacunele lui Perelman au fost în plus umplute de unii autori, mai ales de numeroşii cercetători americani adesea necunoscuți de către francezi dar cărora Christian Plantin a ştiut să le acorde locul cuvenit (*Essais sur l'argumentation*, Paris, Kimé, 1990). Rămâne adevărat că contribuția lui Perelman la studiul retoricii este una dintre cele mai importante.

Abordările comunicațională şi semiologică

Mai ales după anii cincizeci, cercetătorii s-au interesat de tehnicile persuasiunii. Motivarea maselor

a fost mai întâi obiectul propagandei politice, înainte de a deveni preocuparea privitoare la publicitate. Când Vance Packard scrie în 1958 *The Hidden Persuaders*, el vorbeşte despre retorică, dar abordarea sa psihosociologică nu este lipsită de interes pentru fenomenele discursului. Se va regăsi o problematică comparabilă în Franța cu cea a lui Jean-Noel Kapferer, autorul lucrării *Chemins de la persuasion* (Dunod, 1988). Perspectiva retorica s-a regăsit cu adevărat mai ales odată cu semiologia, mai ales când ea se interesează de discurs şi de reprezentarea vizuală. Un articol al lui Roland Barhes, intitulat „Rhétorique de l'image", a apărut în numărul 4 al revistei *Communications* (Seuil) în 1964. Autorul analizează aici codurile şi rețelele de semnificații ale unei imagini publicitare din perspectivă semiologică, în timp ce, până atunci, cercetătorii, în majoritate americani, au mers pe calea unei abordări „motivaționiste". Ceea ce este nou este interesul pe care-l manifestă această epocă pentru mesajele non-verbale (imagini, vestimentație, gesturi, ritualuri de politețe…) a căror semiologie arată că ele funcționează ca limbaje, ca sisteme de semne. Titlul articolului nu este lipsit de interes pentru noi: de ce „*Retorica* imaginii" şi nu „semiotica"? Acesta este motivul pentru care Barthes emite ipoteza că există o retorica formală la baza oricărui sistem de semnificație:

„Este chiar probabil să existe o singură *formă* retorică, comună, de exemplu, visului, literaturii şi

imaginii. Astfel, retorica imaginii (adică clasificarea conotatorilor săi) este specifică în măsura în care ea este supusă constrângerilor fizice ale vederii (diferite de constrângerile fonatoare, de exemplu), dar generală în măsura în care „figurile" nu sunt niciodată decât raporturi formale ale elementelor".

„Rhétorique de l'image", *Communications* 4, Seuil, pp. 49-50.

Ideea a reuşit să se impună şi, câțiva ani mai târziu, Jacques Durand propune în aceeaşi revistă (nr. 15, 1970: „Rhétorique et image publicitaire") un inventar de figuri utilizate în imaginea publicitară. Într-un spirit structuralist, el pleacă de la un tablou sensibil identic cu cel al grupului Mü şi dă exemple de gradații, de hiperbole, de antiteze şi de numeroase alte figuri care nu erau studiate până atunci decât în discurs. Paralelismul mijloacelor retorice dintre limbă şi imagine este frapant, iar demonstrația convingătoare.

Abordarea tropologică

Deşi legată de precedentă, această abordare este fără îndoială mai contestabilă, atât în metoda să, cât şi în definirea retoricii pe care se bazează. Unii lingvişti din aceeaşi perioadă nu s-au interesat cu adevărat decât de retorica „tropilor" (figuri de *abatere*), reducând-o la *elocuțiune*, perpetuând astfel lacunele epocii clasice deja semnalate. Retorica nu mai este arta de a persuada, ci pur şi simplu aceea de

a plăcea. Această abordare pur figurală ne face să ne întoarcem, între alți autori, la enciclopedistul Dumarsais care, în tratatul său *Des Tropes ou des différents sens* (Paris, 1730), alcătuieşte un repertoriu al figurilor întâlnite exclusiv în literatură. În exemplele sale, el II neglijează pe oratori pentru a-i privilegia pe poeți, în special pe cei latini. Un secol mai târziu, Pierre Fontanier adoptă acelaşi demers şi face o clasificare mai complexă în două lucrări, *Manuel classique pour l'étude des tropes* (1821) şi *Des figures autres que tropes* (1827), pe care Gérard Genette le-a reunit sub titlul: les *Figures du discours* (Paris, Flammarion, 1968). Într-un articol intitulat „La rhétorique restreinte" (*Communications* 16, Seuil, 1970, p. 161), Genette arată cum anume clasificările combinate ale celor doi autori, care elimină din domeniul „tropilor" un mare număr de figuri, acreditează ipotezele lingviştilor moderni „pentru a obține cuplul figural exemplar, cățeluşi de faianță de neînlocuit ai propriei noastre retorici moderne: metafora şi metonimia". El face aluzie bineînțeles la toată lingvistica structurală şi la Roman Jakobson în particular care reduce universul limbajului la două axe, sintagmatică şi paradigmatică, simplu reper ortonormat pe baza căruia ar trebui explicate toate virtualitățile limbajului. În această optică, Jacques Lacan defineşte chiar un psihism cu două dimensiuni prin stabilirea unei legături între cuplul *condensare/deplasare*, cele două mari moduri de elaborare a visului la Freud, şi cuplul *metaforă/metonimie* („L'instance de la lettre dans

l'inconscient", *Écrits I*, Seuil, 1966). „Furiei taxinomice" a vechilor tratate, denunțate de Barthes, i se opune deci ceea ce s-ar cuveni să se numească „fantasma binarității", concepție care pare destul de schematică.

Aceasta nu i-a împiedicat pe lingvişti, chiar atunci când ei deschideau câmpul studiului lor ansamblului figurilor, să continue să considere că retorica se limitează la locuțiune, sau poate ar trebui s-o facă. Grupul Mü, autor al unei *Retorici generale* (Larousse, 1970; Seuil, 1982), îşi asumă ca misiune să sistematizeze procedeele integrându-le într-o grilă. Figurile sunt deci puse în tabel cu aceeaşi rigoare ştiințifică cu care sunt puse elementele chimice. Retorica se vrea cu orice preț „generală", pentru că pretinde că dă seama de „procesele de simbolizare şi de semanticile fundamentale", depăşind prin aceasta cadrul elocuțiunii (a se vedea *Rhétorique de la poésie*, Éd. Complexe, 1977, Seuil, p. 15). Este oare această abordare cu adevărat convingătoare? Retorica astfel definită este oare atât de „generală" pe cât pretind autorii? Nouă ni se pare, dimpotrivă, că o teorie care îndepărtează în mod deliberat subiecții care vorbesc, scriitorii sau ascultătorii de câmpul său de studiu şi care tratează limbajul ca un sistem mai mult sau mai puțin închis mai curând decât ca un ansamblu de fenomene de comunicare se situează în acea parte a deschiderii tradiționale a retoricii care trebuie să ia în seamă, că vrea sau nu, *ansamblul* mijloacelor de persuasiune. În plus, ideea implicită pe care se

bazează edificiul rămâne aparent teoria *abaterii*, veche şi repetată adesea, după cum am văzut. În acelaşi spirit şi cu aceleaşi insuficienţe, *Dictionnaire de poétique et de rhétorique* al lui Henri Morier (Paris, PUF, 1961) inventariază mulţi termeni ai lingvisticii şi ai poeticii, unele figuri ale retoricii, însă practic nicio noţiune de argumentare.

Abordările logico-lingvistice

Cercetarea nu s-a concentrat doar asupra *elocuţiunii* şi figurilor. Ea s-a interesat şi de argumentare. Meritul său este de a fi încercat să trateze mesajele după regulile logicii formale. Făcând că logica să evolueze de la silogistica aristotelică încoace, unii cercetători că Wittgenstein, Frege, Russell, Quine etc. Au căutat principiile unei filosofii a limbajului. Problematicile lor diferă de cea a lui Perelman în sensul că orice tentativă de asimilare a discursului cu logica presupune că nu există, în ultimă instanţă, decât raţionalul în limbaj. Perelman pleacă, dimpotrivă, de la principiul conform căruia argumentarea nu există decât pentru că există un auditoriu, principiu care relativizează caracterul „logic" al discursului şi care stabileşte o diferenţă ontologică între limbajul *formal* de tip logico-matematic, scutit de ambiguitate deoarece el nu tratează decât despre propoziţii evidente, şi limbajul *natural* ale cărui posibilităţi sunt infinite şi care are suplеţea necesară, deoarece el trebuie să gireze incertitudinile semanticii (conotaţiile…) şi

caracterul afectiv al relațiilor dintre interlocutori. Noi credem deci că abordarea formalizantă a logicienilor şi a lingviştilor nu priveşte, la fel ca şi abordarea tropologică, decât o parte a retoricii (argumentarea) şi pornind de la presupoziții cu totul diferite.

O altă abordare neo-lingvistică este reprezentată de cercetători că Jean-Claude Anscombre şi Oswald Ducrot. Legată de pragmatică lingvistică a şcolii de la Oxford, şi mai ales de Searle şi Austin, această tendință se străduieşte să resitueze actele de limbaj în contextele lor de enunțare, refuzând să considere că analiza enunțului, în conținutul său explicit, este suficientă pentru a face să se înțeleagă argumentarea. Enunțul este, într-adevăr, indisociabil legat de *presupoziții* şi de *implicații*, adică de factori impliciți situați în amonte şi în aval de discurs, condiționând inteligibilitatea explicitului şi concluziile care se pot trage din el (se vorbeşte despre „semantica intențională"). Această lingvistică are meritul de a ieşi din sistemul totalmente închis al analizei enunțurilor şi de a se interesa de procesele enunțării însele. Ea cercetează principiile argumentării în *limbă*, în timp ce Perelman şi majoritatea cercetătorilor americani ai aceleiaşi epoci le analizează în *discurs*. Obiectivul lingviştilor este de a găsi, printr-un studiu al explicitului, constante şi variabile revelatorii ale unui sistem autonom nu în mod necesar determinat de valorile pe care este dispus să le admită. Sistem neînchis, dar totuşi sistem. Argumentarea se reduce în realitate la o

combinatorica teoretic limitată de procese logico-lingvistice care par a exista în mod independent de psihologie şi de istorie, pe scurt, de bogăția şi de complexitatea oamenilor. Validitatea unui argument se apreciază deci după locul său şi prezentarea sa în enunț, fără să fie nevoie să se țină seama de personalitatea şi de cultura interlocutorilor. Se vede că lingvistică, în pofida contribuțiilor sale interesante la înțelegerea fenomenelor de comunicare, nu abandonează tendința să spre sistematismul structuralist.

II. Problemele generale ale argumentării

Studierea argumentării, în sensul în care vrem să o întreprindem noi, necesită unele remarci prealabile. Întemeiată în parte pe logică formală, ea se bazează pe forme de raționament pe care ținem să le reamintim, fără ca aceste preliminarii să aibă în vreun fel pretenția că ar constitui un curs de logică. Pe de altă parte, aşa cum este ea vehiculată de limbajul natural, ea îşi are propriile sale reguli care o diferențiază de raționamentele formale. Să încercăm să le precizăm.

1. Argumentarea decurge din reguli logice

Argumentare şi inferență

Argumentarea nu se deosebeşte de raționamentele formale prin obiectivele sale, ci doar prin modalitățile sale. Este vorba, în ambele cazuri, de a face să progreseze gândirea pornind de la cunoscut pentru a face să se admită necunoscutul. Logica numeşte această operație *inferență*. Să notăm totuşi că nu toate inferențele provin în mod necesar din raționamente: de exemplu, dacă auzim soneria telefonului, inferăm *imediat* că la capătul celălalt al firului se află un corespondent. Deci, simpla noastră experiență cu lumea ne permite deja să facem inferențe. Datorită faptului că țin de evidență, ele scapă domeniului argumentării. Alte inferențe, în schimb, pun unele probleme. Acestea necesită o veritabilă operație intelectuală în plus față de experiență (domeniul foarte vast al raționamentelor empirice), sau chiar din afara experienței (domeniul ştiințelor exacte). Se admite deci că aceste raționamente se împart în două specii principale: deducția şi inducția (unii adaugă analogia, pe care noi o tratăm la argumentele empirice).

Deducția şi silogistica

Deducția este tipul de raționament care merge de la general la particular. Aristotel s-a interesat pe larg de ea şi i-a determinat condițiile principale de validitate formală studiind silogismul. Fie exemplul următor:

Toată Europa este democratică. Franța face parte

din Europa.
Deci, Franța este un stat democratic.

Primele două propoziții constituie *premisele* raționamentului. Prima este o lege generală, numită *majoră*. Cea de a doua este un fapt particular, numit *minoră*. Derivarea concluziei din premise este o inferență care, pentru a fi validă, trebuie să se supună unor reguli foarte precise. Aceste reguli se spune că sunt *extensionale*, adică independente de conținutul empiric al termenilor (în caz contrar, s-ar vorbi despre *intensionalitate*): orice silogism, ca şi orice raționament formal, trebuie deci să poată fi tradus din limbajul natural într-un limbaj artificial. Ar fi în zadar, şi mai ales foarte nepotrivit să ne extindem dincolo de mulțimea regulilor silogisticii, asupra cărora gânditorii s-au aplecat mult din vremea scolasticii până în secolul al XIX-lea. Ne vom mulțumi cu câteva indicații minimale.

Se observă imediat că cele trei propoziții ale silogismului conțin în total trei termeni, repartizați doi câte doi. Distingem *termenul major* (stat democratic), *termenul mediu* (Europa) şi *termenul minor* (Franța). După locul acestor termeni în premise, găsim patru *figuri* posibile. Exemplul prezentat mai sus aparține figurii întâi, în care termenul mediu este subiectul majorei şi predicatul (sau, dacă preferăm, atributul) minorei. Dar termenul mediu ar putea fi şi predicatul celor două premise (figura a doua), subiectul ambelor (figura a treia) sau,

în fine, predicatul majorei şi subiectul minorei (figura a patra).

Silogistica mai distinge şi *modurile*, adică aranjarea termenilor după variabilele universală/particulară şi afirmativă/negativă, ceea ce dă propoziţiile universale afirmative (a), universale negative (e), particulare afirmative (i) şi particulare negative (o). Aceste notaţii sub formă de vocale datează din timpul scolasticii. Combinarea figurilor şi a modurilor permite deci teoretic 256 de posibilităţi, dintre care numai 19 sunt valide în realitate. Ele sunt denumite cu cuvinte latineşti formate pornind de la vocalele de mai sus. Astfel, exemplul nostru este sub forma *Barbara* (a, a, a) deoarece cele trei propoziţii sunt toate universale afirmative.

Interesul silogisticii este de a demonstra validitatea raţionamentelor deductive independent de conţinutul propoziţiilor, cu condiţia să fie respectat principiul extensionalităţii; mai trebuie să ne punem de acord cu privire la relevanţa termenilor. Dacă, în exemplul nostru, înlocuim Franţa cu Israelul sau Ucraina, apartenenţa lor la Europa (noţiune destul de vagă) nu întruneşte unanimitatea. În realitate, logica formală nu permite să se dejoace decât capcanele argumentative cele mai izbitoare, în fapt rarisime în discursuri şi conversaţii, ceea ce remarcau pe bună dreptate Arnauld şi Nicole în introducerea la partea a treia a *Logicii*: „majoritatea erorilor oamenilor (…) vin mai curând din faptul că ei raţionează pe baza unor

principii false decât din faptul că ei raționează rău urmându-şi principiile". Tocmai incertitudinile limbajului sunt cele care dau naştere majorității sofismelor, după cum arată acest exemplu celebru, ireproşabil din punct de vedere formal şi totuşi absurd:

Tot ceea ce este rar este scump. Un cal ieftin este rar.
Deci, un cal ieftin este scump.

Noțiunea de raritate poate fi înțeleasă într-un sens natural sau într-un sens economic, de unde ambiguitatea.

Întrucât bogăția de raționamente deductive depăşeşte cadrul formalului, tratatele de retorica de la Aristotel încoace studiază silogismele „complexe", adică cele care nu sunt prezentate sub forma canonică cu trei propoziții. Acestea sunt *soritul*, *epicherema* şi *entimema*.

Soritul este argumentul „grămezii" (*sôros*), denumit astfel deoarece ne-am putea întreba până la ce punct trebuie să adăugăm unul câte unul boabele de grâu pentru a obține o grămadă. Astfel, soritul se înrudeşte cu silogismul atunci când multiplicăm premisele acestuia care se înlănțuie în număr nedeterminat ca într-o grămadă. Să reluăm exemplul nostru şi să-l modificăm: „Franța a cunoscut mai multe revoluții; a face revoluția înseamnă a dovedi că eşti ataşat

egalității în drepturi; a vrea egalitatea în drepturi înseamnă a face ca poporul să fie suveran; un popor suveran este cel al unui stat democratic. Deci, Franța este un stat democratic". Acest sorit este exprimarea extinsă a silogismului următor: „Toate statele care au un popor suveran sunt democratice (majoră exprimată sau nu); or, Franța are un popor suveran; deci, ea este un stat democratic". Se observă cu uşurință că minoră a fost descompusă într-un şir de propoziții înlănțuite prin relații de implicație. În acelaşi fel ar putea sta lucrurile şi cu majoră.

Epicherema, un alt mod de extindere a silogismului, reprezintă un aport de argumente (probe sau locuri comune) la premisele considerate prea puțin convingătoare. S-ar putea spune deci: „Toată Europa este democratică [definind noțiunea de „democrație" şi trecând în revistă diferitele state care satisfac această noțiune]; or, Franța face parte din Europa; deci, ea este democratică". Aici majoră este cea care a fost confirmată prin dovezi, dar am putea face acelaşi lucru cu minoră, ceea ce, într-un fel, ar fi prea puțin util.

Cât despre *entimemă*, ea este complexă deoarece este simplificatoare, s-ar putea spune. Spre deosebire de sorit şi de epicheremă, ea reproduce expresia silogismului. Să precizăm că Aristotel a dat două definiții acestei noțiuni. Prima este cea a silogismului întemeiat pe premise doar verosimile. Al doilea sens al cuvântului, reținut de majoritatea retoricienilor care

au urmat, este cel de silogism incomplet formulat, căci II lipseşte una din premise. Una din două: sau se consideră că premisă absentă este suficient de evidentă şi de aceea este permis să se facă economie (versiunea onestă), sau se preferă să fie escamotată deoarece este contestabilă, chiar falsă (versiunea sofistică). Astfel, se poate spune fără teamă: „Franța, ca şi restul Europei, este democratică" (escamotare a minorei considerată evidentă: se ştie că Franța se află în Europa), sau: „Franța, care se găseşte în Europa, este deci democratică" (escamotare a majorei: Europa este democratică). Dar s-ar putea găsi entimeme contestabile, de tipul: „Cutare, ca şi toți politehniştii, este un bun inginer" (uitarea unei minore care stabileşte că el provine într-adevăr din şcoala politehnică, ceea ce poate fi fals), sau încă: „Acest automobil, ca toate BMW-urile, are un motor turbo cu şase pistoane" (omiterea unei majore în mod evident eronate). Aceste sofisme grosolane, şi totuşi foarte frecvente, ar trebui să fie uşor de contracarat, dacă am avea în plus în minte regulile silogismului.

Inducția şi generalizarea

Invers față de deducție, inducția porneşte de la fapte particulare şi ajunge în principiu la o generalizare. Această activitate a spiritului este necesară demersului ştiințific deoarece permite să se degajeze legile pornind de la fapte observate, dar şi un număr de raționamente din viața cotidiană. Logicienii disting în general inducția *completă*, care permite

inferențe pornind de la totalitatea fenomenelor care ne interesează, şi inducția *amplificatoare*, care nu utilizează decât un eşantion din clasa fenomenelor. Prima formă este puțin interesantă pentru cunoaşterea ştiințifică deoarece este vorba de a confirma o lege care se degajă din examinarea unor cazuri. Dar ea este indispensabilă atunci când avem nevoie de o observare exhaustivă a realității: nu se poate induce că niciun elev nu este absent decât după ce s-a făcut apelul general; la fel, o regulă de gramatică nu poate fi enunțată decât în virtutea unui studiu complet al formelor şi al excepțiilor. Inducția amplificatoare este mai îndrăzneață, deci totodată mai productivă din punct de vedere euristic (propriu descoperirii) şi mai susceptibilă de erori. Într adevăr, pe de o parte, spiritul nostru are adesea tendința să generalizeze în sensul în care ne convine, conştient sau nu, din motive afective; pe de altă parte, întotdeauna există problema metodologică de a şti dacă fenomenele observate sunt reprezentative pentru o clasă şi dacă avem dreptul să inducem o lege generală pornind de la numărul lor restrâns. Aceste incertitudini se regăsesc în metoda ştiințifică, dar şi în argumentare, ceea ce ne interesează într-un mod special. Le vom regăsi când vom studia argumentele empirice şi sofismele.

Să precizăm că raționamentul inductiv nu ajunge întotdeauna la o generalizare, ci uneori la concluzii referitoare la fapte particulare. Acesta este demersul anchetatorului de poliție care, pornind de la unele

indicii factuale concordanțe, va induce la culpabilitatea unui suspect. Raționamentul este inversat în silogismul judiciar, cel al judecătorului care va spune, atunci când culpabilitatea va fi stabilită: „orice hoț intră sub incidența legii; or, Cutare este învinuit de furt; deci, el va fi pedepsit cu închisoarea”.

2. Argumentarea depinde de criterii specifice

Problema auditoriului

Pentru a întemeia filosofic argumentarea conform cu o teorie a valorilor, o rațiune practică într-un anume fel, Perelman înfățișează necesitatea unui „auditoriu universal”. Ce poate însemna această noțiune? Discursul retoric, am văzut cu Aristotel, se consideră că se adresează unor nespecialişti, şi chiar unor oameni fără instruire, spre deosebire de discursul ştiințific. Auditoriul universal ar fi în acest caz auditoriul mediu. Dar poate fi vorba şi de auditoriul ideal şi, în acest caz, argumentarea ar deveni în principiu la fel de riguroasă ca şi o demonstrație ştiințifică, deoarece toată lumea va fi dispusă să fie convinsă în acelaşi mod, adică în mod obiectiv. În fapt, auditoriul ideal există cu certitudine dacă avem în vedere argumente raționale, care exclud *etosul* şi *patosul*. În celelalte cazuri, în mod clar cele

mai numeroase, oratorul este forțat să țină seama de caracterele subiective ale auditoriului său, pentru a-l convinge.

Trebuie, deci, se pare, să disociem noțiunile de argumentare şi de demonstrație. Demonstrația este o înlănțuire de raționamente, legate între ele într-un mod necesar – căci nu se poate sări peste etape – şi aproape independente de voința autorului său. Este într-adevăr rareori posibil să demonstrăm în matematică şi chiar în ştiințele experimentale în afara unor metode dinainte stabilite; ele sunt uneori numeroase, dar ca număr limitate. În argumentare, dimpotrivă, oratorul îşi alege şi-şi articulează argumentele în funcție de o strategie, altfel spus, de abordarea sa concretă a publicului. Ea este, deci, legată de *invenție*, de *dispoziție* etc., ceea ce arată că emițătorul şi destinatarul comunicării retorice sunt entități reale şi că aceştia pot fi cu greu definiți în termeni ideali sau abstracți.

Se pot, astfel, opune două tipuri de argumentare. Primul, numit argumentare *ad rem* (asupra lucrului) sau *ex concessis* (luată din asentimentul unanim) este cel care se adresează auditoriului universal. El necesită un acord prealabil al interlocutorilor cu privire la credințele şi conceptele comune. A doua argumentare, numită *ad hominem* (îndreptată spre om – a nu se confunda cu *ad personam*, a se vedea capitolul 4) disimulează sub aparența unui acord prealabil o neînțelegere fundamentală. Acesta este

exemplul omului superstițios care, spărgând o oglindă, crede că-i va merge rău, şi care se consolează spunându-şi că spargerea paharului gol nu este malefică. O argumentare *ad rem* ar dovedi că superstițiile nu sunt întemeiate; totuşi, în anumite cazuri este mai judicios să „intri în jocul" celui pe care vrei să-l convingi, dacă ne limităm scopul la utilizarea slăbiciunilor de caracter sau a viciilor unui individ pentru a-l face să înțeleagă mai bine motivul: este mai bine uneori să spunem unui avar că dacă-şi mărită fata cu un gangster riscă să fie prejuduciat de avere, şi nu că este împotriva moralei, sau unui alegător evlavios că cutare candidat este un păgân, nu că este un meschin gestionar al afacerilor publice. Argumentul *ad hominem* nu este, deci, numai simplificator, dar poate fi şi manipulator.

Domeniul incertului şi al verosimilului

Argumentarea este o chestiune de limbă şi nu pur şi simplu de concepte. Pluralitatea de sensuri a unor anumite cuvinte (polisemia) şi ambiguitățile, care fac bogăția poeticii limbajului, II dau o forță argumentativă redutabilă. Pentru a ne convinge, este suficient să cercetăm definițiile majorității cuvintelor care se termină în „-ism". Aspectul vag al retoricii, instrument de putere pentru cine ştie să se folosească de ea, permite toate tururile de forță ale comunicării, jocurile de cuvinte, sofismele.

Dar este ceva mai mult. Discursul este uneori mai

puțin bogat în ceea ce enunță decât în ceea ce nu spune: aceasta este teoria presupoziției a lui Oswald Ducrot (mai ales în *Dâre et ne pas dâre*, ed. A 3-a, Hermann, 1991). Unele propoziții sunt de ordin ideologic şi proprii unei comunități, unei epoci. Marc Angenot le numeşte „ideologisme" şi constată că ele însoțesc anumite cuvinte puternic conotate, ca „evreu" la începutul secolului al XX-lea, şi chiar mai înainte. Se ghiceşte forța argumentativă a acestui cuvânt în sintagma „escrocat de un evreu", relevată în *Candide*, expresie potrivită pentru a stabili o legătură de cauzalitate „evidentă" între verb şi agent, confirmând astfel o prejudecată puternic înrădăcinată. Ducrot precizează: „mai general încă, se poate căuta în orice text reflexul implicit al credințelor profunde ale epocii: se va înțelege prin aceasta că textul nu este coerent decât dacă el se completează cu aceste credințe. Şi aceasta, deşi se ştie că aşa ceva nu se prezintă ca o confirmare a lor" (ed. Cât., p. 13). Dar presupoziția nu este doar ideologică: ea poate fi imanentă enunțului şi ridică o multitudine de probleme analizate de către lingvişti. În afară de entimemă care, după cum am văzut, escamotează una din premisele unui raționament, numărul enunțurilor relevă prin transparență importante presupoziții. Propoziția „Partidul comunist francez *şi-a dat seama* de atrocitățile stalinismului" poate releva în filigran şi non-zisul, în principal în aspectele sale *ilocuționare* (fenomene de vorbire care tind să realizeze o acțiune denumită sau sugerată). Faimosul „V-am înțeles", lansat de generalul de Gaulle la 4

iunie 1958 în Alger şi urmat de atâtea aclamații, implică unele măsuri, căci atunci când cineva îl „înțelege” pe altcineva, el se poate aştepta la ceea ce-l satisface. Dar care ar fi exact aceste măsuri? Şi spre ce ar tinde ele? Toată forța ambiguității se află aici.

Pentru a încheia, rămâne să precizăm că aspectul său caracterul verosimil al cuvântului argumentativ ne permite să nu legăm auditoriul de concluziile oratorului. Pentru toate motivele pe care le-am expus, discursul este întotdeauna în mare parte subiectiv. Dacă nu este în mod necesar manipulator, el este întotdeauna retoric, tinzând la persuasiune, fie pentru ca „să se pună la puterea de înțelegere” a publicului (cazul pedagogiei), fie pentru că există un antagonism la baza dialogului (cazul judiciarului), sau cel puțin unele divergențe de păreri (cazul deliberativului). Cu greu se poate măsura eficacitatea sa, altfel decât prin sondaje de opinie, atunci când destinatarii sunt numeroşi. Dar se poate încerca să se identifice şi să se evalueze mijloacele: acest lucru ne propunem să-l facem odată cu studiul *elocuțiunii*.

CAPITOLUL 2

PRINCIPALELE FIGURI ALE DISCURSULUI

Deşi argumentarea este evident o parte a retoricii, cele două noțiuni – de retorica şi de argumentare – au fost deseori separate, multă vreme teoreticienii domeniului fiind preocupați în principal de aspectele formale ale discursului. Aşa au stat lucrurile îndeosebi după apariția celebrelor tratate de retorica ale Renaşterii. Occidentul modern, spre deosebire de Antichitate, s-a preocupat mai mult de apărarea şi de corectarea limbilor, din această stare de spirit născându-se un anumit formalism, îndeosebi în Franța epocii clasice. Până la *Traité de l'argumentation* al lui Perelman şi Olbrechts-Tyteca (Paris, 1958), figura retorica a fost considerată mai ales ca figură de stil, iar tratatele de retorica au fost considerate opere de artă poetică. Este adevărat că elocința nu mai este o artă foarte utilă în timpul monarhiilor, când se preferă cultivarea genului epidictic, neglijându-se noțiunea de argumentare.

Spiritul clasic a vrut, deci, ca figura să fie considerată un simplu ornament al limbajului, chiar dacă această înfloritură face parte din orice discurs bine elaborat. Tratatele de interpretare ale epocii considerau că sunt indispensabile frazei melodice ornamentele, trilurile, lacurile pentru fixarea poleielii

de aur şi apogiaturile, maniera delicată şi savantă de a prelungi notele emise de corzile strânse ale instrumentelor muzicale cu corzi. Ca şi cum ornamentul n-ar fi decât un paleativ al plictiselii! Chiar şi în secolul al XX-lea se crede adesea că este obligatoriu să se considere că există „un grad zero al scriiturii", pornind de la care, munca scriitorului urmăreşte să adauge, în toate modurile posibile, expresivitatea şi originalitatea care II lipsesc mesajului fundamental. Aceasta înseamnă a dispreţui procedeele esenţiale ale alcătuirii limbajului. Noi credem, dimpotrivă, că figurile retoricii pot apărea, conştient sau nu, în chiar momentul producerii discursului, ca părţi complet distincte ale actului enunţării. Noţiunea clasică de *abatere* face în mod implicit referire la o „normă" a limbajului şi presupune că orice activitate asupra acestuia este într-un anumit mod o reconstrucţie artificială, poate chiar trucată. Dar când un orator foloseşte în mod spontan figurile într-un discurs improvizat pentru că aceste „procedee" II vin în minte într-un mod perfect natural, se observă că nu există nicio deosebire netă între ceea ce este natural şi ceea ce este artificial în limbaj. Freud, în studiile sale asupra visului şi cuvântului de spirit, a arătat corect cum anume figuri ca metaforele şi neologismele pot izvorî în mod spontan din inconştientul nostru.

Dacă acordăm figurii retoricii rolul său adevărat de componentă a limbajului, ajungem să-i atribuim o valoare argumentativă, şi nu pur şi simplu una decorativă. Tocmai acest lucru l-a făcut Perelman în

tratatul său, refuzând să separe fondul de formă, altfel spus, integrând studiul figurilor în cel al procedeelor argumentative. Această abordare filosofică are meritul că reînnoieşte considerabil problema şi reface legătura cu concepțiile antice, îndeosebi cu cea a lui Aristotel. Dar se observă imediat că retorica formală nu face parte dintre principalele obiective ale tratatului. În ceea ce ne priveşte, noi am dori să-i informăm pe cititori asupra acestei probleme complexe în acest capitol special în care ne propunem să clasificăm şi să analizăm principalele figuri, chiar dacă pe unele dintre ele le vom examina în capitolele următoare. Ele sunt foarte numeroase şi poartă nume cât se poate de ciudate. Ne-am aştepta să le vedem într-un tratat de medicină tropicală mai curând decât sub o pană literară; dar retorica este o disciplină pretențioasă şi, în această calitate, cere o anumită tehnicitate.

Numeroasele clasificări, propuse de către retoricieni de-a lungul secolelor, au dat naştere la bogate controverse pe care nu ni se pare interesant să le alimentăm. De aceea, vom distinge, într-o manieră destul de tradițională, patru tipuri de figuri. Figurile de sens, dintre care unele sunt numite „tropi", constau în îmbogățirea semnificațiilor unui cuvânt prin utilizarea lui într un context diferit de cel obişnuit. Figurile de cuvinte constituie jocuri asupra lexicului şi sonorităților. Figurile de gândire, cu contururi foarte largi, poartă asupra unor elemente mai generale ale enunțării şi ale tonului discursului; ele nu se bazează pe procedee formale speciale. În

fine, figurile de construcție se referă la sintaxa şi locul cuvintelor. Dintre nenumăratele figuri inventariate în dicționare şi tratate, în special cele ale lui Fontanier, Morier, Lausberg şi Dupriez, noi le vom reține pe cele care ni se par cele mai importante din punct de vedere argumentativ în sensul cel mai larg, adică prin caracterul lor rațional, emoțional şi umoristic.

I. Figurile de sens sau tropii

Cuvântul „trop" vine de la termenul grecesc *tropos*, care înseamnă *conversiune*, iar acest substantiv vine la rândul său de la verbul grecesc *trepo*, care înseamnă *a întoarce*. Dumarsais defineşte aceste figuri astfel: „ele sunt numite aşa deoarece, când se ia un cuvânt, în sensul figurat, el se întoarce, pentru a spune astfel, pentru a-l face să semnifice ceea ce nu semnifica nicidecum în sensul său propriu" (*Des Tropes*, Paris, 1730, Flammarion, 1988, p. 69).

Altfel spus, tropii sunt procedee de substituire a unui termen, sau a unui ansamblu de termeni, cu un alt termen. Principalii tropi sunt metafora, metonimia şi sinecdoca. Aceste trei figuri sunt copiii dragi ai lingvisticii moderne, datorită complexității lor şi bogăției utilizării lor poetice. Vom încerca să identificăm esența procedeelor de formare a lor şi să studiem principalele figuri înrudite cu substituția.

1. Polul metaforic

Sensul propriu şi sensul figurat (pentru simplificarea expunerii, vom păstra denumirile retoricii clasice) sunt, în cazul metaforei, în relație de analogie. Polul metaforic, care defineşte domeniul general al „imaginilor", grupează ansamblul figurilor bazate pe ideea de apropiere, prezentă în mod implicit sau în mod explicit.

Comparaţia

Aceasta este o figură de sens fără a fi un trop propriu-zis, deoarece relația de ana logie este prezentă în mod explicit în context. Termenii „ca", „în acelaşi fel", „asemănător cu", „a se asemăna cu" etc. Relevă în mod clar intenția locutorului. Nu se găseşte în comparație caracterul condensat, adesea strălucitor şi puternic în subiectivitate, al metaforei propriu-zise. Valoarea sa este în general cu atât mai argumentativă şi mai rațională cu cât ea lasă mai puțin loc interpretării, deci ambiguității. Enunțuri că „vă purtați ca un copil" sau „această clădire seamănă cu un pateu cu untură" oferă imagini care pot fi uşor identificate. Intenția este adesea chiar aceea de a clarifica o expunere prin a-i da un contur mai concret. Anatole France, vorbind despre ironie, spunea că fără ea, „lumea ar fi ca o pădure fără păsări". Utilitatea argumentativă a procedeului comparativ se apropie, prin urmare, de exemplu şi de

ilustrare. Dar poeții suprarealişti pot, dimpotrivă, utiliza comparația pentru a întări caracterul şocant al unei imagini. Ca dovadă, acest vers celebru al lui Éluard din *L'Amour*, *la poésie* (1929): Pământul este albastru ca o portocală".

Metafora

Un acelaşi *semnificant*, adică o singură realitate lingvistică în acelaşi timp grafică şi sonoră, trimite la unul sau la mai mulți *semnificați*, adică mai multe sensuri identificabile dintr-un dicționar, de exemplu. Astfel, semnificantului „sare" II corespunde cel puțin un semnificat care ar fi aproximativ următorul: „substanță minerală albă cu gust picant şi care se foloseşte la asezonarea mâncării". Dacă spun în timpul mesei:

„Dă-mi sarea", propoziția mea nu constituie o figură, deoarece cuvântul este utilizat într-un sens convenit. Dar când Isus Cristos spune ucenicilor săi: „Voi sunteți sarea pământului", cuvântul este utilizat în afara sensului său „propriu". Acesta este un *trop*, deoarece avem de-a face cu deturnarea sensului, şi este o *metaforă*, deoarece substituirea se explică printr-un raport de analogie între doi semnificați, ingredientul care dă gust mâncării şi oamenii care vor pune în valoare, care „vor releva" umanitatea din ei. Fie St semnificantul şi Se semnificatul. Putem schematiza procedeul metaforic în felul următor:

St „sare =

Se1 „substanță minerală…=
Se2 „ucenici…”

Enunțul II pune față în față pe cei doi semnificați: „voi” (Se2) şi „sărea” (Se1). Deşi locutorul nu oferă cheia acestei analogii, aceasta este totuşi inteligibilă pentru fiecare, în mod imediat sau aproape, ceea ce subînțelege un acord tacit între interlocutori cu privire la valoarea semnificantului din apropierea astfel operată. Tocmai acest lucru II face pe lingviştii moderni să spună că metafora, ca şi toți tropii în general, nu constituie produsul unei schimbări unilaterale a codului, aşa cum ar vrea teoria tradițională a „abaterii”, deoarece substituirea poate fi decodificată fără nicio explicație a locutorului. Ea face parte din virtualitățile permanente şi cvasi-mfinite ale limbajului, de vreme ce cultura şi referenții celor care comunică oferă suficiente elemente comune. N-ar trebui să-i spunem unui indian pierdut în fundul Amazonului că „Cutare are o atitudine de ghiață”, căci analogia n-ar putea fi decodificată, chiar dacă, la rigoare, indigenul ar recunoaşte oarecum cuvântul şi noțiunea. I-ar lipsi, în realitate, acestui cuvânt universul semelor şi cel al conotațiilor care nu se pot ataşa aici decât în comunitățile lingvistice, în care caz au o utilizare veritabilă.

Raportul dintre semnificații Se1 şi Se2 fiind cel de analogie sau, dacă preferăm, de comparație operată imediat de către spirit, îl numim pe Se1 *comparantul*

şi, respectiv, pe Se2 *comparatul*. Acestor termeni lingvistici le corespund foarte îndeaproape ter menii de *foră* şi de *temă* proveniți din vocabularul logicii, pe care-i vom reîntâlni mai departe când vom analiza argumentarea prin analogie.

Uneori, fora şi tema (comparantul şi comparatul) sunt prezente în unul şi acelaşi enunț, alteori apare numai fora. În primul caz, se vorbeşte despre metaforă *în praesentia* (cei doi semnificați sunt unul „în prezența" celuilalt); în al doilea caz, se vorbeşte des-pre metaforă *în absentia*.

Prezența sau absența comparatului

Prima figură, metafora *în praesentia*, pune în raport direct comparantul şi com paratul în general cu ajutorul unei atribuiri, al unei apoziții sau al unui complement de nume. Ea nu se poate, deci, aplică decât numelor. Se înțelege uşor, fără ajutorul con textului, despre ce vorbea generalul de Gaulle într-o conferință de presă din 1950:

„La urma urmei, de ce, într-adevăr, Rinul n-ar fi într-o zi o stradă pe care să se întâlnească europenii şi nu doar un şanț pe marginile căruia ei se bat tot timpul?"

(Conferința de presă din 16 martie 1950, *Discours et messages*, Plon, 1970, vol. II p. 349).

Un alt exemplu, din Baudelaire, sub forma unei apoziții:

„*Quelle est cette* île *triste et noire*? – *C'est Cythère*,
Nous dit on, *un pays fameux dans* les *chansons*,
Eldorado banal de tous les *vieux garçons*.
Regardez, *après tout*, *c'est une pauvre terre*".
(„*Un voyage à Cythère*", Les *Fleures du mal*)

(Traducere aproximativă:

„*Ce este această insulă tristă şi neagră*? – *Este Cythera*,
Ni se spune, *o țară faimoasă pentru cântece*,
Eldorado banal al tuturor băieților bătrâni.
Priviți, *la urma urmei*, *este un biet pământ*".)
Acelaşi poet ne oferă un alt exemplu, *sub forma unui complement de nume*: *Sub biciul plăcerii*…"
(„*Recueilement*", *ibid*)

Găsim, încă, la Nerval:

„Soarele negru al Melancoliei".
(„El Desdichado", les *Chimères*)

Aceste metafore sunt la limita definiției noastre a tropului, deoarece aici nu există o substituție completă. Ele sunt de fapt la mijlocul distanței dintre metafora *în absentia* şi comparație deoarece relația de analogie este enunțată nu ca atare, ci ca o veritabilă relație de identitate.

A doua figură: metafora *în absentia*. Aici tema

(comparatul) dispare complet în favoarea forei. Avem de-a face cu condensarea forei în temă şi cu transferul de semnificație. În aceste versuri ale lui Théophile Gautier, este nevoie de context pentru a decodifica imaginea zăpezii:

„J'aime d'un fol amour les monts fiers et sublimes!
Les plantes n'osent pas poser leurs pieds frileux
Sur le linceul d'argent qui recouvre leurs cimes".
(„Dans la sierra", *Émaux et camées*)

(Traducere aproximativă:
„Iubesc ca un nebun munții semeți şi sublimi!
Plantele nu cutează să-şi pună picioarele friguroase
Pe linţoliul de argint care le acoperă vârfurile".)

Alte metafore

Se vorbeşte despre *metafora uzată* atunci când, la origine, există o intenție stilistică, care cu timpul a dispărut. Aşa se face că verbul „a decola", folosit în legătură cu avionul, şi-a pierdut caracterul de figură. Când se foloseşte o metaforă care, deşi uzată, îşi păstrează valoarea intenționată de imagine, se vorbeşte mai curând despre *metaforă împietrită*. De acest fel sunt numeroasele expresii stereotipe, ca „ce iei pe mere dai pe pere", „câinele care latră nu muşcă" etc. Spre deosebire de imaginile anterioare, acestea prezintă puțin interes în argumentare.

Se vorbeşte de *catahreză* atunci când metafora este utilizată mai puțin cu intenție stilistică şi mai ales datorită lipsei din vocabularul propriu a unor termeni potriviți pentru a desemna anumite situații sau obiecte. Expresii precum „brațul fotoliului", „gura văii", „broasca uşii", „pragul bătrâneții" sunt exemple de catahreze. În măsura în care ele nu sunt folosite cu intenții argumentative, sau stilistice, ele nu sunt figuri re torice, nici figuri de stil în sens strict.

Simbolul sau *emblema* constau în reprezentarea metaforica a unui obiect printr-un semn. Justiția este reprezentată printr-o balanță, metaforă concretă a noțiunii de dreptate. În acelaşi fel, anumite logotipuri au valoare simbolică, exemple de acest fel fiind leul lui Peugeot şi tigrul lui Esso. *Alegoria* este o metaforă figurativă care nu este condensată, ca în exemplele precedente, ci care se dezvoltă, dimpotrivă, element cu element. Foră este întotdeauna concretă şi adesea personificată (sau animalizată). De aceea, suntem tentați să confundăm figura alegoriei cu figura *personificării*. Alegoria timpului este un schelet îmbrăcat în zdrențe şi înarmat cu o coasă. Fiecare dintre atributele sale este semnificativ şi tocmai coerența ansamblului constituie metaforă. Fontanier dă un exemplu din *Art poétique* a lui Boileau (a se vedea ediția Flammarion, 1988, p. 115) în care este vorba de preferința autorului pentru stilul „dulce, înflorat şi îngrijit":

„J'aime mieux un ruisseau qui, sur la molle arène,

Dans un pré plein de fleurs lentement se promène,
Qu'un torrent débordé qui, d'un cours orageux,
Roule plein de gravier sur un terrain fangeux".

(„Iubesc mai mult un pârâu care, pe arena moale,
Pe o pajişte plină de flori se plimbă agale
Decât un torent debordant care, dintr-un curs vijelios
Se rostogoleşte plin de pietriş pe un teren mocirlos".)

În ciuda unor distincții subtile ale lui Fontanier, există azi un acord general pentru a face din alegorie sinonimul *metaforei desfăşurate* sau *continue*. Atunci când alegoria dobândeşte dimensiunea unei veritabile narațiuni, se vorbeşte despre *parabolă*. Cele ale lui Isus Cristos sunt cele mai celebre, dintre acestea mai bine cunoscute fiind parabola grăuntelui bun şi a neghinei şi parabola fiului risipitor.

Polul metonimic

Cealaltă mare categorie de tropi este *metonimia*. Spre deosebire de metaforă, ea operează un transfer între Se1 şi Se2 de tip *discursiv* şi nu *analogic* ca în cazurile anterioare. Aceasta înseamnă că raportul de sens dintre cele două este permis de către apartenența lor la un acelaşi ansamblu, la un acelaşi lanț logic. Când se spune despre cineva că n-are „materie cenuşie", trebuie înțeles că-i lipseşte judecata. Relația logică se poate schematiza după

cum urmează:

St: „materie cenuşie”:
Se1: „encefal”
Se2: „inteligență”.

Se vede imediat că asocierea dintre cei doi semnificați nu este de acelaşi tip cu cea care există între ucenicii lui Cristos şi „sărea pământului”. În cazul metaforei, Se1 şi Se2 fac parte din două universuri conceptuale diferite, unul mineral şi celălalt uman. În al doilea caz, cei doi termeni fac parte dintr-un acelaşi ansamblu şi este de aşteptat ca ei să fie găsiți într-un acelaşi discurs. Aceste ansambluri conceptuale se numesc ale *izotopiei* şi se remarcă faptul că dacă în cazul metaforei avem de-a face cu o disparitate de izotopii, metonimia se bazează, dimpotrivă, pe o izotopie unică. Pentru că nu mai avem de-a face cu o analogie, nu se mai pot, bineînțeles, folosi termenii de *temă* şi *foră*, nici cei de *comparant* şi *comparat*.

Unii autori au dezbătut multă vreme cu privire la existența unei deosebiri între metonimie şi sinecdocă. În realitate, cele două figuri corespund aceleiaşi scheme de transfer semantic. Lingvistica contemporană consideră în general că sinecdocele formează un subansamblu de metonimii, deoarece singura lor trăsătură distinctivă este că în ambele avem de-a face cu un raport de incluziune (într-un sens sau altul) între Se1 şi Se2. De exemplu, a spune

o „lamă” pentru o sabie înseamnă a substitui partea pentru întreg.

Metonimia

Este vorba despre o figură la fel de condensată ca şi metaforă. Relația dintre Se1 şi Se2 poate fi de tipul:

— Cauză/efect: „a citi un Balzac”:
— Abstract/concret: „sexul frumos” (femeile); „fericirea vieții mele” (adresându-ne unei persoane);
— Concret/abstract: „cătuşele” (robia);
— Instrument/utilizator: un „flaut” (un cântăreț la flaut);
— Loc/obiect: „o sticlă de bordeaux”;
— Semn/lucru: „coroană” (puterea regală);
— Fizic/moral: „a avea nas” (a avea fler sau intuiție);
— Stăpân/entitate condusă: „de Gaulle” (Franța) etc.

Să remarcăm că dacă anumite simboluri şi embleme sunt metaforice, altele sunt metonimice. Aşa stau lucrurile, de exemplu, cu uneltele care reprezintă anumite genuri de meserii.

Sinecdoca

Relația de incluziune care existentă între Se1 şi Se2 în cazul sinecdocei poate adesea să opereze în cele două sensuri. Iată câteva exemple:

— Parte/întreg: „o pânză” (un vapor);
— Materie/obiect: „fierul” (sabia, bara pusă în beton, lanțul condamnatului);
— Gen/specie: „bovina”, „cetaceul” (vaca, balena);
— Specie/gen: „pâinea cea de toate zilele” (hrana);
— Singular/plural: „duşmanul” (duşmanii);
— Plural/singular (pluralul emfatic): „Ar trebui la guvern cei care sunt Malraux şi cei care sunt Pinay” (acest gen de figură poate servi în argumentarea prin modelare, argumentare empirică);
— Nume comun/nume propriu sau invers (această sinecdocă specială se numeşte *antonomază*): „un Harpagon” (un avar); „un Saint-Just” (un om integru şi pur, figură care permite să se argumenteze pe baza modelului); „diavolul şchiop” (Talleyrand); „balcanizarea”, „finlandizarea” sau „libanizarea” (aceste ultime trei antonomaze corespund argumentării prin exemplu şi prin regula precedentului, alte argumente empirice)

2. Alte figuri ale substituției

Extinderea

Prima figură, *perifraza*, în sens strict, exprimă o idee într-o manieră extinsă mai mult decât este necesar. Este unul din procedeele comicului cuvintelor celor mai caracteristice ale de

nepovestitului Achille Talon de Greg, erou al unei bande desenate care umple cu filactere întregi din logoreea sa pedantă, de exemplu în acest extras în care el îşi exprimă plăcerea de a face picnicuri în natură:

„Se pricepe în fine să mestece, redevenind vioara candidă care n-a trebuit niciodată să înceteze să fie marele concert al naturii care fredonează… Aceasta este totuşi altceva decât zarva urbană a betonierelor! Să ne reculegem în faţa marelui vid care ne invadează sufletele şi să ne punem în linişte întrebările cu adevărat esenţiale ale înţeleptului…”
(*La Traversée du desert*, Dargaud, 1982, p. 3)

Traducere: „un dejun în natură ne reface după viaţa urbană şi ne invită să filosofăm”.

Parafraza, procedeu înrudit, propune o substituire într-un termen prezent în enunţ, ca şi în cazul comparaţiei şi cel al metaforei *în praesentia*. Este vorba de un termen pe care vrem să-l explicăm sau să-l lămurim. Este un fel de amplificare care joacă pe paralelismul enunţurilor, uneori aproape de *corecţie*, şi este exprimată cel mai adesea prin paranteze (sau sub formă de note pe marginea sau la subsolul paginii: se vorbeşte în acest caz despre *glosă* sau despre *marginalia*). Roland Barthes iubeşte acest pro cedeu care-i permite să precizeze sau să prezinte sub un alt aspect o idee delicat de exprimat:

„Scriitura însăşi (dacă vrem să n-o mai confundăm cu stilul său cu literatură) este violentă. Tocmai ceea ce este violență în scriitură este ceea ce o deosebeşte de cuvânt, relevă în ea forța inscripției, imprimarea unei urme ireversibile. Acestei scrieri a violenței (scriitură eminamente colectivă) nu-i lipseşte nici măcar un cod; în aşa mod încât decidem să dăm seama de ea: tactică sau psihanalitică, violența implică un limbaj al violenței, adică semne (operații sau pulsiuni) repetate, combinate în figuri (acțiune sau complexe), într-un cuvânt, un sistem".

(*Essais critiques IV*, *Le Bruissement de la langue*, Seuil, 1984, pp. 179-180).

Să notăm că cuvântul „parafrază", care înseamnă prin extensiune „comentariu sau dezvoltare difuză şi prolixă", este mai adesea folosit în acest sens larg. Dar aceasta nu este, desigur, o figură.

Pronominația este o perifrază care substituie o dezvoltare într-un cuvânt ciudat. Efectul poate fi la fel de pedant dacă se spune „pasărea Minervei" în loc de bufniță, dar poate prezenta uneori interesul unei enigme care reține atenția auditoriului. În *Madame Bovary*, discursul ridicol al consilierului Lieuvain care face elogiul agriculturii conține un cuplet despre găină:

„Cine n-a reflectat adesea la întreaga importanță pe care o are pentru noi acest modest animal, ornament al ogrăzilor noastre, care oferă în acelaşi timp o pernă

moale paturilor noastre, carnea sa gustoasă pentru mesele noastre, şi ouă?”

(Partea a doua, cap. 8)

Această figură permite în general anunțarea unei calități a obiectului pe care vrem s-o punem în valoare, de exemplu, dacă se vorbeşte despre ENA ca despre „pepiniera unor mari demnitari de stat”.

Perifraza şi pronominația sunt în general forme de *eufemism*, atunci când ele permit să se evite un cuvânt dur sau şocant, şi sunt adesea asociate cu metaforele. Marchizul de Sade este un virtuos al perifrazei şi al pronominației eufemistice. Într-o epocă în care se ezită să se „numească o pisică pisică”, limba trebuie să furnizeze *Erzatz*-uri care, sub până unuia şi aceluiaşi autor, devin chei. Sade face astfel să se exprime nenorocita eroină din *Infortunes de la vertu*, în legătură cu unul dintre călăii săi:

„Îmi declară că locul în care îşi va oferi omagiul îmi va lăsa şi virtutea nepericlitată. Mă face să mă pun în genunchi, şi lipindu-se de mine în această postură, pasiunile sale perfide se exercită într-un loc care-mi interzice în timpul sacrificiului să mă plâng de nelegiuirea sa”.

(UGE, coll. 10/18, p. 103)

Două pagini mai departe şi câteva ore mai târziu, această scenă eroică, la început atât de promițătoare, se termină într-o mişcare grațioasă:

„Aceste orori săvârşite, eu am recăzut pe altarul în care am fost sacrificată, aproape fără cunoştinţă şi fără mişcare”
(*Ibid.*, p. 105).

Dimpotrivă, pronominaţia serveşte în general pentru a releva o terminologie plată. Ea se înrudeşte adesea cu procedeul *amplificării*. Iată un frumos exemplu din La Fon taine care, vorbind despre stejar în aceste versuri inspirate din Virgiliu, dă o dimensiune în acelaşi timp poetică şi grandioasă căderii copacului:

„Le vent redouble ses efforts
Et fait şi bien qu’il déracine
Celui de qui la tête au ciel était voisine
Et don’t les pieds touchaient à l’empire des morts”.
(„Le Chêne et le roşeau”, *Fables*, I, 22, v. 29-32).

(Traducere aproximativă:
„Vântul îşi dublează eforturile
Şi o face atât de bine încât îl dezrădăcinează
Pe cel al cărui cap era vecin cu cerul
Şi ale cărui picioare atingeau imperiul celor morţi”.)

Se observă aici două pronominaţii imbricate: în interiorul ultimelor două versuri care constituie o sintagmă substituită cuvântului „stejar”, locuţiunea „imperiul celor morţi” desemnează pământul (sau infernul) şi permite evitarea opoziţiei un epic

schematice dintre „cer” şi „pământ”.

Metalepsa

O altă figură a substituției, *metalepsa* (care înseamnă în mod literal „permutare”), înlocuieşte un lucru cu un altul care-l precede, îl urmează sau i se alătură într-un mod oarecare. Exemplu de antecedent pentru consecvent: „a băut”, pentru „este beat”; exemplu de consecvent pentru antecedent: „nu mai suferă”, pentru „a murit”. Alt exemplu de metalepsă în sensul general analizat de Fontanier este declarația făcută de Fedru lui Hipolit, în care sentimentul dragostei atât de greu de mărturisit este mai întâi destinat Terezei, până ce o comparație a tatălui şi a fiului îl face să înțeleagă pe acesta din urmă că el este adevăratul destinatar al acestui elogiu:

„Oui, Prince, je languis, je brûle pour Thésée.
Je l’aime, non point tel que l’ont vu les enfers,
Volage adorateur de mille objets divers,
Qui va du Dieu des morts déshonorer la couche,
Mais fidèle, mais fier, et même un peu farouche,
Charmant, jeune, traânant tous les cœurs après soi,
Tel qu’on dépeint nos Dieux, ou tel que je vous voi”.
(Racine, *Phèdre*, act. II sc. 5).

(Traducere aproximativă:
„Da, prințule, eu mă sfârşesc, ard pentru Tereza.

O iubesc, nu aşa cum a văzut infernul,
Nestatornic adorator a o mie de obiecte diferite,
Care vine de la Zeul morților să dezonoreze culcarea,
Ci fidel, dar orgolios, şi chiar un pic barbar,
Încântător, tânăr, trăgând toate inimile după sine,
Aşa cum II zugrăvim noi pe Zeii noştri, sau aşa cum vă văd eu pe voi".)

Metalepsa este deci o specie de metonimie al cărei termen substituit este o propoziție sau un enunț complex, şi nu un simplu cuvânt. Lui i se pot găsi două funcții retorice principale. Prima este de a insista asupra unei legături cauzale, chiar de a o crea, dacă există o permutare într-un sens sau altul între antecedent şi consecvent. „Ați reuşit la examen? – Nu, am suferit o intervenție chirurgicală săptămâna trecută": acest răspuns substituie unei cauze imediate (nu eram în formă sau nu eram pregătit) o situație anterioară prezentată drept cauză, pe drept sau pe nedrept. La fel, a spune „ați băut" pentru „vorbiți prostii" este un mod insultător de a repezi un adversar, prin abuz de raționament cauzal. A doua funcție este de a permite *eufemismul* (a se vedea mai departe).

II. Figurile de cuvinte

Se disting figurile de sens, care se referă la

substituțiile semantice, şi figurile de cuvinte, care grupează celelalte jocuri. Aceste ultime procedee pot fi clasate în două categorii: lexicale şi sonore.

1. Jocurile lexicale

Atunci când figurile de cuvinte joacă pe lexic, ele sunt cel mai adesea creații. Ne putem întreba dacă acestea sunt jocuri gratuite sau dacă, dimpotrivă, aceste figuri pot prezenta un interes argumentativ. Ne vom situa în această a doua perspectivă.

Creațiile

Este vorba mai întâi de *malproprisme* (sau *pataquès*) care sunt, de fapt, erori de legătură. Noi preferăm definiția lărgită care le prezintă ca pe nişte creații involuntare de cuvinte sau de forme datorate ignoranței. Se cunosc faimoasele „cuvinte ale copiilor" care amuză familiile în detrimentul autorilor lor, se cunosc, de asemenea, necuviințele valeților de comedie. Astfel, Molière face să se spună lui Marotte, în *Prețioasele ridicole* (scena 6): „Doamnă! Eu nu înțeleg deloc latină, şi n-am învățat, ca dumneavoastră, filosofia în marele Cyre" (este vorba de *filosofie* şi de *Marele Cyrus*, roman al Madeleinei de Scudéry). Figurile numite *pataquès* nu sunt procedee argumentative decât atunci când sunt procedee voluntare ale unor autori care vor, de exemplu, să

ridiculizeze o persoană sau un grup. Cupletiştii şi umoriştii le folosesc pe larg atunci când imită anumite staruri ale cântecului sau ale politicii a căror ignoranță o ridiculizează.

Neologismele, spre deosebire de figurile precedente, sunt creații lexicale conştiente, uneori chiar savante. Ele servesc pentru a umple lacunele dicționarelor, întotdeauna prea sărace pentru ştiințe. Aşa stau lucrurile în medicină, în ştiințe în general şi în multe alte domenii. Pentru a vorbi despre neologism, cuvântul trebuie să fie „nou" (*néos*), ca el să fie resimțit ca o creație recentă şi nu ca un termen aparținând unui lexic paralel, argotic, de exemplu. El devine cu adevărat o figură în momentul în care relevă o intenție a autorului său, în general o intenție umoristică sau dramatică. Achille Talon foloseşte şi cuvântul „dezagreabilități" pentru a desemna cuvinte injurioase; Alphonse Allais inventează adjectivul „cefaloftalmic", care înseamnă „de neprețuit" (care costă „ochii din cap"). Dramatismul este elocvent atunci când este vorba de a crea cuvinte ca *genocid* sau *totalitarism*.

Cuvintele-valiză, procedeu tradus din expresia lui Lewis Carroll „*portmanteau word*", sunt neologisme care unesc două cuvinte. Freud a studiat acest gen de figuri în *Cuvântul de spirit şi raporturile sale cu inconştientul* şi a dat exemplul lui Sainte Beuve care crease cuvântul „Cartachinezărie" („*Carthaginoiserie*") din cuvintele

„Cartagina” şi „chinezărie” („*Carhage*” şi „*chinoiserie*”) pentru a califica romanul lui Flaubert *Salambô*, ceea ce înseamnă a zeflemisi sofisticăriile literare şi istorice ale au torului. Ca orice cuvânt de spirit, cuvântul-valiză este o figură argumentativă reduta bilă prin spontaneitatea ironiei sale. Se poate în acest caz să fie clasificat în categoria *calamburilor*, adică a *aproximativului* (*à-peu-près*) sau a *echivocului*, în aceeaşi calitate ca şi *silepsa* şi *paronomaza*, figuri care vor fi prezentate mai departe.

Arhaismele constau în utilizarea unor cuvinte sau forme vechi şi nefolosite în mod curent. Intenția este adesea pedantă şi se urmăreşte să se impresioneze mai uşor un auditoriu cu miasme de cultură medievală sau clasică. Folosirea verbului „a purcede”

Pentru „a pleca”, a verbului „a certa” pentru „a pedepsi”, a substantivului „giudeț” pentru „judecată” şi a substantivului „zavistie” pentru „intrigă” constituie exemple de arhaisme. Ceea ce atrage atenția este raritatea cuvântului sau a formei verbale, prețiozitatea folosirii lor.

Etimologismele constau în a lua un cuvânt în sensul său originar. Dacă, de pildă, se foloseşte azi cuvântul „stil” (care vine de la latinescul „*stylus*”) pentru a desemna un obiect alungit, cu vârf ascuțit, folosit pentru a zgâria semne grafice pe o tablă de ceară, numit şi „stilet”, se poate vorbi despre etimologism. Cuvântul „dispută” însuşi semnifică

etimologic „discuție” şi nu „altercație”. Ca şi arhaismele, etimologismele constituie adesea un mod oarecum „snob” de exprimare.

În fine, *hipocorismele*, numite şi „vorbe dulci” sau „vorbe tandre” (Dupriez), sunt creații sau întrebuințări de diminutive, în general destinate pentru a interpela pe cineva. Exemple de acest gen ar fi „puişor”, „copilaş”, „bărbățel”. La Musset, Lorenzo di Medici şi ducele Alexandru se adresează unul altuia cu „micuțule”. Intenția este mai curând afectuoasă, dar poate fi, în anumite cazuri, ironică şi depreciativă. Se poate astfel dori deprecierea interlocutorului prin a-l numi „puişorule”, pe un ton părintesc, ceea ce este o manieră implicită de a argumenta cu privire la vârstă sau experiență, chiar înaintea oricărei discuții.

Distincțiile

Prima figură, *diafora*, constă în a repeta un cuvânt deja folosit pentru a-i da un nou sens sau o nouă nuanță. Un exemplu adesea citat este faimoasa propoziție a lui Pascal:

„Inima îşi are rațiunile ei pe care rațiunea nu le cunoaşte”. Nu trebuie să confundăm această figură cu *omonimia*, care apropie două cuvinte diferite (de exemplu, „masă”

Pentru piesa de mobilier obişnuită, pentru mulțime de oameni, pentru o proprietate fizică a corpurilor etc.), deoarece ea asociază două accepțiuni ale

aceluiaşi cuvânt.

Echivocul astfel produs este unul din constituenții „vorbei bune", cum este această celebră butadă cu care începe *La Lanterne* a lui Henri Rochefort (1868): „Franța numără 36 de milioane de subiecți – fără a socoti şi subiecții nemulțumirii!".

Antanaclaza, după definiția lui H. Lausberg, este o diaforă dialectică ce se bazează pe un cuvânt folosit de un adversar şi căruia i se agață o accepțiune diferită. De pildă: „Eu ştiu că nu ştiu nimic" (răspunsul lui Socrate la întrebarea de ce oracolul de la Delfi l-a declarat cel mai înțelept dintre oameni), „Unii spun totdeauna ce ştiu, iar alții ştiu totdeauna ce spun", în ambele cazuri verbul „a şti" figurând cu nuanțe de sens diferite la începutul şi la sfârşitul fiecărei propoziții.

Silepsa, figură apropiată de diaforă, constă în a lua un cuvânt sau o expresie în acelaşi timp în sensul său propriu şi în sensul său figurat. Este vorba aici de silepsa sensului, sau silepsa oratorica (a nu se confunda cu silepsa gramaticală, care nu este o figură). Fontanier distinge silepsa de metaforă, de metonimie şi de sinecdocă. El citează aceste versuri din Racine, luate din *Andromaca*, în care Pirus exclamă:

„Je souffre tous les maux que j'ai faits devant Troie.
Vaincu, chargé de fers, de regrets consumé,
Brûlé de plus de feux que je n'en allumai".

(Traducere aproximativă:
„Sufăr de toate nenorocirile pe care le-am făcut Troiei.
Învins, înlănțuit, de regrete mistuit,
Ars de mai multe focuri decât am aprins”.)

Aici procedeul este oarecum forțat, căci „maux” şi „feux”, care denotă în acelaşi timp nenorocirile războiului şi pe cele ale iubirii, creează imagini „telescopate” cu un efect mai degrabă grav. Silepsa metaforei poate, de asemenea, constitui un echivoc amuzant atunci când se spune, de exemplu: „Această magnifică maşină (voiture) ne-a transportat”. Faimoasa formulă „Roma nu mai este în Roma” este un exemplu de silepsă a metonimiei, căci „Roma” desemnează în acelaşi timp un loc geografic şi populația care-l locuieşte; astfel expresia frapează prin ilogismul său aparent. Se remarcă, în legătură cu aceasta, că pentru Fontanier silepsa poate consta în a repeta cuvântul şi astfel a pune față în față cele două sensuri ale sale într-un acelaşi enunț (ca şi în cazul diaforei), sau în a nu folosi acest cuvânt decât o dată, ceea ce face să fie clasificat printre figurile de substituție.

Cu *poliptota*, numită uneori *traducțio*, este vorba de a folosi, într-un enunț, un ace laşi cuvânt sub mai multe forme (diferite genuri, diferite conjugări şi diferite cazuri în limbile cu flexiuni). Utilitatea constă în a insista asupra unei idei sau a o nuanța. De

exemplu, la Molière, în *Femeile savante*:

„Et l'on şaiț tout chez moi, horş ce qu'il faut savoir
(…)
Et tous ne font rien moins que ce qu'ils ont à faire"

(Traducere aproximativă:
„Şi totul se ştie la mine, în afară de ceea ce trebuie să se ştie
(…)
Şi toate nu fac cu nimic mai puțin decât ceea ce au de făcut".)

Oarecum în acelaşi spirit, *derivația* constă în a apropia termeni născuți din acelaşi radical, în general cu scopul de a ne face să reflectăm asupra subtilităților vocabularului. Exemplu din *Cidul*:

„Neînvins ți-e brațul, dar nu de neînvins".

2. Jocurile asupra sonorităţilor şi asemănărilor formale

Figurile pur formale pot părea gratuite şi îndepărtate de câmpul argumentării. Dar să nu uităm că mijloacele de a persuada, cum pe bună dreptate le gândea Pascal, țin atât de seducție, cât şi de facultățile raționale. Jocurile sonore sunt, deci, mijloace de a te face plăcut pentru auditoriu sau de a

face ca acesta să râdă.

Asemănările

Asonanța mai întâi este o asemănare vocalică destinată să creeze o impresie, să producă un climat. Ca în versurile:

„La joie, elle est là-bas, la ville en or bougeant
Que les marins des anciens âges,
Le soir, ont vu monter et s'exalter
Et s'effacer de plage en plage
Dans les nuages"
(Verhaeren, „La Joie")

(Traducere aproximativă:
„Bucuria, ea este acolo, oraşul de acolo sau care se mişcă
Precum peisajele marine ale epocilor antice,
Soarele, l-au văzut urcând şi exaltându-se
Şi trecând neobservat din plajă în plajă,
În nori".)

Aici, predominanța sunetelor (a) şi (wa) este foarte clară în tot acest ansamblu omogen prin claritatea sa fonică, în acord cu tema. Procedeu înrudit, *aliterația* este o asemănare consonantică, după cum se vede în aceste versuri ale lui Baudelaire („Chant d'autumne", din *Fleurs du mal*) în care predominanța consoanei „r" accentuează climatul de angoasă:

„Tout l'hiver va rentrer dans mon être: celère,
Haine, frissons, horreur, labeur dur et forcé… „

(Traducere aproximativă:
„Toată iarna va intra în ființa mea: mânie,
Ură, fiori, oroare, muncă grea şi forțată… „.)

Atunci când asonanțele şi aliterațiile sunt combinate în mod savant, în principal în textele poetice, se vorbeşte despre *armonism*. Dacă sonoritățile produse imită anumite zgomote din realitate, acest efect se numeşte *armonie imitativă*.

Hoancoteleuta apropie două sau mai multe cuvinte într-un acelaşi enunț prin sonorități finale identice. Această specie de rimă în proză este una din principalele rețete ale sloganului publicitar sau politic cum sunt unele titluri groase din presă: „CRS SS”," Giscard à la barre", „Boire ou conduire, îl faut choisir"… Homeoteleuta ajută la memorizarea unei idei simple şi face parte din mijloacele clasice ale intoxicării mediatice.

Paronomaza este enunțarea a două sau mai multe *paronime*, adică a unor cuvinte care se aseamănă sau, dacă preferăm, sunt aproape omonime. Dacă asemănarea se datorează unei identități de rădăcină, se vorbeşte despre *derivație*, figură pe care noi preferăm s-o clasificăm în cadrul jocurilor lexicale. Paronomaza, ca şi homeoteleuta, nu face decât să asocieze unele sonorități. Găsim numeroase exemple

de acest fel în

Cântăreața chelă a lui Ionesco: „Touche pas ma bouche! /Bouge pas la babouche! /Touche la mouche, mouche pas la touche… „

Contracțiile

Figurile următoare fac parte din *metaplasme*, adică din ansamblul alterărilor unui cuvânt prin adăugarea, suprimarea sau inversarea unor foneme sau a unor silabe. În ambele cazuri va fi vorba despre suprimare. *Apocopa* este eliziunea unei litere sau a unei silabe finale dintr-un cuvânt. Principalele cazuri în franceză sunt cele ale lui „e" zis „mut", care dispare din pronunțarea unor texte în proză şi chiar în cazul unor anumite licențe poetice (de exemplu, „encor" pentru „encore"). Celelalte cazuri sunt în general greşite şi constituie o mărturie că este vorba despre o vorbire populară, atunci când se pronunță, de exemplu, „prop' „în loc de „propre". Imitatorii unor anumiți oameni politici şi lideri sindicali reuşesc să pună în evidență acest gen de greşeli. Anumite cuvinte argotice formate după acest procedeu neglijează adesea un sufix întreg: aşa este cazul lui „Ritals", al lui „cet aprèm" (pentru „Italiens", „cet après midi"). *Afereza* este eliziunea începutului unui cuvânt şi relevă aceleaşi caracteristici ca şi figura precedentă. De exemplu, „'tention" pentru „attention". În acelaşi spirit, *craza* este contracția a două silabe într-una singură, de exemplu, „M'sieu",

„M'dame". *Haplologia* este eliziunea uneia din două articulații asemănătoare şi consecutive, ca „t'à l'heure" pentru „tout à l'heure". *Paragoga* este adăugarea unei litere sau a unei silabe la sfârşitul unui cuvânt: formă poetică („jusques", „aveque") său complet expresivă (Aaah!). În fine, *ecolalia* este repetarea unei silabe finale în ecou: „Que dites-vous, vous?"; „CRS-S-S!".

Imitații şi zgomote

Figură de imitație prin excelență, *onomatopeea* este transcrierea unui zgomot într un cuvânt. Aceasta este figură care ilustrează cel mai bine *cratilismul* – *Cratylos* este un dialog al lui Platon în care este vorba de principiul care ar vrea o adecvare sistematică între semnificant şi semnificat. Fie că zgomotul devine o interjecție („prrr!"), fie că el constituie rădăcină a cuvântului („crosser", „cliquetis"…). Onomatopeea nu este cu adevărat o figură decât atunci când ea este o creație originală. Aşa stau lucrurile cu „boom"-ul financiar şi cu „crah"-ul bursier, onomatopei azi învechite, dar banda desenată abundă încă în creativitate poetică în acest sens. Se poate semnala că, fără a fi în mod necesar originale, anumite onomatopei servesc la a accentua în mod familiar anumite momente ale unei discuții animate. De exemplu, „Pleosc!", „Trosc!" nu sunt lipsite de valoare argumentativă.

Mimologia este imitarea vocii umane şi a

caracteristicilor sale colective (accente străine sau regionale) sau individuale (bâlbâiala, sâsâiala…), în general practicate cu o intenție batjocoritoare sau caricaturală. În scris, aceasta îl face pe un autor să traducă fonetic un enunț fără a ține seama de ortografie. Accentul german poate fi imitat astfel: „Fous me plaissez pe aucoup Madmasselle".

În fine, *cacofonia* este ansamblul fenomenelor care fac dezagreabilă auzirea unui enunț. Principalul exemplu de cacofonie este *parechema*, care constă în a repeta o silabă în două sau mai multe cuvinte consecutive, cum ar fi „nous nous nourrissons". Utilizată ca figură, cacofonia poate aminti de ironie.

III. Figurile de gândire

Se numesc „figuri de gândire" figurile prin care o idee sau o judecată sunt exprimate fără recurs la procedeele substituției, nici la tehnici particulare privind vocabularul sau sintaxă. N-ar trebui, evident, să deducem *a contrario* că celelalte figuri nu conțin „gândire", dar clasificarea lor în alte categorii se poate justifica prin caracteristicile formale ale constituirii lor. Noi vom clasifica figurile de gândire în trei grupe: figurile ironiei şi alte figuri deconcertante, figurile intensității şi figurile enunțării sau ale dialecticii.

1. Ironia şi procedeele deconcertante

Cuvântul „ironie” vine de la grecescul *eirôneia* care înseamnă „interogație”. Destinatarul unui discurs ironic trebuie într-adevăr să se întrebe asupra a ceea ce s-a vrut să i se spună. Formula constă în a spune contrariul a ceea ce se crede, lăsând să se în teleaga mai mult săi mai puțin explicit adevărul. Mai multe figuri se înrudesc cu ironia, dar nu sunt singurele care creează îndoiala şi confuzia.

Procedee antifrastice

Antifraza este procedeul general care constă în a spune contrariul a ceea ce vrem să exprimăm, cu scopul de a frapa auditoriul. Voltaire excelează în acest gen când, de exemplu, descrie bătălia dintre abari şi bulgari în capitolul 3 din *Candide*:

„Nimic nu era aşa de frumos, de fercheş, de strălucit şi de bine orânduit cum erau cele două oştiri. Trâmbițele, surlele, oboii, tobele, tunurile alcătuiau o armonie cum nici în infern nu se află”

Tocmai contextul este cel care face într-adevăr cunoscute oroarea şi absurditatea războiului. Câteva rânduri mai încolo, Candide ajunge într-un sat prefăcut în cenuşă, „pe care bulgarii îl arseseră, zice Voltaire, după legile dreptului public”.

Diasirmul (sau *sarcasmul*) este un discurs agresiv şi denunțător. Începutul faimoasei tirade a lui Ruy Blas constituie un exemplu în acest sens:

„Bon appétit, messieurs! Ô ministres intègres! Conseilleurs vertueux! Voilà votre façon
De servir, serviteurs qui pillez la maison!”
(Victor Hugo, *Ruy Blas*, actul III, scena 2)

(Traducere aproximativă:
„Poftă bună, domnilor! O, miniştri integri! Consilieri virtuoşi! Iată modul vostru
De a servi masa, servitori care prădați casa!”.)

Persiflarea merge în acelaşi sens, dar sub forma unei batjocuri mai glumețe. *Asteismul* este, dimpotrivă, un mod de a adresa un compliment deghizat în reproş. În *Prețioasele ridicole* (scena 9), Mascarille, înconjurat de cele două admiratoare zeloase ale sale, exclamă:

„Cum! Amândouă împotriva inimii mele, în acelaşi timp! Să mă atace din dreapta şi din stânga! Ah! Este împotriva dreptului oamenilor; părțile nu sunt egale; şi eu voi striga cu glas tare morții”.

Cleuasmul, numit şi *prosopoieză* sau *autocategoremă*, este o autoapologie prin antifrază. Cel care-l face îşi adresează sieşi reproşuri sau îşi atribuie defecte cu scopul de a suscita o reacție compensatorie din partea auditoriului. „Deci sunt un

neghiob!", „Sunt un mizerabil!" sunt formule autodepreciative curente. Ironia îndreptată către sine însuşi poate fi o formă de cochetărie („Nu sunt decât un beoţian în această privinţă") sau chiar de ipocrizie: acesta este cazul lui Tartuffe care, denunţat lui Orgon de către Damis, se biciuieşte pentru a atrage consideraţia şi mila (actul III, scena 6):

„Oui, mon frère, je suiş un méchant, un coupable,
Un malhereux pécheur tout plein d'iniquité,
Le plus grand scélérat qui ait jamais été.
Chaque instant de mă vie est chargé de souillures;
Elle n'est qu'un amas de crimes et d'ordures,
Et je vois que le Ciel, pour mă punition,
Me veut mortifier en cette occasion".

(Traducere aproximativă:
„Da, frate, sunt un mincinos, un vinovat,
Un pescar nenorocit plin de nedreptate,
Cel mai mare scelerat care a existat vreodată.
Fiecare clipă a vieţii mele este încărcată de păcate;
Ea nu este decât un morman de crime şi de murdării,
Şi văd că cerul, pentru pedepsirea mea,
Vrea să mă chinui cu acest prilej".)

Totuşi, Angenot, contrar lui Morier, refuză acestei tirade caracterul de cleuasm. După el, ar trebui ca autoacuzarea să fie resimţită de către destinatar ca exagerată sau ironică şi să fi existat o anumită complicitate în umorul dintre protagonişti, pe când

aici Tartuffe caută în mod manifest să-l înşele pe Orgon. Veritabilul cleuasm ar ține mai curând de seducție decât de mistificare. Camus îl face pe un avocat care încearcă să-şi povestească viața să uzeze de acest procedeu. Cleuasmul lui serveşte la atenuarea elogiilor pe care şi le adresează lui însuşi:

„Eram într-adevăr ireproşabil în viața mea profesională. (…) În fine, nu i-am făcut niciodată pe cei săraci să plătească şi niciodată n-am trâmbițat. Să nu credeți, dragă domnule, că eu mă laud cu aceste lucruri. Meritul meu era nul. Aviditatea mea care, în societatea noastră, ține de ambiție, m-a făcut întotdeauna să râd".

(*La Chute*, Gallimard, „Folio", p. 24)

Contrafiziunea este o exclamație ironică în formă de sfat care invită implicit să nu fie respectat: „Fiți generoşi cu indigenii! Priviți-i aşa cum vă privesc ei. *Epitropa* (în accepțiunea reținută de Fontanier; Lamy vorbeşte despre *epitrofă*), sau *permisiunea* este o invitație ironică sau o atitudine criticabilă al cărei caracter insuportabil vrem să-l accentuăm: „Asta este, mai ales nu vă jenați să vă puneți picioarele pe fotoliile mele. Faceți ca acasă la dumneavoastră!".

Paradoxele

Figura cea mai tipică, *paradoxismul*, este o figură de gândire care prezintă o jude cată sau un raționament paradoxal (ă) sub forma unei apropieri a

termenilor antitetici: „Acesta este un analfabet, ca toți profesorii agregați”. Paradoxismul nu este totuşi la fel de brutal ca *antilogia* sau *oximoronul* (cf. Infra). Anumite proverbe sunt enunțate sub această formă: „Cine-şi plăteşte datoriile se îmbogățeşte”. Un paradoxism în care ne prefacem că credem că o idee izvorăşte din contraria sa este numit *parhyponoian*: „Ochii săi sclipeau de prostie” (Proust, citat de Cressot şi Morier).

Antilogia este o contradicție paradoxală a unor termeni dintr-un enunț predicativ. „Tot ceea ce este bun este rău” poate însemna „Tot ceea ce este agreabil la gust este în general nerecomandabil sub raport dietetic”. Dar prezentată astfel, formula este deconcertantă şi ajunge la un nonsens. Voluntar sau nu, raționamentul este inacceptabil din punct de vedere formal. Antilogiile sunt formalizări posibile ale unor sofisme sau paralogisme.

Oximoronul (*oxymoron* sau *alianța de cuvinte*) asociază în mod paradoxal doi termeni contradictorii într-o formulă scurtă (adesea un cuvânt compus sau un nume şi un epitet), de exemplu, „un mort viu”, „un reçu-collé” (admis-trântit), „o flacără atât de neagră” (Racine), „această claritate obscură care cade din stele” (Corneille). Asemenea formule sunt foarte frapante atunci când sunt originale, căci se degajă în mod clar un sens. Angenot consideră oximoronul o „figură simptom” a discursului pamfletar. Această „conjugare de contrarii” traduce indispoziția de a

aparține unei lumi pe dos în care valorile sunt pervertite, lumea la fel de ilogică pe cât este de imorală. A-l trata pe cineva drept „proletar monden" sau drept „anticonformist instituțional" constituie un mod de a sublinia anumite contradicții profunde ale societății.

2. Figurile de intensitate

Anumite figuri de stil au funcția de a face să varieze intensitatea unui cuvânt în sensul sporirii sau diminuării. Iată-le pe cele principale.

Amplificarea

Procedeu emfatic, adică unul care tinde la mărire, la glorificare, *hiperbola* este figura majoră a exagerării şi a *emfazei*, atât pentru a glorifica, cât şi pentru a deprecia. Unii autori propun sinonimele de *superlațiune* sau de *auxeză*. Se găsesc numeroase exemple de stil emfatic în limbajul din *Prețioasele ridicole* (scena 9) dintre care hiper bolă pare ornamentul cel mai important:

„Magdelon. – Trebuie să mărturisesc că n-am văzut niciodată purtându-se o atât de înaltă eleganță a îmbrăcăminții.

Mascarille. – Puneți un pic pe aceste mănuşi reflexul mirosului dumneavoastră. Magdelon. – Se

simte teribil de bun.

Cathos. – Eu n-am respirat niciodată un miros mai bine condiționat”.

Exemplu de hiperbolă diminuantă, din nou la Molière (*Don Juan*, actul I, scena 2), când Sganarelle disprețuieşte cu malițiozitate, la adresa lui Don Juan, un maestru ipo tetic în diminuarea la extrem:

„Tocmai dumneavoastră, râmuşoaro, piticuțule ce sunteți (eu spun maestrului ce am de spus), tocmai dumneavoastră ați vrut să vă amestecați în a lua în bătaie de joc tot ceea ce oamenii cinstesc”.

Hiperbola este în general considerată o figură un pic dificilă şi de care ne temem să abuzăm. Ea caracterizează în special limbajul snob, cel al prețioaselor din secolul al XVII-lea cum este cel al lui Marie-Chantal. Astfel, adjective ca „formidabil”, „extraordinar”, „minunat” sau „fantastic” sunt azi hiperbole răsuflate. A califica un lucru ca „genial” sau ca „egal cu zero” pune în evidență un spirit lipsit de nuanță şi o sărăcie de vocabular mai curând decât o veritabilă intenție stilistică sau argumentativă. Cu toate acestea, nu putem să nu apreciem estetica exagerării în genul satiric, în epopee, la Rabelais, la romantici, ca şi în literatura populară. Hiperbola este îndreptățită atunci când ea preamăreşte, dacă în joc se află grandilocvența, sau amuză, ca procedeu ironic sau umoristic. Se cuvine să evităm folosirea ei banală, sistematică sau deplasată, ținând seama de

circumstanțele enunțării. Un discurs plângăreț de tipul „Doctore, sunt cu un picior în groapă, această gripă mă face să sufăr ca un martir” n-are, evident, nicio eficiență retorică, afară de cazul când scopul ar fi tocmai de a produce râsul. Stilul tehnocratic al discursurilor oficiale de azi evită mai degrabă întorsăturile hiperbolice, considerate ca fiind vestigii ale unui limbaj sublim dar revolut. S-ar pune mai multă simplitate într-un discurs funebru decât făcea Bossuet:

„Voi presărați cu sticlă într-o singură viață toate extremitățile lucrurilor umane; fericirea fără margini, la fel ca şi mizeriile; o lungă şi liniştită plăcere a uneia dintre cele mai nobile coroane din univers, tot ceea ce pot da mai glorios naşterea şi mărirea acumulate pe un cap, care în continuare este expus tuturor nedreptăților soartei… „

(Oraison funèbre de Henriette-Marie de France, 16 nov. 1669, Garnier, p. 112)

Se poate observa că există mai multe moduri de a crea o hiperbolă. Pe lângă alege rea unor termeni forte, se pot folosi superlative ca „foarte”, „prea”, „cel mai” sau afixe cu valoare superlativă, ca prefixele „super-”, „hiper-”, „maxi-”, „mini-”, „macro-”, „micro-”, „extra-” etc., sau sufixul „-issim”.

Adinatonul este o hiperbolă care merge până la imposibilitate şi la nerealism. Acesta este cazul cu numeroase expresii cum ar fi „a cădea ca un fulger”,

„o credință care mută munții din loc”, „un vânt care să-i lase pe boi fără coarne” (un vânt puternic de te ia pe sus), sau „o ceață, de s-o tai cu cuțitul”. Ca şi hiperbolele în general, unii adinatoni sunt originali, alții sunt clişee.

Litota este aparent o figură de atenuare dar al cărei scop este cel al hiperbolei. Cu alte cuvinte, se spune mai puțin pentru a se exprima mai mult. De aceea, unii autori vorbesc despre *falsa atenuare*. Singur contextul este cel care permite să se distingă litota de *extenuație* (cf. Infra) şi locutorul trebuie să găsească modalitățile potrivite pentru a-şi face manifeste intențiile. Astfel, faimosul „Pleacă, eu nu te detest deloc”, adresat de Chimène lui Rodrigue în *Cidul*, înseamnă în mod clar: „eu continui să te iubesc”. Deci, în mod paradoxal, tocmai printr-o economie de mijloace se exprimă idei forte şi sentimente intense. În vorbirea curentă, unii termeni minoranți, cum ar fi „un pic”, „uneori”, „poate”, „cam” etc., pot servi la formarea de litote: „eu sunt cam plictisit” înseamnă în general (mai ales dacă tonul vocii insistă asupra adverbului) „eu sunt foarte plictisit”. La fel, utilizarea negației este foarte frecventă în litotă, de exemplu, în expresiile „nu este idiot”, „îşi asumă responsabilități neneglijabile, nu mai puțin importante decât cele ale directorului său”…

Trebuie totuşi să veghem să menținem întreaga coerență a figurii care tinde să se transforme prea adesea în *formulă goală* (*formule creuse* = vorbă goală)

dacă i se asociază termeni incompatibili, în cazul de față a unor termeni hiperbolici cu termeni minoranți. Litote de tipul „sunt un pic consternat” sau „este relativ scandalos” sunt evi dent construcții stângace.

Diminuarea

Primul procedeu, *extenuația* (*meïosis* sau *tapinose*), invers hiperbolei, înlocuieşte ideea de exprimat cu o alta, de mai mică importanță, adesea o remarcă anodină care nu angajează la nimic. De exemplu, „nu e formidabil” („ça ne casse pas des briques”) poate însemna „aceasta nu prezintă mare interes”; „n-am ieşit încă din necaz” („on n’est pas sortis de l’auberge” = „n-am ieşit încă din han”) vrea să spună „partida va fi dură”. Aceasta este o atenuare care se distinge de *eufemism* în sensul că ea atenuează ideea în ansamblul ei, chiar dacă, în funcție de context, ea poate condiționa *litota* sau *eufemismul* (cf. *Infra*).

Contra-litota, dimpotrivă, este o falsă hiperbolă sau, altfel spus, o figură de amplificare aparentă care în realitate urmăreşte să atenueze o idee. În *Le Lotus bleu*, Țin țin explică prietenului său Tchang că unii europeni îşi imaginează că

„toți chinezii sunt oameni perfizi şi cruzi, care poartă o rogojină şi care îşi petrec timpul pentru a inventa suplicii şi a mânca ouă stricate şi cuiburi de rândunici (…), că toți chinezii, fără excepție, au picioare minuscule şi că, chiar şi acum, fetițele

chinezoaice suportă o mie de torturi, (…). În fine, ei sunt convinşi că toate pârâurile Chinei sunt pline de bebeluşi chinezi care sunt aruncați în apă după naşterea lor… „

(Hergé, *Le Lotus bleu*, Casterman, 1946, p. 43)

Această acumulare de hiperbole este în mod normal destinată să declanşeze prejudeata xenofobă. Cu cât vorbeşte despre asta mai mult, cu atât cititorul îşi dă mai bine seama de falsitatea ideii. Suntem în registrul *ironiei* şi chiar aproape în cel al *anti frazei*, în măsura în care raportul semnificant/semnificat poate fi perceput ca raport de atenuare a contradicției.

Eufemismul, importantă figură de atenuare, se distinge de *extenuație* prin faptul că poartă esențialmente asupra elementelor şocante, grosolane sau penibile ale unei idei. Din prefixul „eu-", care denotă frumosul, şi din *phêmê* care înseamnă cuvânt, sensul actual al cuvântului a fost dat de Dumarsais. Acesta este un mod de „a zice bine" lucrurile, respectând buna-cuviință şi sensibilitatea auditoriului. Eufemismul poate fi redat printr-o *metaforă*: une vie de „bâton de chaise" („mener une vie de bâton de chaise" = „a-şi face de cap", „a o duce tot într-un chef") înseamnă o viață deosebit de „agitată", aşa cum ar putea fi lonjeroanele lecticelor, care servesc uneori drept arme contra agresorilor. El poate fi construit după modelul *extenuației*: „el n-a ieşit din Politehnică" sau „face şi el ce poate" pot

însemna „el nu este şmecher”. Putem avea şi aici eufemism prin alegerea unui termen edulcorant (de exemplu, „inadaptat” pentru „debil”, „handicapat” pentru „infirm”, „nevăzător” pentru „orb”…), prin *elipsă* şi mai precis prin *estompare lexicală* („el a consimțit la ceea ce mă gândesc eu”), prin *meta plasmă*, adică prin transformare morfologică (acesta este cazul cu numeroase înjurături deghizate, cum ar fi „zău!” care înseamnă „prin sângele lui Dumnezeu!”), prin *peri frază* sau prin *pronominațiune* (Voltaire propune un eufemism fermecător pentru „închisoare” în *Candide* la cap. 6: „apartamente cu o răcoare extremă, în care nu eşti niciodată incomodat de soare”), sau încă prin *metaplasmă*: „ne-a părăsit” pentru „a murit”.

Funcția eufemismului este de a evita contrazicerea tabuurilor şi a conveniențelor sociale. El se justifică pe deplin pentru eliminarea bârfelii, a fricii sau a conflictelor inutile şi, în general, pentru a rămâne amabil şi prudent. Dar, ca şi în cazul tuturor celorlalte figuri, trebuie să ne ferim să abuzăm de el. Pentru tehnocrați, nu există niciodată o situație „gravă”, ci una „serioasă”, nu există „greve”, ci „conflicte sociale”, nu există „puşcării”, ci „închisori” sau „locuri de arest”, nu există „supraveghetori generali”, ci „sfătuitori principali în ale educației”… Ar trebui uneori să ne întrebăm ce se ascunde în spatele unor asemenea delicatese verbale.

În fine, *compensația*, apropiată de *eufemism*,

permite atenuarea sensului unui cuvânt prin adăugarea unei expresii cu sens contrar. De exemplu, „acest artist a pictat, cu mult talent şi cu sinceritate, o operă naivă" este un mod de a neutraliza adjectivul devalorizant „naiv". Compensația poate fi unul din procedeele *cleuasmului*: „Am repurtat multe triumfuri mici". Contextul trebuie să indice clar că există o intenție de atenuare, fără care se cade în *formule goale* (a se vedea *litota*).

3. Figurile enunţării şi ale dialecticii

Figurile care vor fi prezentate aici se referă la *locutor* sau la *alocutor* (destinatarul mesajului). Atunci când locutorul se străduieşte să se prezinte pe sine în discursul său, se poate vorbi de figuri ale enunțării; când el implică destinatarul sau auditoriul, este vorba de figuri ale dialecticii.

Însufleţirea

O primă figură, *apostrofa*, constă în a te adresa, într-un discurs sau într-o povestire, tuturor felurilor de interlocutori: auditoriu, cititori sau un terț. În general ea intervine cu ocazia unei întreruperi sau, în orice caz, în interiorul unei dezvoltări. Acesta poate fi un mijloc eficient şi original de a implica lectorul într-o povestire, cum se întâmplă, de exemplu, în această discuție între patru ochi luată de la începutul

lucrării *Jacques fatalistul* a lui Diderot:

„Să vedeți, cititorule, că eu sunt pe calea cea bună, şi că el ținea ca eu să vă fac să aşteptați un an, doi ani, trei ani, povestea iubirilor lui Jacques… „

Într-un discurs politic sau judiciar, implicarea auditoriului său a unei părți a audi toriului, sau chiar a unui individ, poate fi un mijloc de a-i lăuda sau a-i blama în public. Astfel, începutul *Catilinarelor* lui Cicero ia forma unei apostrofe:

„Până când, Catilina, vei abuza de răbdarea noastră?”

Atunci când apostrofa este destinată unei terțe persoane care este absentă (personalitate, personaj istoric, erou, divinitate…), acesta poate fi mijlocul de a-l lăuda sau de a-l blama pe acesta ca reprezentant simbolic al unei virtuți sau al unui viciu, în genul epidictic. *Rugămintea* (*orație* sau *imprecație*) este o figură reprezentativă de apostrofă atunci când, într-un discurs adresat unor oameni, se intercalează o întrebare, o laudă sau chiar un reproş lui Dumnezeu. O altă sursă de argumentare, specifică dialogului, constă în a te adresa unui interlocutor real sau imaginar pentru a-l viza pe un altul, sau de a bate şaua să priceapă iapa, folosind o intonație adecvată. Aşa este cazul atunci când o menajeră cere ajutorul tânărului său fiu sperând că soțul său, căruia II este de fapt adresată cererea sa, va sfârşi

prin a reacționa în mod favorabil. La fel este exemplul din *Don Juan* studiat mai sus, în care Sganarelle apostrofează un stăpân imaginar pentru a adresa indirect – şi fără să fie pedepsit – unele reproşuri adevăratului său stăpân.

Prozopopeea este procedeul general care II face prezenți pe cei care sunt absenți, pe cei morți, pe zei, ființele supranaturale sau entitățile abstracte (în acest caz, avem de-a face cu *personificarea*). Aceste evocări conduc cel mai adesea la a le da cuvântul. Se vorbeşte în acest caz de *sermocinație*. Această figură poate fi în serviciul argumentului autorității atunci când cuvântul este dat unor oameni iluştri din istorie. Aşa este cazul în acest extras din *Discurs asupra ştiințelor şi artelor* al lui Rousseau:

„O, Fabricius! Ce-ar fi gândit sufletul tău mare dacă, spre nenorocirea voastră, ați fi văzut fața pompoasă a acestei Rome salvată de brațul vostru, şi că numele vostru respectabil ar fi fost mai înfrumusețat decât toate cuceririle voastre?

«Doamne! V-ați fi spus, ce-au devenit aceste acoperişuri de colibe şi aceste foaiere rustice în care locuiau altădată moderația şi virtutea? Ce splendoare funestă a urmat simplității romane?» „

Se observă că prozopopeea urmează aici unei apostrofe, ceea ce se întâmplă frec vent. Rousseau face să vorbească în mod fictiv un ilustru reprezentant al virtuții romane, procedeu profund

clasic al genului epidictic, mai ales când e vorba de a blama epoca contemporană confruntând-o cu valorile trecutului. În discursul polemic, prozopopeea face, de asemenea, să vorbească morții pentru a denunța decadența sau nerespectarea principiilor sacre. Dacă Marx ar fi trăit în epoca lui Stalin, dacă Mozart ar fi auzit de Boulez, ce-ar fi spus ei? Este în orice caz uşor să dai unor autorități necontestate cuvântul în mod fictiv delegându-le puterea de a defăima. Această figură permite în plus să se prezinte punctul de vedere al unui adversar sau al unei terțe persoane sub forma pseudo-obiectivă a citării şi a discursului direct, deformându-i gândirea la nevoie, sau anunțând modul de a servi interesele oratorului. Aşa este cazul, de exemplu, atunci când Zola dă cuvântul micii adunări pe care unii ar fi vrut s-o vadă urmându-i servilă pe antidreyfusieni. Eficiența formulei ține de realismul stilului şi de aspectul său condensat:

„Când vor citi afişele voastre, nu-i aşa? Voi sperați că umilii satelor şi oraşelor vor fi cu voi. Ei vor spune celor setoşi de adevăr şi dreptate: «Ce ne tot păcălesc aceia cu Dreyfus al lor, deoarece trădătorul a mărturisit totul!» Şi, după voi, totul se va sfârşi, monstruoasa nedreptate se va consuma".

(Scrisoare către M. Brisson, apărută în *L'Aurore*, 16 iul. 1898).

Ipotipoza, altă figură de enunțare, grupează ansamblul variat al procedeelor care fac vie şi realistă

o descriere, scopul fiind de a provoca emoția, râsul, printr-un efect de real. Unele dintre aceste numeroase procedee figurează în povestea pe care Théramène o adresează lui Tezeu, relatându-i moartea tragică a lui Hipolit:

„L'essieu crie et se rompt.
L'intrépide Hippolyte
Voit voler en éclats tout son char fracassé;
Dans les rênes lui-même îl tombe embarrasé.
Excusez mă douleur.
Cette image cruelle
Sera pour moi de pleurs une source éternelle.
J'ai vu, Seigneur, j'ai vu votre malhereux fils
Traâné par les chevaux que sa main a nourris".
(Racine, *Fedra*, actul V, scena 6).

(Traducere aproximativă:
„Osia scârțâie şi se rupe.
Curajosul Hipolit
Vrea să zboare în strălucirea carului său sfărâmat;
În hățuri cade el însuşi încurcat.
Scuzați-mi durerea.
Această imagine crudă
Va fi pentru mine o veşnică sursă de plânsete.
Am văzut, Doamne, am văzut pe nefericitul tău fiu
Târât de caii pe care mâna sa i-a hrănit".)

Se remarcă mai întâi prezentul zis „al narațiunii", formă de reactualizare temporală destinată să însuflețească o scenă trecută. Racine o utilizează în

toată partea centrală a povestirii, în care este prezentată acțiunea propriu-zisă. Scurtimea frazelor, făcută mai sensibilă prin tăieturi şi cezuri, dă aici impresia de rapiditate pe care o cere o asemenea scenă. Întreruperea versului 1545, „Scuzați-mi durerea… „, traduce emoția extremă a naratorului cu vocea fără vlagă constituind o reactualizare pronominală, deoarece se trece de la persoana a treia la persoana întâia (într-un anumit fel, de la povestire la discurs, sub forma unei *paranteze*). La fel, repetiția (*reduplicarea*) lui „eu am văzut" insistă în acelaşi timp asupra lui „eu" (funcția expresivă a limbajului) şi asupra verbului de percepție (autenticitate a mărturiei). În fine, Racine accentuează patetismul situației atunci când precizează cum caii, responsabilii direcți ai morții lui Hipolit, sunt nu numai „proprii săi cai", formulă care ar fi destul de banală, ci şi „caii pe care mâna sa i-a hrănit", mod de a concretiza printr-o imagine relația afectivă (de unde *patosul*) şi de a reveni, preț de o clipă, într-un trecut apropiat (tinerețea promițătoare a defunctului).

Această figură ar mai putea lua şi forma unui portret sau a unei descrieri vivante: în acest caz, s-ar vorbi despre *etopee* sau despre *prozopografie*. Toate aceste mijloace, de naturi foarte diferite, concură la a face infinit de prezențe, prin resursele discursului, o scenă sau un tablou care totuşi nu sunt sub ochii destinatarului (Tezeu), nici ai publicului.

Concesia

Unele figuri marchează o reținere modestă şi prudentă a locutorului în fața publicului. Astfel, *premoniția* (sau *precauția oratorică*), figură care implică locutorul, este un avertisment destinat ascultătorilor sau cititorilor, al cărui scop este de a-i pregăti în legătură cu anumite cuvinte şocante sau surprinzătoare. Acesta este stilul a numeroase „avertismente date cititorilor" care preced unele opere controversate sau susceptibile să producă indignarea, ca în acest caz:

„Datoria comediei fiind aceea de a-i îndrepta pe oameni distrându-i, eu cred că, în postura în care mă aflu, n-am nimic mai bun de făcut decât să atac prin imagini ridicole viciile secolului meu; şi cum ipocrizia este fără îndoială unul dintre cele mai utilizate, dintre cele mai incomode şi dintre cele mai periculoase mijloace de acest fel, mă gândeam, Sire, că n-aş face un mic serviciu tuturor oamenilor cinstiți ai regatului domniei voastre decât făcând o comedie care să-i discrediteze pe ipocriți… „
(Molière, *Tartuffe*, „Premier placet au roi", 1664).

Prolepsa argumentativă sau *oratorica* (numită şi *ocupația* şi care trebuie deosebită de *prolepsa narativă*, care constă în anticiparea unui fapt într-un discurs sau o narațiune) serveşte ca prolog într-un ansamblu argumentativ. Autorul sau locutorul începe prin a câtă o obiecție care i s-ar putea adresa – sau care i-a fost deja efectiv adresată în alte ocazii –

pentru a o respinge apoi. Eficacitatea oratorica a prolepsei ține de prezența unor argumente adverse în gura oratorului însuşi, care are grijă „s-o ia înaintea adversarului", să preîntâmpine eventualele intervenții defavorabile pentru a le elimina mai uşor. O asemenea manevră tinde să probeze caracterul irefutabil al argumentării susținute; căci auditoriul este făcut să creadă că oratorul a avut intenția de a face toate obiecțiile sau cel puțin pe cele mai importante. Prolepsele sunt aproape în totdeauna construite după schema *concesiei* „desigur… dar…" sau „mi-ați spus că… dar eu v-aş fi răspuns că…". Unii autori fac distincție între *prolepsă* şi *concesie*: această distincție nu se justifică, după părerea noastră, decât în măsura în care prolepsa poartă asupra validității argumentelor locutorului, pe când concesia se poate aplica argumentelor oricărei terțe persoane citate de el. Tocmai printr-o prolepsă Jean Rostand, apărând teza evoluționistă din biologie, preîntâmpină criticile partizanilor fixismului:

„Desigur, noi vom recunoaşte, cu toată obiectivitatea, că nimeni n-are dreptul să susțină că evoluția organică este o certitudine absolută de vreme ce este vorba de evenimente revolute fără mărturii şi în legătură cu care ne este permis să ne îndoim că natura actuală ne furnizează încă exemplul; dar (…) ar fi supărător că un exces de scrupul pozitivist să cântărească în favoarea unor ipoteze cu mult mai puțin plauzibile decât cea a evoluției".

(*Ce que je crois*, Paris, Grasset, 1953, p. 24).

Vom face observația că *cleuasmul*, pe care l-am clasificat în rândul figurilor ironiei, se bazează în general pe structura prolepsei dacă autodepreciere este urmată de o respingere argumentată de către locutorul însuşi. Acest lucru se întâmplă în *Don Juan*, atunci când Sganarelle minimalizează știința sa livrescă pentru a-şi pune în valoare bunul simț:

„Cât despre mine, Domnule, eu n-am studiat deloc ca dumneavoastră, mulțumesc lui Dumnezeu, şi nimeni nu s-ar aventura să se laude că m-a învățat vreodată ceva; dar, cu micul meu simț, cu mica mea judecată, eu văd lucrurile mai bine decât toate cărțile… „
(Actul III, scena 1).

Vom distinge prolepsa de *cesiune*, formă de concesie la sfârşitul căreia locutorul nu stabileşte nicio respingere, nicio schimbare de tactică. Ea este într-un fel o auto depreciere simplă şi modestă care nu atribuie oratorului decât meritul de a fi cinstit. Acest tip de figură se întâlneşte uneori în exordii, mai ales în *captațio benevolentiae*. În lecția sa inaugurală la Collège de France, Roland Barth a urmat acest model clasic:

„Căci, dacă cariera mea a fost universitară, eu n-am avut totuşi titlurile care asigură de obicei accesul la această carieră. Şi dacă este adevărat că eu am vrut mult timp să-mi înscriu activitatea în

domeniul ştiinţei, literară, lexicografică şi sociologică, a trebuit să recunosc că n-am produs decât eseuri, gen ambiguu pe care scriitura şi-l dispută cu analiza (…). Acesta este deci în mod evident un subiect impur care este dobândit într-o casă în care domnesc ştiința, cunoaşterea, rigoarea şi invenția disciplinată".

(Lecția inaugurală rostită la 7 ianuarie 1977 la Collège de France, Seuil, „Points", sub titlul *Leçon*, pp. 7-8).

Sincoreza este o concesie aparentă făcută unui adversar, care precede o contradicție sau o capcană. Un inspector de poliție i-ar putea spune unui suspect: „Să presupunem că dumneavoastră n-ați fost aici în seara crimei, că alibiul dumneavoastră s-a verificat şi că dumneavoastră n-ați auzit niciodată vorbindu-se despre victimă. Dar cum dracu' vă explicați că această armă, cu amprentele dumneavoastră, a fost găsită la locul crimei?" Acest procedeu trebuie alăturat argumentelor fondate pe incompatibilitate.

Cu *scuza*, locutorul caută încă adeziunea auditoriului, dar nu pe terenul raționamentului, ci pe cel al moralei. El ține seama de o greşeală pe care a comis-o – sau a spus că a comis-o – pentru ca apoi să se justifice. Această apologie poate avea două finalități: afirmarea unui interes moral superior şi reproşul. În primul caz, se poate spune, de exemplu: „Eu am încălcat codul deontologic (secretul confesiunii, secretul medical, secretul informației

etc.) publicând această informație, dar chestiunea era prea gravă pentru ca publicul să nu fie informat". La fel, un scriitor care publică o autobiografie se poate scuza că a căzut în „cultul eului", în numele valorii de exemplaritate şi al instruirii necesare a generațiilor viitoare. În al doilea caz, scuză nu presupune niciun regret veritabil al locutorului cu privire la cuvintele sau actele sale, ci este, dimpotrivă, un mijloc de blamare: „Eu sunt cu adevărat dezolat, dar imitația dumneavoastră nu valorează deloc mai mult de 3 pe 20". Se poate vorbi, în acest caz, de *falsa scuză*. Expresii că „Ah, pardon!..." sau „Regret mult, dar... „sunt resimțite ca mijloace de a-l contra profund pe interlocutor. Forma scuzei nu este decât simplă apa renta şi nimic mai mult.

Tăcerea sau ezitarea

Din diverse motive, putem fi puşi în situația de a nu vorbi sau de a ezita să vorbim. *Preteriținea* (de la latinescul *praetereo*, a trece sub tăcere) este numită şi *preter misiune* sau *paralipsă*. Este vorba de a tăcea aparent în legătură cu un subiect, adesea pentru a-l aborda cu mai multă forță. Formulele cele mai uzuale sunt: „nu v-aş spune... „, „trec peste... „, „mai bine să nu vorbim despre asta", „nu v-aş aduce nicio ofensă dacă v-aş reaminti că... „, şi servesc toate, de fapt, pentru a dezvolta subiectul despre care ne facem că tăcem. Ea este deci un mijloc de insistență şireată şi eficace, deoarece este bine cunoscut că publicul îşi pleacă urechea în momentul în care cuvintele

păstrate de către orator riscă să fie indiscrete sau inedite.

Epanortoza, numită şi *retroacție* sau *expolițiune*, constă, pentru un autor, în a reveni asupra a ceea ce a spus pentru a nuanța sau chiar a retracta. Exemple: „Eu aş dori ca el să fie pus în arest dacă nu chiar molestat cum se cuvine"; „Sunteți un om necinstit, sau cel puțin incompetent". Se poate vorbi chiar despre *retractare* atunci când locutorul se corijează schimbându-şi părerea sau decizia. În *Lorenzaccio*, eroul, căzând pradă exaltării în fața crimei pe care o va comite, este uneori condus la astfel de contradicții:

„Trebuie să intru într-un cabaret; nu bag de seamă că mi-e frig şi voi goli o sticlă. – Nu; vreau să beau. Ce dracu' vreau deci? Cabaretele sunt închise".
(Actul IV, scena 9).

Autocorecția modifică ceea ce intenționăm să spunem, pentru a-i substitui un cuvânt mai tare sau mai convenabil. De exemplu, în faimoasa tiradă a nasului din *Cyrano de Bergerac*:

„Descriptiv: «Este o stâncă! Este un vârf de munte!… este un promontoriu! Ce spun eu, este un promontoriu? Este o peninsulă!» „

Distingem *autocorecția* de *epanortoză*, care serveşte într-adevăr la a contrazice o spusă. O

distingem şi de *corecție*, prin faptul că prima nu corijează decât cuvintele locutorului. Corecția poartă asupra cuvintelor interlocutorului său ale unei terțe persoane. De exemplu: „Un automobil, ziceți: vreți să spuneți un vehicul demodat şi defect!".

Aposiopeza (sau *reticența*), uneori asimilată cu *preteriția*, este o întrerupere bruscă într-un discurs destinat să marcheze o ezitare, o emoție sau o amenințare. Ea poate fi clasată printre figurile de gândire în măsura în care traduce, mai mult sau mai puțin natural, intenția de a nu formula o parte a discursului. Un exemplu ne este oferit de Virgiliu în *Eneida*, în momentul în care Neptun se enervează văzând cum furtuna se înverşunează împotriva lui Eneas şi ai săi:

„Cutezați voi, fără permisiunea mea, o, vânturilor, să tulburați cerul şi pământul şi să ridicați asemenea mase? Vă doresc din răsputeri să...! Dar trebuie mai întâi să se liniştească valurile dezlănțuite... „
(*Eneida*, I, v. 133-135).

Dubitația este, după cum indică şi numele, procedeul de exprimare a îndoielii. Locutorul ezită între mai multe cuvinte sau între mai multe părți de luat, fie din grija pentru precizie, fie din derută. Ea este destul de caracteristică stilului oral. Căutarea preciziei poate conduce la acest gen de interogație: „Este aceasta o asociație de credincioşi, o congregație, o sectă? Nu pot spune cu precizie". O emoție extremă

poate conduce de asemenea la aceste întrebări, cum este cazul cu numeroşi eroi tragici şi în mod special cu Hermione atunci când ea vine să-l trimită pe Oreste s-o răzbune de Pirus pe care ea încă îl iubea:

„Où suis-je? Qu'ai-je fait? Que dois-je faire encore?
Quel transport me saisit? Quel chagrin me dévore?"
(*Andromaca*, actul V, scena 1).

(Traducere aproximativă:
„Unde sunt? Ce-am făcut? Ce mai trebuie să fac?
Ce pornire puternică m-a apucat? Ce tristețe mă devorează?".)

Deviația

S-a văzut mai sus, în legătură cu figurile de substituție, că *parafraza* poate fi enunțată sub forma unei *paranteze*. Aici vom examina funcția parantezei în general, ca figură de enunțare. Am definit-o ca un enunț care-l întrerupe pe un altul într-un acelaşi text sau un acelaşi discurs şi care este independent de acesta din punct de vedere sintactic. Această autonomie este marcată prin punctuație şi mai ales prin utilizarea unor „semne de paranteză", a unor croşete, a unor linioare şi chiar pur şi simplu a unor puncte sau virgule. Unii autori propun să se numească *parembolă* o paranteză care este în legătură cu subiectul. Dar Dupriez remarcă în mod corect că parantezele au întotdeauna un anumit

raport de sens cu contextul (*Gradus*..., UGE, p. 330). Vom propune deci să se numească *parembolă* o paranteză destul de scurtă şi care nu întrerupe firul discursului, altfel zis, o *incidentă*, sau o propoziție legată sintactic cu subiectul principal. Exemplu de parembolă prin sintagmă scurtă:

„Un songe (me devrais-je inquiéter d'un songe?) Entretient dans mon cœur un chagrin qui le ronge".
(Racine, *Athalie*, actul II scena 5).

(Traducere aproximativă:
„Un vis (dar trebuie oare să mă neliniştesc de un vis?) Întreține în inima mea o tristețe care o roade".)

Alt exemplu de acelaşi tip, la fel de celebru ca şi primul, faimosul *horresco referens* al lui Virgiliu, care dramatizează povestirea morții lui Laocoon:

„Or, iată că doi şerpi, veniți din Tenedos pe apele liniştite (eu am fost cuprins de spaima acestei evocări), îşi întind peste mare imensele lor inele şi se îndreaptă de la cap spre țărm".
(*Eneida*, II v. 203-205)

Exemplu de parembolă cu legătură sintactică la Barthes:

Când scriu, trebuie să mă dezleg de această evidență (care, după al meu *Imaginaire*, mă sfâşii): nu există nicio bunăvoință în scriitură... „

(*Fragments d'un discours amoureaux*, Paris, Seuil, 1977, p. 93)

Paranteza obligă la două pauze. Acelaşi autor vorbeşte aici de vocea de la telefon: „De la început, această voce, când îmi vine, când este acolo, când durează (...), eu n-o recunosc niciodată cu totul; s-ar spune că ea iese de sub o mască (astfel, se spune, măştile tragediei greceşti aveau o funcție magică: aceea de a da vocii o origine htoniană, de a o deforma, de a o dezorienta, de a o face să vină de dincolo de subteran). Şi apoi cealaltă este mereu pe poziție de plecare; el vine de două ori, prin vocea sa şi prin tăcerea sa... „(*Ibid.*, p. 132)

Atunci când parantezele produc o dezvoltare cu greu inteligibilă datorită numărului lor sau lungimii lor, ele se înrudesc cu procedeul *sinchizei* sau *bruiajului sintactic*. Atunci când ele sunt extraordinar de lungi şi când constituie dezvoltări sau povestiri întregi, ele se numesc *digresiuni*. În *Jacques fatalistul* a lui Diderot, istoriile marchizului de Arcis şi ale părintelui Hudson (povestiri în povestire) sunt exemple de acest fel.

Înrudită cu paranteza, *parabaza* era inițial un discurs de corifeu în comedia greacă. Se extinde azi această figură la orice intruziune a unui autor de ficțiune în povestirea sa, scopul fiind întotdeauna pentru el de a se exprima personal şi direct înaintea publicului (eventual sub forma unei *apostrofe*, ef. *Supra*). Astfel, putem considera tira da ipocriziei (*Don*

Juan, actul V, scena 2) ca un pasaj în care Molière expune în fața publicului, prin gura personajului său, o analiză personală a unui subiect de actualitate.

Epifonemul este o exclamație sentențioasă sub forma unei paranteze care este adesea plasată la sfârşitul unei dezvoltări. Fontanier remarca pe bună dreptate că epifonemul se deosebeşte de alte paranteze prin generalitatea spusei sale. În acest sens, s-ar putea da următorul exemplu: „În Franța, majoritatea accidentelor rutiere sunt dato rate alcoolului. În mod categoric, patima beției este o adevărată calamitate!".

Epifraza este o paranteză scurtă care marchează, insistând asupra lor, sentimentele locutorului. Exemplu: „Mâine voi termina această muncă fastidioasă. Aceasta nu este prea devreme! Vreau în sfârşit să pot pleca în vacanță. Şi aceasta merită!".

Manipularea

Subiecția, prima figură de manipulare, constă în prezentarea unei idei sub forma întrebare-răspuns. Această formulă (care nu trebuie confundată cu *dubitația* care marchează ezitarea, incertitudinea) pune în valoare o idee prezentând-o ca răspuns la o întrebare. Ea este adesea mai eficace decât o simplă afirmație, mai ales orală, căci trans formă în mod fals monologul în dialog. Aceasta este o figură bine cunoscută a dis cursului politic care creează adesea

aparența de asociere a publicului la producerea unor idei printr-o pseudo-complicitate. Astfel se exprimă generalul de Gaulle în legă tură cu construcția Europei:

„Cum să facem? Ce trebuie să fie ea? Dumneavoastră ştiți care este poziția celui care vă vorbeşte. De ani de zile mă gândesc, ca mulți alții de altfel, că comunitatea europeană trebuie să fie o confederație".

(Conferința de presă din 21 decembrie 1951, *Discours et messages*, Plon, t. ÎI,
1970, p. 482)

Adesea subiecția este un mod de a înlocui o propoziție ipotetică. Iată un exemplu dat de Fontanier, luat din *L'Art poétique* a lui Boileau:

„Voulez-vous du public mériter les amours? Sans cesse en écrivant variez vos discours…"

(Traducere aproximativă:
„Vreți ca publicul să merite iubirile?
Fără încetare scriind schimbați-vă discursurile… „)

Ceea ce echivalează cu: „dacă vreți… „, dar cu mult mai multă vigoare. Când formă întrebare-răspuns este folosită în mod sistematic, procedeul se numeşte *dialogism*.

Figură înrudită, *întrebarea retorica* sau *întrebarea*

de stil este o întrebare care pre supune un răspuns *unanim* şi nu exprimat de către auditoriu. Cu scopul de a aduna la un loc opiniile favorabile sau defavorabile față de o idee, oratorul are grijă să folosească un vocabular meliorativ sau pejorativ care orientează spiritele în sensul pe care-l doreşte. Mereu în subiectul Europei, generalul se exprimă astfel câțiva ani mai târziu:

„Această solidaritate trebuie oare să se închidă într-un fel de citadelă politică şi economică? Dimpotrivă!"

(Conferința de presă din 21 februarie 1966, *Discours et messages*, Plon, t. V,

1970, p. 22).

În acest extras, se înțelege, grație folosirii expresiei „un fel de citadelă", că răspunsul aşteptat la întrebare este negativ.

Febusul, numit şi *amfigură* (scriere sau vorbire obscură, de neînțeles) într-un mod mai pejorativ, şi chiar *galimatias* sau *charabia* (limbă de neînțeles, stil confuz), este procedeul care constă în a enunța în mod „sclipitor", dar puțin inteligibil, o idee relativ simplă. Acest mod de enunțare utilizează adesea *perifraza* şi procedeele care-i sunt asociate (cf. *Supra*), dar se bazează adesea pe căutarea unui vocabular savant şi a unor turnúri sibilinice. Exemplele abundă în limbajul „prețios" ca şi în limbajul „tehnocrat" sau în cel „intelocrat". Cu titlu de amuzament, Robert

Beauvais imaginează astfel o scrisoare de despărțire:

„Dragă,
Carența afectivă consecutivă dezescaladei tale a perturbat complet legăturile care regizează cantoanele câmpului meu perceptiv! Sunt într-o stare de derelicțiune, aruncat într-un autism care frizează prostrația schizoidă!… „
(*L'Hexagonal tel qu'on le parle*, Hachette, 1970, pp. 210-211).

Acest exemplu este de-abia caricatural. Stilul „hexagonalian" n-are că funcție decât să-i impresioneze pe cei „creduli" şi nu poate avea un veritabil conținut argumentativ. Un public, oricare ar fi el, este întotdeauna îndreptățit să-i ceară unui orator sau scriitor un minimum de claritate.

În fine, *circumlocuțiunea* este un mod complicat de exprimare, care se explică adesea printr-o timiditate sau o jenă pe care nu vrem s-o lăsăm să pară că „înecă peştele". Ne putem imagina o scrisoare prin care un patron îşi exprimă refuzul unui candidat la angajare: „Regret că-mi aduceți la cunoştință că candidatura dumneavoastră, în ciuda întregului interes pe care-l prezintă, nu figurează printre cele care sunt susceptibile de a fi reținute… „Dacă circumlocuțiunea comportă repetiții inutile, se vorbeşte despre *perisologie* (a se vedea *figurile de construcție*).

IV. Figurile de construcţie

Toate figurile care vor urma se bazează pe construcţii sintactice. Ele se pot grupa în două categorii: cele care joacă pe efectele de simetrie sau, dimpotrivă, de construcţii îndrăzneţe, şi cele care sunt întemeiate pe repetiţie şi acumulare.

1. Figurile de simetrie şi construcţiile îndrăzneţe

Simetria

Figura cea mai cunoscută, *chiasmul*, constă în a plasa consecutiv şi în ordine inversă două sintagme construite în mod identic. Efectul simetriei astfel produs se găseşte atât în versuri cât şi în proză. De exemplu:

Eu discut cu democraţii; cu extremiştii refuz să discut.

Chiasmul facilitează exprimarea paralelismelor, a comparaţiilor şi a antitezelor. El dă în plus frazei o dezvoltare armonioasă cu o impresie de întoarcere asupră-şi. *Epanadiploza*, figură apropiată de *chiasm*, uneşte două propoziţii dintre care prima începe cu un cuvânt care se găseşte la sfârşitul celei de a doua. De

exemplu, la Victor Hugo:

„Nimic nu mă va mai vedea, eu nu voi mai vedea nimic" (*La Légende du siècle*, „La conscience").

Efectul căutat este încă cel al simetriei conținând, în plus, identitatea unor cuvinte care stau la baza acestei simetrii.

Antimetabola, numită şi *reversiune* de către unii autori, permite ca, permutând două cuvinte dintr-un enunț, să construim un altul cu sens invers. Exemplu la Molière (*Avarul*):

„Trebuie să mâncăm pentru a trăi şi nu să trăim pentru a mânca".

Funcția antimetabolei este cel mai adesea, cum este cazul aici, de a inversa raporturile de cauzalitate. Această figură este de aceea adesea inclusă în clasa argumentelor de tip cauzal. Cazul prezentat mai sus este un argument privitor la scop şi la mijloace.

Cu *antitează* (sau *alianța de idei*), figură dragă clasicilor, efectul de simetrie se bazează pe propoziții contrare, dintre care una are ca funcție punerea în valoare a celeilalte. Exemple:

Acesta nu este un omuleț sfrijit, ci un atlet desăvârşit. Unora le place ceaiul cald; eu îl prefer glasat.

Noi îl plângem, pe el care ne-a făcut atâta să râdem.

Enantioza este o antiteză care opune doi termeni sau două concepte în mod fundamental contradictorii, într-o optică manicheistă (bine/rău, unic/multiplu, uman/divin, material/spiritual etc.).

Dezarticulările

Figura cea mai simplă, *asindetul* (sau *disjuncția*), este absența legăturii dintre două propoziții. Efectul său este în mod paradoxal de a face să se descopere legătura logică neexprimată cu mai multă forță. Exemple:

Voi n-ați luat parte la decizie; voi n-ați avea dreptul să vă plângeți. Am ajuns obosit, zdrobit.

Echipa Franței a pierdut meciul; ea o va lua de la capăt.

În primul caz, avem de-a face cu suprimarea (sau *elipsă*) lui „deci", care denotează legătura de consecință. În al doilea caz, s-a suprimat coordonarea „şi chiar" (creând o *gradație*, ef. *Infra*). În cel de-al treilea, nu se exprimă conjuncția „dar". Ca şi în cazul litotei, se vede că economia de mijloace este potrivită să întărească expresia.

Elipsa este suprimarea unor cuvinte (şi nu numai a unor termeni de legătură) care ar fi în principiu ceruți

de sintaxă şi chiar de logica obişnuită a frazei. Şi aici economia se vrea în slujba expresivității, după cum arată acest vers al lui Racine:

„Je t'aimais inconstant; qu'aurais-je fait fidèle?" (*Andromaca*, actul V, scena 4)

(Traducere de P. Manoliu:
„Mi-ai fost drag uşuratec; cât mi-ai fi fost fidel?")

Enunțul complet (atât de banal) trebuia să fie: „Mi-ai fost drag chiar dacă erai uşuratec; cât de mult mi-ai fi fost mai drag dacă mi-ai fi fost fidel?" Forța expresivă a versului ține de uşoara ambiguitate în privința funcției unor adjective pe care le-am fi putut crede prin inadvertență atribute ale subiectului. Impresia de telescopaj şi de *laconism* (extremă concizie) forțează astfel atenția auditoriului. Acest efect, atunci când este împins la extrem, pune în evidență stilul „telegrafic" şi poate fi uneori de o mare vigoare. De exemplu: „Cum, tu aici? Deja pentru întoarcere? Cum merge? Formă bună?"

Formă a elipsei, *brahilogia*, după cum indică şi numele său (*brachus*, în greceşte, înseamnă „scurt"), este un mod prescurtat de exprimare, considerat de unii autori ca supus greşelii, mai ales atunci când ea face dificilă înțelegerea enunțului. Ea se utilizează în numeroase expresii cum ar fi „arrêt-buffet" („pauză pentru bufet") sau „pause-café" („pauză de cafea"), dar şi în limbajul publicitar şi comercial, „solutions

credit” (încheieri de credite), „réflexe-logement” etc. Scriitorii o utilizează uneori pentru a contracta sintagmele care conțin în mod normal verbe declarative: „Tiens! Sursaut-t-il… „

Elipsa şi brahilogia sunt moduri deosebit de frapante de exprimare a unei *entimeme*. Exemplul lui Racine analizat mai sus este contracția unui raționament *a fortiori*.

Se numeşte *parataxă* procedeul sintactic care suprimă legăturile de coordonare, de subordonare şi, în general, tot ceea ce stabileşte o legătură între sintagme şi între propoziții. Se vorbeşte despre *hiperparataxă* (sau *dizlocație*) atunci când procedeul este împins până la limitele sale extreme, prin utilizarea abundentă a unor *asindete*. Această sintaxă primitivă, cvasiinfantilă, poate trăda surpriză, emoția sau furia. În acest exemplu: „Dumneavoastră, să-mi vorbiți pe acest ton! Acest lucru indignează. Eu, care vă credeam un om distins! Frumoasă ispravă ați mai făcut, nimic de zis!”, găsim nu numai *asindete*, ci şi elipse de verbe şi de fraze nominale care se abat de la sintaxa obişnuită. Să notăm că procedeele contrare de abundență şi de supraabundență de legături sintactice se numesc *hipotaxă* şi, respectiv, *hiperhipotaxă*.

O altă formă de dezarticulare, *anacolutul*, este o ruptură neaşteptată într-o construcție sintactică. Atunci când această ruptură este voită, ea poate, de

exemplu, să aibă efectul unui titlu, ca în extrasul din Pascal citat mai înainte: „Dacă nasul Cleopatrei ar fi fost mai scurt, toată fața pământului ar fi fost schimbată". Ea poate, de asemenea, trăda atenția, emoția sau confuzia, ca în aceste versuri din *Athalie*:

„Ô ciel! Plus j'examine, et plus je le regarde,
C'est lui.
D'horreur encor tous mes sens sont saisis".
(Racine, *Athalie*, actul II scena 7).

(Traducere aproximativă:
„O, cerule! Cu cât îl examinez mai mult, şi cu cât îl privesc mai mult,
Este el.
De oroare toate simțurile îmi sunt cuprinse".)

Această relaxare sintactică provoacă un puternic efect de real, într-atât este el de apropiat de stilul eliptic şi parataxic al limbii orale puțin elegant. Atunci când anacolutul este involuntar, el este considerat o inadvertență nefericită. Aceasta constituie o greşeală clasică a unor formule de politețe: „Sperând într-un răspuns favorabil, vă rog să credeți…" (participiala lasă să se înțeleagă că subiectul principalei ar fi „eu").

Construcții atipice

Anumite construcții contrariază mai mult sau mai puțin obiceiurile. *Zeugma*, procedeu foarte curent,

este legarea (din nou) a mai multor membri ai unei fraze care comportă un element care le este comun şi care nu este repetat. Specie a „scoaterii ca factor comun", cum ar spune matematicienii, aceasta este în principiu un mod de a evita repetițiile. Astfel, versul lui Corneille „La foudre est mon canon, les Destins mes soldats" („Trăsnetul este tunul meu, Destinele soldații mei") conține o elipsă a verbului care ar trebui să se acorde cu pluralul. Cel al lui Racine „Ah! Cunoaşteți crima şi cine v-a trădat?" coordonează un substantiv şi o subordonată, ceea ce, de altfel, nu mai este permis în limba actuală.

Mult mai puțin curent, *atelajul* este o asociere atipică a doi termeni într-o aceeaşi sintagmă. Apropiat de zeugmă, el aduce uneori un element nou într-o asociere stereotipă, redând astfel interesul pentru un clişeu. De exemplu: „un cadou şi o ciorbă otrăvite", „un mediu şi un magazioner dinamici" (în al doilea exemplu, adjectivul, epitet a două substantive, găseşte un sens care era slăbit în clişeul „mediu dinamic"). El constă, de asemenea, şi mai ales, în asocierea unui termen abstract cu un termen concret, ca în acest exemplu din Michelet dat de Morier (*Dictionnaire*..., PUF, p. 126): „Benedictinii curățaseră pământul şi spiritul de barbari".

O altă figură, *hendiada* sau *hendiadinul* (etimologic: *en dia duoin*: „unu cu ajutorul a doi"), constă în a enunța o idee sub formă a două elemente coordonate prin „şi" (sau un conector echivalent), în timp ce o singură sintagmă ar fi suficientă. O formulă

că „nu Franța şi castelele sale vor sfida industria japoneză” este un mod disociativ de a spune: „nu Franța adormită în trecutul său va sfida industria japoneză”. Această figură prezintă interesul de a pune în paralel un obiect şi o proprietate caracteristică a acestui obiect, enunțată sub forma unei *imagini* (ca în exemplul de mai sus) sau a unei calități abstracte. S-ar putea de asemenea spune: „nu Franța şi paseismul ei…”. Intenția este de a insista asupra caracterizării obiectului, adesea pentru a face din el un argument cauzal pe care conectorul conjunctiv „şi” îl disimulează cu dibăcie.

Hiperbatul adaugă un element unei fraze care ar părea terminată, element care ar trebui în mod normal să se insereze acolo. Exemple:

Nu cunoşteam nimic mai îmbogățitor decât programele lui France-Culture, nici mai variat.

El locuieşte într-o casă superbă, şi bine situată.

Atunci când hiperbatul este intenționat, el trădează în general voința de a pune în valoare elementul adăugat. Dar el poate fi involuntar într-un discurs improvizat. În acest caz, nu se poate vorbi despre „figură”, dar această adăugare tardivă poate pune în evidență un argument spontan, o asociere de idei. Unele hiperbaturi sunt trecute în limba uzuală: „de douăzeci de ani şi mai mult…” însemnând „de mai mult de douăzeci de ani”.

Tmeza (în greacă, *îmêsis* înseamnă „tăietură”) disociază unele cuvinte pe care sintaxa le face în mod normal să se înlănțuie. Intenția de a pune în valoare este de acelaşi ordin ca în cazul *hiperbatului*, dar procedeul este cel al unei intercalări, nu al unei respingeri. Iată un exemplu citat de Morier şi Dupriez la Valéry, în „Albină” (*Charmes*):

„Quelle, et şi fine, et şi mortelle,
Que soit ta pointe, blonde abeille,
Je n’ai, sur mă tendre corbeille,
Jeté qu’un songe de dentelle”.

(Traducere:
„Oricât de fină şi mortală
Ți-e-mpunsătura, blonda-albină,
Pe coşu-mi tandru se îmbină
Abia o umbră de beteală”.)

Atunci când elementele sunt sintactic retezabile, se vorbeşte despre *intercalare* (*enchâssement*). Aceasta este un mijloc de a insista asupra importanței unei incizii: „Eu mă opun, mai trebuie s-o spun?, cu toată energia mea acestei decizii”. Separarea unui verb de adverbul la care se raportează se numeşte *trajectio* (Morier): „Am adormit, crede-mă, profund”.

Procedeu de punere în valoare, *inversiunea* răstoarnă ordinea sintactică obişnuită a frazei: „de cancer a murit” este mai elocventă decât „a murit de cancer”, atunci când vrem să insistăm asupra naturii

bolii. Acest procedeu de permutare între temă şi predicat poate face parte din transformările *emfatice* în acelaşi fel cu corelația care produce enunțul: „tocmai de cancer a murit”. *Anastrofa*, inversare a doi termeni dintr o aceeaşi sintagmă, antrenează aceleaşi efecte retorice, puțin mai reduse însă. În franceză exemplele sunt în număr limitat: „lui excepté”, „sans méchanceté aucun”... Unele anastrofe sunt chiar împietrite: „qui plus est”.

Enalaga este cel mai adesea substituirea unui timp unui alt timp sau a unui mod unui alt mod. Enalaga de mod constă cel mai adesea în înlocuirea unui timp al indicativului cu infinitivul, procedeu frecvent la La Fontaine:

„Et grenouilles de se plaindre,
Et Jupân de leur dâre: «Eh quoi? Votre désir
À şes lois croit-il nous astreindre?» „
(„Leş Grenouilles qui demandent un roi”, *Fables*, III, 4).

(Traducere aproximativă: „Şi broaştele de se plâng,
Şi Jupân de le zice: «Ei, ce? Dorința voastră
Crede el că ne supunem legilor lor?» „)

Hipalaga constă în a atribui unor anumite cuvinte dintr-un enunț ceea ce logic ar trebui să fie atribuit altora, fără ca totuşi să introducă vreo veritabilă confuzie. Exemple de hipalage curente şi chiar împietrite: „această recepție amenință să devină

plictisitoare", „la capătul puterilor". Atunci când hipalaga devine figură, ea creează adesea o impresie înşelătoare şi îmbogăţeşte o imagine. Astfel se exprimă Oenone:

„Phèdre mourait, Seigneur, et sa main meurtrière
Éteignait de şes yeux l'innocente lumière". (Racine, *Fedra*, actul IV, scena 1).

(Traducere aproximativă:
„Fedra murea, Doamne, şi mâna sa muribundă
II ştergea de pe ochii ei inocenta lumină".)

Aici, adjectivul „inocentă" ar trebui în mod normal să califice pe „ochii ei". Există chiar hipalage duble, adică permutări (pe care Morier şi Lausberg le analizează ca *enalage*). Iată un exemplu la Mallarmé („Apparition", *Poésies*) în care poetul evită două clişee:

„Neiger de blanes bouquets d'étoiles parfumées". („A ninge buchete de stele parfumate".)

Spre deosebire de *metonimie*, care se bazează de asemenea pe un decalaj sintagmatic, hipalaga nu substituie un termen unui alt termen. Ea nu este un trop în sens strict.

În fine, *amfibologia* desemnează în principiu toate ambiguităţile de sens dintr-un enunţ, cu un efect adesea comic de altfel. Uneori originea este lexicală (dublul sens al unui cuvânt, de exemplu) dar

numeroase neînțelegeri provin din sintaxă. O expresie cum ar fi „medicul mi-a prelungit boala” își datorează ambiguitatea elipsei veritabilului complement de obiect care ar fi „întrerupere” (concediu medical). La fel, ridicolul formulei „am cumpărat un pui de la măcelar pe care l-am pus la frigare” ține de imprecizia cu privire la antecedentul pronumelui relativ. Când amfibologia este ridicolă, ea se numeşte *janotism*.

2. Figurile de repetiție și de acumulare

Unele dintre figurile care urmează sunt destul de apropiate de figurile de enunțare (a se vedea *figurile de gândire*). Acestea sunt toate procedee de punere în valoare, uneori emfatice.

Repetițiile

Există diverse moduri de a repeta o idee sau un termen într-un enunț. *Anadiploza* este reluarea unui termen cu care se sfârşeşte o frază la începutul frazei următoare, procedeu de legătură emfatică: „El s-a hotărât să traverseze deşertul. Deşertul este un univers periculos”. *Reduplicarea* (*epizeuxa* sau *palilogia*), procedeu înrudit, este repetarea unui termen după membrul frazei care urmează: „el este atins de o îndelungă boală, o boală mortală”.

Antepifora, figură esențialmente poetică, este

repetarea unei formule sau a unui vers la începutul său la sfârşitul strofei care provoacă un efect de circularitate, de exemplu la Baudelaire („L'irreparable" în les *Fleures du mal*):

„Peut-on illuminer un ciel bourbeux et noir?
Peut-on déchirer les ténèbres
Plus denses que la poix, sans matin et sans soir, Sans astres, sans éclairs funèbres?
Peut-on illuminer un ciel bourbeux et noir?"

(Traducere aproximativă:
„Se poate lumina un cer noroios şi negru?
Se pot rupe tenebrele
Mai dense decât smoala, fără dimineaţă şi fără seară, Fără aştri, fără fulgerături funebre?

Se poate lumina un cer noroios şi negru?")

Anafora, *epifora* şi *simploca* nu sunt utilizate numai în poezie. *Anafora* (sau *epanafora*) este repetarea unui cuvânt sau a unei formule la începutul frazelor sau versurilor, ca la Péguy („Heureux les épis mûrs", în *Ève*) care reia el însuşi stilul din *Béatitudes* şi din rugăciuni în general:

„Heureux ceux qui sont morts pour la terre charnelle,
Mais pourvu que ce fût dans une juste guerre.
Heureux ceux qui sont morts pour quatre coins de terre.

Heureux ceux qui sont morts d'une mort solennelle".

(Traducere aproximativă:
„Fericiți cei care au murit pentru pământul carnal,
Dar cu condiția ca aceasta să fie într-un război drept.
Fericiți cei care au murit pentru patru colțuri ale pământului.
Fericiți cei care au murit de o moarte solemnă".)

Epifora (sau *epistrofa*, a nu se confunda cu *epitropa*) este acelaşi procedeu, care joacă pe sfârşitul frazelor sau versurilor. În proză, aceasta poate fi o formulă de insistență agresivă: „Ce vrea ea, această doamnă? Nu este mulțumită, această doamnă?" *Simploca* este asocierea *anaforei* şi a *epiforei*. S-ar putea comenta astfel turul Franței în mod grandilocvent (combinând-o cu o gradație, ef. *Infra*): „Aceasta este sosirea atât de aşteptată a plutonului. Aceasta este sosirea sublimă a plutonului!" Se citează adesea acest discurs al lui Cicero împotriva lui Rullus, la fel de remarcabil prin punerea în valoare a personajului pe care-l acuză că şi prin reluarea *subiecției*:

„Cine este autorul acestei legi? Rullus. Cine a privat de sufragiu cea mai mare parte a poporului român? Rullus. Cine a prezidat comisiile? Rullus"

Epanalepsa este adesea definită în mod vag că

sinonimă cu *reduplicația*, cu *ana fora* etc. Noi o considerăm ca fiind repetiția expresivă, cel mai adesea chiar exclamativă, a unui cuvânt sau a unui membru al frazei: „Sunt un ratat, un ratat, un ratat!”. Această repetare emfatică întăreşte uneori impresia de sinceritate a unui cuvânt, ca în acest exemplu din Apelul din 18 iunie 1940:

„Căci Franța nu e singură! Nu e singură! Nu e singură!”

Epanoda (sau *regresia*) constă în a relua anumite cuvinte dintr-o frază pentru a le explica unul câte unul. Exemplu: „Politica voastră comercială este anacronică şi nerealistă. Anacronică, deoarece concurența a abandonat-o deja de mai bine de zece ani; nerealistă, deoarece voi nu țineți seama de enormele investiții publicitare pe care ea le necesită”. Acest procedeu se potriveşte mai ales argumentului zis al *partițiunii*.

În fine, *repetiția refren* este, după terminologia lui Dupriez, repetarea unui procedeu sintactic. Propozițiile se înlănțuie cu aceeaşi construcție: numai cuvintele diferă. Exemplu: „Dacă alergați, obosiți; dacă mergeți normal, înaintați prea încet; dacă luați maşina, nu faceți mişcare fizică”. Acest procedeu permite mai ales să se enunțe argumentul *soritului*. El poate de asemenea să fie suportul retoric al unui raționament prin analogie, după cum dovedeşte acest pasaj din Pascal:

„Bogatul vorbeşte mult despre bogății; regele vorbeşte cu răceală despre măreţiile pe care le-a făcut, iar Dumnezeu vorbeşte mult despre Dumnezeu”.

(*Pensées*, ediția Lafuma, fragmentul 799).

Elementele sintactice comune sunt: subiect + „vorbeşte”… despre” + adverb + complement. Astfel, autorul vrea să facă să se înțeleagă că fiecare vorbeşte că bun specialist despre ceea ce ştie el cel mai bine. Vom nota că aparență repetare a lui „Dumnezeu” este sigur un mijloc abil de a distinge pe Fiul (Dumnezeu încarnat) de Tatăl (Dumnezeu cel atotputernic), ceea ce sugerează insistenta formă sintactică ce disociază subiectul de complement.

Acumulările

Atunci când repetările sunt insistente şi mijloacele multiple, se poate vorbi despre acumulare. Astfel, *polisindetul*, spre deosebire de *asindet*, este repetarea emfatică a unei conjuncții: „El este îndrăgostit şi are un gol în suflet şi îşi pierde apetitul şi este nefericit!”. *Epitrochasmul* este o acumulare de cuvinte scurte şi expresive, utilizate mai ales în invectivă: „munca sa este clară, curată, bună, utilă”. *Metabola* este o acumulare de expresii sinonime destinată să enunțe o idee în mod diferit şi eventual cu mai multă forță. În timp ce *antimetabola* constă în a spune altceva cu aceleaşi cuvinte, plasate invers, *metabola* urmăreşte

să spună acelaşi lucru cu alte cuvinte, precizând gândirea, contrar *redondanței* şi *batologiei*. Exemplu: „Unde este el, laureatul, eroul zilei, genialul?" Figură apropiată, *congeria* (sau *conglobațiunea*) constă în a acumula într-o dezordine aparentă componentele unei situații a cărei unitate se sesizează: „Noi riscăm dictatura, creşterea inegalităților, aservirea presei, terorismul, mizeria... „*Parastaza*, figură apropiată, constă în a relua acelaşi gând în fraze succesive, dacă este cazul, cu imagini diferite. Iată un exemplu din Du Bellay:

„Plus me plaît le séjour qu'ont bați mes aïeux
Que des palais romains le font audacieux,
Plus que le marbre dur me plaît l'ardoise fine,
Plus mon Loire gaulois que le Tibre latin,
Plus mon petit Liré que le mont Palatin,
Et plus que l'air marin la douceur angevine".
(*Leş Regrets*, 31, „Heureux qui, comme Ulysse... „).

(Traducere aproximativă:
„Mai mult îmi place sejurul pe care l-au făcut strămoşii mei
Pe care palatele romane îl înfruntă cu îndrăzneală,
Mai mult decât marmura dură îmi place ardezia fină,
Mai mult Loara mea veselă decât Tibrul latin,
Mai mult mica Liră decât muntele Palatin,
Şi mai mult decât aerul marin dulceața angevină".)

O altă formă de insistență în repetare este

redondanța, termen utilizat nu numai în retorică, ci şi în teoria informației şi în lingvistică. Ea este formula care constă în a exprima de două sau mai multe ori o aceeaşi informație într-un mesaj. Logic, ea ar fi deci inutilă, dar regulile care guvernează comunicarea trebuie să țină seama de atenția mai mult sau mai puțin mare a auditoriului. Oratorii şi cadrele didactice ştiu bine că repetiția face parte din arta de a comunica şi de a persuada. Formă de redondanță, *reformularea* face parte din arsenalul pedagogic. Astfel, nu este inutil să spunem: „Economia franceză refuză în principiu protecționismul. Noi suntem în mod tradițional partizani ai liberului schimb". Această repetare, justificată în oral mai mult decât în scris, permite clarificarea cuvântului „protecționism" în fața unui public puțin avertizat şi a reformula ideea *a contrario*, cu scopul de a reduce riscul pierderii de informație în momentul ascultării. Socrate îşi reformulează uneori întrebările, ca aici în *Gorgias*:

„Atunci răspunde-mi cu privire la retorică. Consideri că retorica este singura care produce convingerea, sau mai sunt şi alte arte? Am să fiu mai precis. Cine te învață un anumit lucru, te şi convinge în legătură cu el, sau nu?"

Aici, redondanța este dublă: o *antitezã* repetitivă în prima întrebare şi o *reformulare* a acestei întrebări. Găsim de asemenea redondanțe în epitetele homerice („marea albastră") şi în general în limba poetică, mai ales când ea se vrea didactică sau persuasivă. Acesta

este cazul cu *Cartea lui Iov* (19, 7-10):

„Dacă strig de multă-apăsare, nu primesc niciun răspuns;
Țip în gura mare, dar nimeni nu-mi face dreptate!...
El a astupat calea mea, ca să nu mai trec pe ea,
Şi a acoperit cu beznă toate drumurile mele.
M-a dezbrăcat de mărirea mea; Mi-a smuls cununa de pe cap.
M-a dărâmat de jur împrejur, Şi sunt în ceasul morții
Şi nădejdea mea a scos-o din rădăcini ca pe un copac".

Figură de redondanță prin excelență, *pleonasmul* este repetarea logic inutilă a unei idei într-o aceeaşi frază sau o aceeaşi propoziție. Ea nu este o reformulare, ci o superfluitate în exprimarea unei formule simple, ca de exemplu: „a adăuga un cuvânt în plus", „a prevedea dinainte" său „relativ mai mare". Vom nota că asemenea expresii nu sunt pleonastice dacă ele aduc o informație reală. Acesta este cazul cu „a urca până la vârf" (se presupun etape intermediare) şi cu „a prevedea cu două zile înainte" (informație despre durată). În afară de aceste cazuri, se poate cita un exemplu de pleonasm curent, justificat printr-o grijă pentru expresivitate: „l-am văzut cu ochii mei".

Se numeşte *batologie* (de la numele regelui din

Cirene, Battos, care se bâlbâia) sau *perisologie* repetarea păsărească şi fastidioasă a unei idei. Procedeul este general şi poate pune în joc toate figurile de redondanţă. Acesta este mai ales defectul comentatorilor sportivi, când fac *umplutură*: „A căzut. Nu se ridică. Se pare că II e rău. S-ar spune cu adevărat că suferă. Maseurii şi medicii se duc la el şi aleargă pe teren. Au ajuns. Ce păcat, prea este de tot cu echipa Franţei! Şi arbitrul care n-a fluerat penalty-ul. Trebuie să credem că el n-a văzut nimic… „Tot acest verbiaj nu este fără legătură cu *tautologia* pe care noi o tratăm în categoria argumentelor.

Ultima formă a acumulării, *gradaţia*, procedeu de *amplificare*, este prezentarea unei suite de idei în progresie ascendentă (*climax*) sau descendentă (*anticlimax*). Se citează adesea faimosul „merge, curge, zboară şi noi ne răzbunăm" din *Cidul* ca exemplu de gradaţie semantică (ce poartă asupra sensului cuvintelor). Interesul este de a provoca la auditoriu sentimente din ce în ce mai puternice, de a suscita entuziasmul său sau, în cazul invers, indignarea sa. Se numeşte *cadenţă* o gradaţie ritmică. Molière ne dă un exemplu cu vociferările lui Harpagon prinse din zbor (*Avarul*, actul IV, scena 7): „Sunt pierdut, sunt asasinat, m-a strâns de gât, m-a golit de bani" („Je suiş perdu, je suiş assassiné, on m'a coupé la gorge, on m'a dérobé mon argent"). Efectul comic este în parte datorat absenţei coincidenţei dintre ritmuri şi sens: nu există gradaţie semantică, ci simplă *batologie* care denotă zăpăceala

personajului. Apogeul progresiei (*acmé*) creează un efect de surpriză prin disproporția dintre ruinare şi lamentări (asasinat/furt): acest procedeu de aşteptare decepționată, în general comic, este numit *decepție*. Atunci când o gradație ascendentă se termină cu unul sau mai multe elemente neaşteptate, se vorbeşte despre *batos* sau despre *gradație ruptă*: „El era cinstit, generos, inteligent, de o mare curtoazie, tern, plat". Procedeul pune clar în valoare cele două ultime adjective. Într-un spirit destul de asemănător, se pot de asemenea concepe gradații semantice paradoxale, ca în acest cuvânt al lui Fouché, lansat în urma executării ducelui de Enghien: „Este mai grav decât o crimă, este o greşeală".

Iată terminată această lungă listă de figuri ale discursului, moştenire a retoricii clasice, de atâtea ori îmbogățită şi modificată de-a lungul secolelor! Neofiții vor crede că ne pierdem cu uşurință în acest labirint de noțiuni; puriştii vor constata unele lacune inevitabile. Oricum ar fi, conținutul acestui capitol este de consultat şi de reconsultat mai curând decât de cunoscut. El trebuie să servească înainte de toate la clarificarea procedeelor formale, pentru a face să se înțeleagă mai bine cum se exprimă argumentele.

CAPITOLUL 3

ARGUMENTELE CVASI-LOGICE

O astfel de denumire ar putea să ne nedumerească. De ce vorbim despre argumente „cvasi-logice” şi nu pur şi simplu despre argumente „logice”? Perelman, care este autorul acestei formule, le descrie într-adevăr ca fiind „comparabile cu raționamentele formale”; dar precizează că „cel care le supune analizei îşi dă seama imediat de deosebirile dintre aceste argumente şi demonstrațiile formale, căci doar un efort de reducere sau de precizare, de natură non-formală, ne permite să dăm acestor argumente o aparență demonstrativă” (*Traité de l’argumentation*, Perelman, a se vedea *Bibliografia*). Trebuie, deci, să înțelegem că raționamentele care vor fi studiate în acest capitol au apărut din domeniul logicii formale, pe care o putem defini că studiul conceptelor, al judecăților şi al raționamentelor considerate în ele însele, după înlănțuirile lor şi făcând abstracție de realitățile la care se referă. Acesta este într-un anumit fel domeniul logicii matematice şi ştiințifice. Dacă se spune că întreprinderea A vinde la un preț mai bun decât întreprinderea B, care este mai competitivă decât C şi că se inferează că A este probabil un partener mai interesant decât C, argumentul se întemeiază pe regula matematică a tranzitivității. De

asemenea, maxima „ce ție nu-ți place altuia nu face” decurge din principiul reciprocității, care este de asemenea matematic.

Am văzut că argumentele, prin definiție, comportă întotdeauna unele elemente vagi, incerte sau contestabile. Cazul particular al argumentelor cvasi-logice constă în faptul că ele prezintă o aparență mai riguroasă decât majoritatea celorlalte şi mai ales a argumentelor „empirice”. Aceasta nu le scuteşte de a avea un caracter refutabil. Într-un enunț ca „prietenii prietenilor mei sunt prietenii mei”, care pune în joc regula formală a tranzitivității, ceea ce este refutabil nu este temeiul logic al raționamentului însuşi, ci faptul că se aseamănă în mod abuziv relația de „prietenie” (relație non-formală) cu un conector logic de tipul „egalității” sau „inegalității”, utilizat în ştiințele exacte.

Noi vom trata pe rând argumentele bazate pe relațiile asociative (definiții) şi disociative (distincții, incompatibilități…), apoi argumentele calchiate pe logică formală utilizată mai ales în matematică. Pentru a repera mai bine argumentele studiate în acest capitol şi în următoarele două, am putea recurge la tabelul recapitulativ care se găseşte în anexă.

I. Definiţia, argumentele asociative şi disociative

Definițiile, comparațiile şi distincțiile pot fi considerate argumente cvasi-logice, în măsura în care ele pun în evidență principii ale egalității (a = b sau a = a, identitate) şi, respectiv, ale inegalității (a ≠ b). Dacă se spune „socialismul înseamnă respectarea drepturilor omului", „locația de gestiune este ca şi împrumutul" sau „Coasta de Azur nu este acelaşi lucru cu Corsica", se folosesc argumente definiționale sau comparative.

1. Formele logice ale definiției

A defini înseamnă a stabili o relație de egalitate sau de echivalență pentru a da un sens unui concept. Aceasta este cel mai adesea un preambul la argumentare deoarece, definind un concept, noi căutăm să ne înțelegem cu auditoriul asupra unor baze comune pentru a-l convinge mai bine. Logica furnizează mai multe moduri de a defini. Să le prezentăm pe cele principale.

Definițiile în intensiune şi în extensiune

Aceste două procedee complementare sunt pe larg utilizate în ştiințe. A defini în intensiune înseamnă a

da proprietățile caracteristice ale unui obiect pentru a face posibilă o reprezentare intelectuală şi abstractă a lui. Se poate defini muzeul d'Orsay ca un „muzeu consacrat artiştilor plastici din secolul al XIX-lea francez". Definiția în extensiune constă în a enumera elementele constitutive ale obiectului – „indivizii" unei mulțimi, să zicem a matematicienilor, cu scopul de a-i da o reprezentare concretă. Acelaşi muzeu va fi astfel definit ca „un muzeu care conține pânze, sculpturi şi studii de arhitectură", sau „săli consacrate impresionismului, altor simbolisme etc.". Valoarea acestor două definiții nu este aceeaşi în raport cu contextul. Sunt cazuri în care se impune o definiție în intensiune, atunci când este vorba în special de concepte abstracte. Ar fi o dovadă de lipsă de abstracțiune neplăcută dacă s-ar defini socialismul, cu ocazia unui examen universitar sau ca răspuns la o întrebare capcană, că „ideologia lui Jean Jaurès, a lui Guy Mollet şi a lui François Mitterand". În schimb, ar părea oportun să-l lămureşti pe cel care vrea să se informeze cu privire la *Tetralogia* lui Wagner enumerând cele patru opere ale sale şi prezentând conținuturile lor.

Aceasta revine la a spune că în discursul argumentativ, definiția se bazează pe o strategie de simț comun. Prin aceasta, ea poate avea o adevărată forță persuasivă sau poate să decadă într-o platitudine. Caracterul său „cvasi-logic" vine din faptul că ea se sprijină întotdeauna pe o bază riguroasă (căutarea termenului exact sau a

exhaustivității) atunci când este în mod esențial orientată spre un scop, acela de a convinge, de a-l aduce pe celălalt pe terenul locutorului a cărui obiectivitate nu este cea a matematicianului.

Definiția descriptivă

Aceasta este fără îndoială procedeul definițional cel mai sărăcăcios. El constă pur şi simplu în a substitui termenului de explicat un alt termen pur descriptiv, neținând seama de proprietățile esențiale ale obiectului. Ministerul Economiei şi al Finanțelor poate fi astfel definit ca „această clădire mare situată aproape de Sena în cartierul Bercy", un marinar ca „un bărbat îmbrăcat în bleu şi care poartă pe cap o caschetă cu ciucure roşu" etc. Recursul la definiția descriptivă s-ar părea deci că nu este suficient în cazul în care se cere explicarea unei noțiuni.

Definiția operațională

În cazul acestui procedeu, se substituie termenului de explicat rezultatul unei operații de verificare experimentală care întemeiază noțiunea. Nu se cercetează proprietățile constitutive ale obiectului, ci efectele sale simptomatice. Acest corp este un acid deoarece schimbă culoarea hârtiei de turnesol. Acest om s-a făcut vinovat de crimă şi nu de delict deoarece a fost judecat de curtea cu juraţi şi nu de tribunalul corecțional. Acest procedeu poate fi comod atunci când se caută să se definească rapid o noțiune

complexă pentru care se preferă să nu se utilizeze concepte vagi sau controversate. De exemplu, s-ar putea evita angajarea în considerații morale şi dezbateri nesfârşite în definirea cinstei ca fiind „calitatea care permite cuiva să se bucure de considerația concetățenilor săi".

Definiția explicativă

Aceasta constituie abordarea cea mai satisfăcătoare a noțiunilor existente în lexic. *Explicare*, în latină, înseamnă „a desface". Operația este o dezvoltare a noțiunii în toate implicațiile sale conceptuale, scopul fiind de a accede la *esența* obiectului de definit. Se vor căuta deci toate caracteristicile care permit să se distingă obiectul de obiecte vecine, prin a recurge eventual la sinonime şi la alte noțiuni utile deoarece sunt mai bine cunoscute. S-ar putea astfel defini paralelogramul ca „un patrulater ale cărui laturi sunt egale şi paralele două câte două". O definiție de acest fel nu se referă într-adevăr decât la proprietățile esențiale ale figurii, fără a se încurca, de exemplu, cu considerații privitoare la mărimea unghiurilor, proprietăți care decurg în mod necesar din cele precedente. Definiția pătratului poate fi enunțată astfel: „o figură rectangulară ale cărei laturi sunt toate egale între ele". Se remarcă faptul că simplitatea să se datoreşte utilizării unui concept instrument, cel de „rectangular", care este considerat a fi definit în mod clar în spirite.

Toată dificultatea constă în exactitatea şi alegerea unor concepte fundamentale care vor intra în definiție. În mod firesc tocmai asupra acestor chestiuni se pot confrunta interlocutorii. În legătură cu exactitatea, să luăm definiția furtului din Codul penal francez din 1810 (articolul 379):

„Cel care a sustras în mod fraudulos un lucru care nu-i aparține se face vinovat de furt".

Putem repera caracteristicile fundamentale ale furtului în fiecare cuvânt sau aproape al acestei definiții laconice. S-a dezbătut astfel asupra noțiunii de „lucru", punându-se întrebarea, de exemplu, dacă „furtul" de electricitate ar fi posibil (Curtea de casație, camera de criminalistică, 3 august 1912). La fel, adverbul „în mod fraudulos" exclude în principiu calificarea de furt în cazurile în care lucrul a fost luat în mod involuntar sau din greşeală. Dacă a fost luat sub violență sau amenințare, nu este vorba de furt, ci de o „extorcare"… Se vede din acest exemplu că formularea exactă a trăsăturilor caracteristice ale unei noțiuni este indispensabilă pentru a o circumscrie în mod corect. Schimbarea unui singur cuvânt din articolul 379 din Codul penal ar duce la cea mai mare confuzie în calificarea juridică a faptelor. S-ar ajunge să se confunde uşor majoritatea infracțiunilor relative la bunuri, cum ar fi extorcarea, abuzul de încredere, abuzul de bunuri sociale, consumul într-un restaurant fără a plăti, sau

escrocheria. Jurisprudența, în exemplul cu furtul, a clarificat conceptele utilizate în articolul invocat procedând la definirea lor. Ce ar trebui înțeles exact prin „lucru", prin „a sustrage", prin „în mod fraudulos"? S-ar putea, fără îndoială, discuta termenii acestor definiții pentru a interpreta hotărârile tribunalelor, şi aşa mai departe la infinit. Aceasta dovedeşte că definirea conceptelor, chiar a celor mai simple în aparență, este adesea supusă controversei şi că este fără îndoială iluzoriu să ajungi la adevăr, chiar în contextul care se vrea cel mai rațional şi cel mai obiectiv.

Pentru a ne convinge de imprecizia inevitabilă a definițiilor explicative, inclusiv a celor de dicționar, este suficient să ne abandonăm jocului oedipian al „literaturii definiționale". Raymond Queneau a avut ideea de a înlocui, într-un enunț, fiecare cuvânt important (substantiv, verb, adjectiv…) cu definiția sa de dicționar. Celebra propoziție a lui Pascal „Dacă nasul Cleopatrei ar fi fost mai scurt, toată fața pământului ar fi fost schimbată", devine:

„Partea proeminentă a feței unei regine a Egiptului celebră prin frumusețea ei: dacă ar fi fost mai puțin lungă, toată fața planetei locuite de oameni ar fi trecut dintr-o stare în alta".

Oulipo, *La Littérature potentielle*, Gallimard, 73, pp. 120-121.

Dacă se înlocuiesc din nou cuvintele importante cu

definițiile lor, se obține enunțul următor:

„Porțiunea care iese înaintea feței soției regelui unei țări din nord-estul Africii, faimoasă pentru armonia sa fizică, morală sau artistică, dacă ar fi fost mai puțin întinsă de la o extremitate la cealaltă, toată fața corpului ceresc neluminos pe care îşi are domiciliul specia umană ar fi trecut de la un mod de a fi la un altul".

Ibid.

Şi aşa mai departe până la producerea unui text totalmente confuz şi fără nicio legătură cu enunțul inițial. Aceasta invită la mai multă modestie atunci când se aspiră la clarificare şi la rigoare.

Dezbaterea, după cum am spus mai sus, poate de asemenea să poarte asupra alegerii conceptelor. Care sunt fundamentale? Care sunt auxiliare? Şi aici se vede că definițiile explicative nu se aplică numai conceptelor matematice. De exemplu, conceptul de „boală" va fi definit cu ajutorul altor concepte în esență după criteriul „suferinței" şi cu ajutorul altora după cel al abaterii de la o normalitate pur statistică. Astfel, pentru primele, toxoplasmoza, în măsura în care nu produce suferință, cu greu ar putea fi considerată o boală; pentru cele secunde, miopii şi stângacii constituie cazuri patologice.

Definiția convențională

Această definiție, spre deosebire de cea precedentă, care precizează sensul unei expresii deja cunoscute, dar cu conținut incert, urmăreşte, dimpotrivă, să creeze, prin „convenție" cu auditoriul, un concept nou. Uneori termenul este inventat: în acest caz, va fi vorba de un neologism; în alte cazuri, mult mai frecvente, un cuvânt va fi deturnat de la sensul său obişnuit pentru a dobândi un sens special. Iată un exemplu de cuvânt inventat de Fontanier: figura de stil pe care el o numeşte „alegorism" şi pe care o distinge de alegorie, în les *Figures du discours*. Cazul reutilizării unor cuvinte deja existente poate fi pe larg ilustrat în operă lui Freud, care creează foarte numeroase concepte denotate cu termeni ca „regresie", „transfer", „refulare"... Uneori aceste cuvinte îşi obțin locul în lexicul oficial; acesta este cazul conceptelor freudiene. În alte cazuri, ele rezultă dintr-o convenție punctuală cu cititorul şi rămân sub până doar a autorului lor. Această definiție se mai distinge de definiția explicativă prin faptul că ea nu poate da naştere nici unei obiecții veritabile deoarece ea tocmai creează un concept. Se poate cel mult contesta alegerea cuvântului.

2. Formele retorice ale definiţiei

Formele definiției studiate mai sus permit să se imagineze majoritatea utilizărilor „pedagogice" care li se pot da. Înțelegem prin acest cuvânt caracterul

non-deliberativ şi destinat doar clarificării unor noțiuni. S-a putut într-adevăr considera definiția ca preambul necesar al unei explicații care cere un acord prealabil cu privire la conceptele puse în lucru. Dar se observă uşor că există şi o utilizare „dialectică" a definiției, care urmăreşte să convingă, să persuadeze, tot atât cât – şi chiar mai mult – să explice, şi chiar să joace un rol „manipulatoriu" în anumite cazuri. Trebuie oare să ne mire acest lucru? Trebuie să-l deplângem? Ar fi, fără îndoială, simplist să credem că discursul ştiințific, obiectiv şi rațional, serveşte ca model celorlalte situații de comunicare. Ar fi bine să considerăm că argumentarea, care presupune în mod necesar antagonisme şi *părți pris*-uri, scapă prin esența ei domeniului obiectivității. Să analizăm proprietățile argumentative ale definiției în domeniul pedagogic, apoi în cel dialectic.

Combinarea tehnicilor definiționale şi cerințele lexicografiei

Putem face mai clară o definiție combinând elementele explicative cu scopurile pedagogice. Să luăm articolul „glucoza" din *Petit Robert*:

„Glucidă cu 6 atomi de carbon (C6H1206) foarte răspândită în natură (miere, struguri, amidon), care reprezintă sursă energetică esențială a organismului..."

Se găsesc aici resurse explicative diferite: referirea la o categorie biologică (glucide), identificarea ştiinţifică (compoziţia chimică), localizarea concretă şi valoarea funcţională. Această pluralitate de procedee se imaginează foarte bine în cazurile în care vrem să obţinem reprezentarea completă a unui obiect complex. Acesta este în general cazul definiţiilor lexicografice, care se supun unor anumite reguli. Astfel, de exemplu, o bună definiţie nu trebuie să fie încărcată cu elemente superflue sau redondante, ceea ce, departe de a clarifica, ar crea confuzie. Ea trebuie să evite circularitatea, adică folosirea unor termeni identici sau cu aceeaşi origine: nu vom defini, de exemplu, adjectivul „caritabil" cu ajutorul substantivului „caritate". Trebuie, în plus, ca cuvintele alese pentru a defini să fie mai simple şi mai bine cunoscute decât termenul de definit. Se găsesc totuşi exemple contrare în anumite dicţionare specializate.

Definiţia orientată

Aici, contextul argumentativ este dialectic sau polemic. Definiţia serveşte la a explica, într-un anumit sens, la a-l pregăti pe destinatarul mesajului pentru o dezvoltare pornind de la unele noţiuni remodelate după nevoile locutorului. Unii termeni din vocabularul politic furnizează fără îndoială cele mai bune exemple de imprecizie semantică datorită încărcăturii lor afective şi conotaţiilor care li se ataşează. Se ştie că „stângiştii" din mai 1968 au avut

tendința de a abuza de cuvinte ca „burghezie” sau „fascism”. Acest ultim cuvânt a devenit rapid, în vocabularul curent, o insultă comodă adresată oricui s-ar asemăna în mod vag cu dreapta reacționară. A folosi acest cuvânt pentru a defini dreapta (uneori chiar dreapta în ansamblul ei) înseamnă a profita de caracterul său înfricoşător în imaginația francezilor, de statutul său de tabú. Intenția manipulatorie este evidentă, de unde nevoia permanentă de a aduce explicații istorice, cu scopul de a restabili folosirea exactă şi neutră a cuvântului, cum face aici René Rémond:

„N-a existat niciun fel de fascism francez deoarece era greu ca el să apară în Franța. Aici opinia este, în ciuda aparențelor, refractară prestigiului fascismului: ea poate, un timp, da iluzia că se lasă sedusă, dar aceste veleități nu durează deloc”.
La Droite en France, Paris, 1968, t. I, pp. 224-225.

Acest gen de punere la punct, pe care îl cere onestitatea intelectuală, poate aduce profit, în mod indirect, extremei drepte care se pretează adesea la tratarea de „neo-nazi”, de „fascist” sau, în cazul cel mai bun, de „fascizant”. Rigoarea istorica II oferă un argument destinat să sprijine o opinie deja sedusă care nu s-ar nelinişti, la rigoare, decât de anumite excese.

În această ordine de idei, să-i dăm cuvântul autorului lucrării *Rhetorica ad Herennium*

(II 41):

„Este rău să uzezi de definiții false sau bune la toate [...]; de exemplu, dacă s-ar zice: „un delator, pentru a o spune în câteva cuvinte, merită moartea, căci este un cetățean rău şi periculos". Într-adevăr, definiția dată nu mai este cea a delatorului mai mult decât cea a hoțului, a asasinului sau a trădătorului".

Ar fi destul de multe de spus despre semnificația cuvântului „rasism". În momentele în care înfloresc ideile rasiste sau xenofobe, asistăm la unele bătălii ale definițiilor. Strategia constă în a-i taxa pe adversarii politici de rasism apărându-te de o acuzație la fel de infamantă. Unul din mijloacele cele mai sigure de a te apăra cu ajutorul unei definiții este de a recurge la etimologie, mai ales atunci când se ştie că sensul curent al unui cuvânt are ceva deviat de la sensul său originar, ceea ce se întâmplă destul de frecvent. Sensul inițial al cuvântului „rasism" este astfel definit în *Petit Robert*:

„Teorie a ierarhiei raselor care conduce la necesitatea de a ocroti rasa zisă superioară de orice încrucişare, şi la dreptul său de a-i domina pe ceilalți..."

Conform acestei definiții, puțini francezi ar trebui să recunoască că sunt rasişti şi este uşor pentru unii să se ascundă în spatele faimoasei formule „eu nu sunt rasist, dar...", ceea ce dovedeşte că rigoarea

intelectuală a unei definiții poate fi şi o armă în slujba relei credințe. Ar trebui să se contra-argumenteze cu ajutorul unei redefiniri mai extinse şi mai actuale a cuvântului, sau să se nege întregul conținut al cuvântului controversat prin a aduce la cunoştința adversarului zădărnicia unei asemenea protecții verbale în fața gândirii pe care o trădează ea. Formule că „nu ne jucăm cu cuvintele" sunt uneori comode. Dar adesea nu ne gândim să precizăm adversarului sensul pe care îl pune în spatele unui cuvânt pe care nu l-a definit suficient.

Definiția condensată şi sloganul

Mergând mai departe în arta manipulării, politicienii şi cei care se ocupă cu publicitatea cunosc bine valoarea argumentativă a „frazei scurte" şi mai ales atunci când aceasta are calitatea unei definiții. Condensarea unei formule bine apreciate şi asimilarea ei cu genul aparent riguros al definiției fac din acest procedeu o armă redutabilă la întâlnirea spiritelor influențabile. Iată două rațiuni ale acestui fenomen: întâi, place ceea ce este strălucitor şi ceea ce frapează imaginația; apoi, se economiseşte energie intelectuală mulțumindu-ne cu o judecată „muşcătoare" (*à l'emporte-pièce*). Iată, cu titlu de exemplu, o definiție a şcolii propusă de Alain Geismar în 1969:

„Şcolile sunt închisori în care burghezia II dresează pe copiii de muncitori pentru a se supune ierarhiei

din societate. Buni elevi, pedagogi, profesori, administratori, şcoala produce o societate în miniatură, în care se învaţă cum se accede la putere prin cunoaştere. Pentru a păstra acest univers concentraţionar: vardiştii şi puterea de stat".

La Cause du peuple, serie nouă, nr 7, 17 mai 1969.

Ceea ce frapează este începutul: „şcolile sunt închisori". Chiar dacă explicaţia vine imediat în continuare, făcând să apară caracterul metaforic şi puţin hiperbolic al acestei definiţii, aceasta a frapat deja. Ea este de o simplitate extremă şi fiecare poate s-o reţină la fel de uşor ca şi ecuaţia „a = b" şi s-o repete pretutindeni. Din două una: sau ea place şi se crede că este bine formulată, deoarece şochează un „adevăr"; sau irită, ceea ce dovedeşte încă o dată eficacitatea sa oratorică. În tot cazul, aici nu ar trebui să rămânem insensibili, şi tocmai în această stă puterea cuvintelor. Pentru ca o asemenea definiţie să aibă valoare argumentativă, ea trebuie să formuleze o idee admisă în mod confuz de către destinatari. Cine, observând şcoli şi licee construite în timpul celei de a Treia republici, n-a comparat aceste clădiri cu închisorile şi cazărmile?

În aceeaşi ordine de idei, discursul de propagandă utilizează şi definiţia condensată pentru a exprima idei simple, adesea lipsite de imagini, şi care se apropie uneori de *tautologie*.

Astfel, *Pensées*-urile preşedintelui Mao Ze-dong

presărate cu definiții de acest gen: „războiul revoluționar este războiul maselor populare”; „în China, forma principală a luptei este războiul, iar forma principală de organizare, armata”; „revoluția chineză este, în fond, o revoluție țărănească”… În aceste exemple, este vorba de a-i şoca pe cititori cu unele adevăruri primare al căror caracter evident are ca funcție să adoarmă orice spirit critic. Nu se reacționează, se ingurgitează un catehism.

Publicitatea face mare uz de definiția condensată. Se vorbeşte în acest caz de *definiția slogan*. „Cicoarea de grădină este sănătatea”; „Creditul Agricol este bunul simț”; „la volan, vederea este viața”, tot atâtea formule care frapează printr-o anumită vigoare în asociațiile de idei. Se poate remarca faptul că aceste ecuații pun în general în relație un termen comparat (concret său abstract, după cum este vorba de a promova un produs sau o idee) cu un termen comparant, cel mai adesea abstract. Aceste sloganuri se înrudesc cu structurile sintactice şi semantice ale unor formule celebre, ca cea a lui Proudhon, „proprietatea este furt”, dar nu întemeiază în general niciun adevăr nou. Sloganul ține mai puțin de gândirea dialectică decât de gândirea proverbială: el are drept funcție provocarea unui reflex, determinarea reacției cel mult, dar mai ales să nu ne facă să reflectăm. El este una din tehnicile posibile ale *amalgamului*, deoarece utilizează calea definițională cu scopul de a face să se admită, prin terorism sau prin anestezie – ceea ce revine până la urmă la acelaşi

lucru – un adevăr simplificat la extrem.

3. Comparaţia şi deosebirea

Comparația

Ea poate fi o manieră comodă de a defini un obiect sau o noțiune apropiindu-le sau distingându-le de alte obiecte. În loc de a considera obiectul în sine, se alege un obiect comparabil mai simplu sau mai bine cunoscut pentru a-l defini cu aproximație. Acesta poate fi un mijloc pedagogic eficace dacă, de exemplu, se vrea explicarea principiului gheizerului cu ajutorul unui ceainic şi al unui sifon. Dar în majoritatea cazurilor comparația este simplificatoare şi abuzivă, argument empiric care furnizează în principiu în mod explicit criteriul de apropiere. Numărul mare de comparații pripite se bazează într-adevăr pe asemănări înşelătoare. Aşa stau lucrurile în general atunci când se „pun în acelaşi sac" realități care nu manifestă decât o similitudine superficială: descompunerea imperiului austro-ungar şi criza iugoslavă, integrismul catolic şi integrismul islamic, jocurile de circ de la Roma şi spectacolele sportive actuale... Argumentul comparativ, prezentat sub forma unei ecuații simple, profită de aparența sa de rigoare pentru a manipula mai bine, pentru că se minimalizează deosebirile de contexte. Ideea mereu întâlnită după care „istoria se repetă" este o ilustrare

curentă în acest sens.

Alte comparații urmăresc să frapeze imaginația prin informația concretă pe care o aduc. Este mai frapant să se reprezinte dimensiunile genocidului evreilor comparând numărul deportaților cu populația unei capitale europene. Acesta este acelaşi gen de argument ca şi o campanie de informare la care s-ar recurge prin a prezenta anumiți oameni întinşi pe pământ într-un orăşel ca simbolizând numărul victimelor accidentelor de circulație dintr-un an. În stilistică, procedeul comparativ produce adesea efecte strălucite, mai ales când este combinat cu o antiteză:

„Vai! O mică viperă, ca Dl. De Rohan, revine din mormânt; şi acest băiat amabil, bine crescut, bine făcut, cu o fire bună, cu o inimă bună, a cărui pierdere nu face bine nimănui, va pieri în mâinile noastre!"
Lettre de Madame de Sévigné à Madame de Grignan, 29 janvier 1672.

Rigoarea matematică poate fi utilizată în slujba argumentării, dacă vrem să minimizăm sau, dimpotrivă, să sporim gravitatea unui delict. Astfel, răpirea unui minor de 16 ani va fi prezentată în mod diferit după cum se consideră că 16 = 14 + 2 sau că 16 = 18 – 2. Într-o dezbatere judiciară, fiecare dintre aceste moduri de a calcula va putea servi drept contra argument celuilalt. Ca regulă generală, precizia

aritmetică obligă la „compararea a ceea ce este comparabil” şi va oferi argumente celor care nu vor înțelege să se limiteze la apropieri superficiale. Celor care se mulțumesc să compare prețurile călătoriei cu trenul, cu maşina şi cu avionul între două oraşe îndepărtate, li se va obiecta că se adaugă unele cheltuieli primelor două mijloace de transport, care nu există la cel de-al treilea, cum ar fi dejunul, amortizmentul vehicolului, carburantul etc. Se poate astfel arăta, cu ajutorul unei argumentări comparative aprofundate, că avionul este întotdeauna mai scump.

Anumite comparații sunt uneori extravagante sau implicite. Ele nu sunt însă mai puțin elocvente. O butadă cum ar fi „Decât să intru într-o funcție publică, mai bine mă călugăresc!” pune în relație două idei al căror numitor comun se subînțelege: alienarea şi rutina. La fel, atunci când se spune „este un adevărat şef de stat” se lasă să se înțeleagă că ceilalți nu sunt.

Este adesea uşor de respins un argument comparativ, dacă el este în mod manifest pripit şi superficial. Este suficient să facem să i se precizeze interlocutorului motivele comparației printr-un schimb de întrebări, până într-atât încât apropierea n-ar mai avea sens.

Deosebirea

Este vorba de o comparație negativă, de o inecuație într-un anumit fel. Acesta este argumentul care refuză să „se amestece cârpele de şters vasele şi prosoapele”, prin care se produce amalgamul. Este un mod de a defini utilizând, pentru a respinge, un comparant inferior sau inadecvat. Astfel, şcoala publică şi şcoala privată se determină una în raport cu cealaltă prin a se minimaliza reciproc; la fel, publicitatea zisă „comparativă” îşi întemeiază întreaga argumentare pe distincția pe care consumatorul trebuie să ştie s-o opereze între anunțătorul demn de încredere şi concurența întotdeauna incompetentă şi la limită lipsită de onestitate. Sunt adesea asociate cu deosebirea figuri cum ar fi *antiteza*, *enantioza* (figuri disociative) şi *preteriția*: „dacă v-aş spune de ce marcă este acest aparat…”; „este oare util să vi se releveze contra-performanțele concurenților noştri…?” Iată un exemplu de antiteză:

„Nu trebuie niciodată să se confunde religia cu statul: religia este asocierea omului cu Dumnezeu; statul este asocierea oamenilor între ei”.

Raportul cetățeanului Portalis cu privire la articolele organice ale convenției înaintate Parisului la 26 mesidor anul IX.

Dar abuzul de deosebire nu încetează să fie supărător, căci prea adesea oamenii se mulțumesc să spună că „acesta nu este acelaşi lucru”, fără a argumenta prea mult. Această subtilitate poate sluji

de sprijin faimoasei maxime: „Să faci ceea ce îți spun eu, dar să nu faci ceea ce fac eu”. Biserica ar putea astfel respinge relativ uşor acuzația de încălcare a poruncii legii mozaice „să nu ucizi” prin condamnarea la moarte a ereticilor, în măsura în care cazuistica sa ar introduce o distincție obscură între crimă şi pedeapsă, între ceea ce nu este permis indivizilor şi ceea ce este autorizat instituțiilor deținătoare de putere divină. În dialectică, deosebirea este adesea exprimată cu ajutorul figurii de *corecție* (sau de *autocorecție*). Medicul-călău al lui Ionesco îşi prezintă astfel scuzele în fața reginei:

„Am executat, maiestate, n-am ucis. Mă supuneam ordinelor. Eram un simplu instrument, mai degrabă un executant decât un executor, şi le pricinuiam o moarte fără suferință, prin eutanasie”.
Regele a murit, 1962.

Tocmai un raționament de acest tip prezintă ca ilegale, deoarece sunt contrare ordinii publice şi bunelor moravuri, jocurile de noroc practicate cu titlu privat, în timp ce aceleaşi jocuri devin legitime atunci când sunt organizate sau controlate de către stat. Rațiunile profunde ale deosebirii ar părea în acest caz puțin credibile. Una din regulile de interpretare a textelor juridice priveşte deosebirile abuzive: „nu trebuie să distingem acolo unde legea nu distinge” înseamnă de exemplu că dacă legiuitorul francez nu i-a exclus pe minori din domeniul de aplicare a acuzației de răpire de minori, aceştia pot fi urmăriți

pe cale juridică la fel ca şi majorii pentru această infracțiune.

4. Incompatibilitatea

Definirea noțiunii

Perelman distinge clar incompatibilitatea de contradicție. În timp ce contradicția opune o idee negației sale pur şi simplu (de exemplu: „acest obiect există şi nu există", propoziție inadmisibilă din moment ce se admite principiul non-contradicției, sau în acelaşi mod, un obiect ar avea un atribut sau o calitate şi contrarul său/contrara sa), incompatibilitatea se manifestă între două aserțiuni care nu pot coexista într-un acelaşi sistem fără ca *ipso facto* să se nege logic. Astfel, un corp ceresc nu poate fi în acelaşi timp şi planetă şi stea; un creştin nu poate fi materialist; o vegetală nu poate fi mineral. Acest tip de raționament este în mod clar cvasi-logic, deoarece el se aplică la origine unor obiecte şi unor concepte riguros definite prin proprietățile lor caracteristice. Astfel, o dreaptă nu poate fi curbă, un triunghi nu poate fi dreptunghi, un întreg nu poate fi fracție. În acelaşi fel, anumite dictoane ilustrează principiul incompatibilității: „nu poate fi în acelaşi timp în cuptor şi la moară", „nu poți fi şi judecător şi parte" etc. În discursul politic argumentul este viguros:

„Noi vrem libertatea, şi credem că existența ei este incompatibilă cu exercitarea vreunei puteri, oricare ar fi originea şi forma ei, că este aleasă sau impusă, monarhică sau republicană, că se inspiră din dreptul divin sau din cel laic…”

Declarația anarhiştilor la procesul din Lyon, 1883.

Una din mizele dialecticii este, se spune, de a-l pune pe interlocutor în fața propriilor sale „contradicții”. Expresia nu ni se pare corectă căci în practică rareori se contrazice cineva în sensul radical al termenului. Nu se poate în general reproşa interlocutorului că enunță o idee şi contrara sa, afară de cazul în care spiritul său ar fi ilogic sau deviant, ceea ce, în cele două cazuri, înseamnă retragerea completă a obiectului supus argumentării. El ajunge mai curând să arate o anumită incoerență, ceea ce constituie o dovadă de insuficientă reflecție sau de stângăcie care merită să fie denunțată pe motiv de rea credință. Tocmai acest lucru urmează să fie examinat.

Autofagia şi retorsiunea – argumentul terțului exclus

Se numeşte „autofagie” incompatibilitatea unui principiu cu condițiile enunțării sale, cu consecințele sale sau cu condițiile aplicării sale. Etimologic, ideea „se mănâncă pe sine”, se autodistruge, face să survină incoerența unei vorbiri prin a-l expune

ridicolului pe enunțătorul său. Silogismul „toți cretanii sunt mincinoşi, or, eu sunt cretan, deci eu sunt mincinos” este un sofism prin autofagie de primul tip în măsura în care, dacă este corect construit în planul logicii formale, incoerența sa provine din incompatibilitatea dintre aserțiunea astfel produsă şi calitatea celui care o enunță. Aceste exemple de autofagie sunt mai numeroase decât se crede în viața cotidiană. Astfel, panourile pe care este înscris „Bară de securitate destinată nevăzătorilor” său „Curs de alfabetizare: etajul 1, scară A” au de ce să producă râsul. Exemplele de al doilea tip scapă mai des căci ele presupun o analiză uneori subtilă şi exhaustivă a consecințelor generate de principiul în discuție. Arnold J. Toynbee poate critica astfel raționamentele pacifiştilor prin a releva incoerența atitudinii lor, evitând astfel veşnicele dezbateri asupra valorilor:

„Obstacolul cel mai evident care se ridică în calea pacifismului este că pacifiştii sunt obligați să-şi spună că dacă acțiunea lor ar fi eficace, primul său efect ar fi să pună statele în care pacifismul ar fi o forță politică apreciabilă la mila celor în care ea ar fi neputincioasă, ceea ce ar reveni la a permite guvernelor mai puțin scrupuloase puteri militare dintre cele mai oarbe, prin care ar deveni dintr-o dată stăpânii lumii”.

Guerre et civilisation, Paris, Gallimard, 1953, p. 17.

Argumentul care constă în a pune în evidență

autofagia se numeşte *retorsiune* (a se confrunta, în această accepțiune, cu verbul „a retorcă”, care înseamnă a întoarce împotrivă). El este frecvent utilizat în dezbaterea politică atunci când, de exemplu, opoziția sesizează incoerența unui guvern care reduce impozitele pe profit pentru a relansa economia. Efectele lor nu se vor lăsa aşteptate, ajunge să spunem, căci speculanții îşi vor vinde francii pe devizele care sunt cel mai bine plătite, de unde creşterea acestor monede, scăderea francului şi slăbirea economiei noastre. Se vede prin ce anume acest tip de raționament se apropie de argumentarea pragmatică: se pun uşor în relație o cauză şi o consecință. Totuşi, aici nu este vorba de un raționament empiric care se mărgineşte să evalueze după criterii axiologice (relative la valori) consecințele unui fenomen, ci de un raționament care relevă o incompatibilitate logică.

Argumentul *terțului exclus* presupune la început acelaşi principiu al binarității care acționează şi în cazul principiului non-contradicției şi al autofagiei. Acest argument pune în evidență inconsecvența celui care nu se situează pe o poziție sau pe o linie politică precisă, dacă este în mod clar admis că există două, şi numai două. Altfel spus, nu există niciun loc posibil pentru o poziție intermediară între doi poli definiți ca incompatibili. „Pariul pascalian” se bazează pe acest raționament. Miza este mântuirea sau damnațiunea omului care crede sau care nu crede în Dumnezeu, considerând incompatibile ipotezele existenței sau

non-existenței lui Dumnezeu:

„Deci, voi spuneți că noi suntem incapabili de a cunoaşte dacă există Dumnezeu. Şi totuşi, ceea ce se spune este fie că Dumnezeu există, fie că Dumnezeu nu există, mijlocia nu este posibilă. Rămâne să vedem de ce parte ne vom aşeza. Raţiunea, ziceți voi, nu poate preciza nimic în această chestiune. Plutim într-un fel de haos infinit care ne separă. Se joacă un joc la extremitatea acestei distanțe, şi acolo va cădea fața sau reversul. Pe care pariați? Prin raţiune nu puteți lua ca sigură nici pe una, nici pe cealaltă; prin raţiune nu puteți nega pe niciuna din două... Nu blamați deci falsitatea celor care au făcut o alegere, căci nu ştiți nimic despre ea. Nu, dar II voi blama nu de a fi făcut această alegere, ci o alegere, căci deşi cel care a ales fața iar celălalt reversul ar fi în aceeaşi greşeală, ei greşesc amândoi; ar fi drept dacă nu s-ar paria deloc. Da, trebuie să pariați. Acest lucru nu este voluntar, sunteți îmbarcați. Ce veți alege deci?”

Pensées, ediția Lafuma, fragmentul 418.

Pentru Pascal, ar fi trebuit să putem crede fără a trebui pariat, dar „neputința noastră de a crede vine din pasiunile (noastre)”. Atitudinea creştinului este deci de a înfăţişa sub singurul unghi al raţiunii, deoarece cealaltă cale, cea a adevărurilor revelate, nu constituie o dovadă suficientă pentru toți. Omul este, deci, pus în fața unei alternative care nu acceptă nicio poziție intermediară, niciuna de scăpare.

Argumentul *terțului exclus* este adesea utilizat în politică pentru a-i obliga pe indiferenți, pe cei indecişi, să ia poziție într-un conflict. Clivajul sumar şi artificial dintre stânga şi dreapta ține, prin natura sa, de această stare de spirit. Pentru ideologi, apartenența la centru este un mod de eschivare de la mizele politice şi morale ale unei societăți, iar critica tradițională a stângii la adresa „burghezilor" este că ei evită să-şi asume riscuri. Paul Nizan reia o tehnică argumentativă foarte veche:

„Într-o lume în mod brutal divizată în stăpâni şi servitori, trebuie, în sfârşit recunoscută în mod public o alianță mult timp ascunsă cu stăpânii sau să se proclame o aliere la partidul servitorilor. Niciun loc nu este lăsat imparțialității clericilor".

Leş Chiens de garde, Paris, Maspéro, 1960.

Dilema

Aceasta este o alternativă care conduce la a opta pentru „răul cel mai mic". Ea este în general ataşată de către autori problematicilor părții şi întregului. Aşa stau lucrurile cu Arnauld şi Nicole (*La Logique*…, partea a treia, cap. VI) şi cu Perelman (*Traité*…). Alții (Bellenger, *L'Argumentation*) fac din ea un argument constrângător, apropiat de sofisme. Toți au dreptate. Dilema, ca alternativă de alegere negativă, poate fi un argument de bună credință, întemeiat pe principiul terțului exclus. Date fiind cele două coarne ale alternativei care ajung la aceeaşi concluzie, ne vom

strădui să alegem răul cel mai mic. În *Cidul*, Rodrigue, care ilustrează faimoasa dilemă a lui Corneille, a ales între a-şi răzbuna tatăl, ceea ce implică uciderea tatălui Chimenei, şi a lăsa nepedepsit afrontul său, ceea ce face din el un fiu ticălos şi un laş. În cele două cazuri, se crede, el se va vedea lipsit de mâna Chimenei, deoarece ea îl va dispreţui sau îl va urî:

„Contre mon propre honneur mon amour s'intéresse.
Îl faut venger un père, et perdre une maâtresse:
L'un m'anime le cœur, l'autre retient mon bras.
Réduit au triste choix ou de trahir mă flamme,
Ou de vivre en infâme,
Des deux côtés, mon mal est infini".
Actul I, scena 6.

(Traducere aproximativă:
„Împotriva propriei mele onoare se interesează dragostea mea.
Trebuie răzbunat un tată, şi pierdută o iubită:
Unul mi-animă inima, cealaltă îmi strânge braţul
Redus la tristeţea alegerii sau a trădării patimii iubirii mele
Sau de a trăi în infamie
De ambele părţi, răul meu este infinit".)

Eroul poate trăi în mod sincer această situaţie ce pare fără ieşire, din moment ce ea este impusă de interdicţii sociale şi morale. Dilema va fi totuşi

rezolvată printr-un deznodământ de tip tragi-comic, deoarece incompatibilitatea dintre răzbunare şi iubire va face până la urmă posibilă căsătoria celor doi îndrăgostiți.

În alte cazuri, dilema este prezentată ca argument manipulator destinat să pună un adversar într-o situație imposibil de rezolvat în mod pozitiv deoarece, după logica de la Port Royal, ea este „un raționament compus, în care, după ce s-a divizat un întreg în părțile sale, se conchide în mod afirmativ sau în mod negativ despre întreg ceea ce s-a conchis despre fiecare parte" (Arnauld şi Nicole, *La Logique*..., p. 290), ceea ce înseamnă că se forțează adversarul să admită concluzia unui raționament prin a-l reduce în mod artificial şi necinstit la o alternativă. Logicienii de la Port-Royal dau următorul exemplu:

„Dacă femeia care se căsătoreşte este frumoasă, ea produce gelozie; dacă este urâtă, ea displace, deci el n-ar trebui nicidecum să se căsătorească".
La Logique..., partea a treia, cap. XVI, p. 291.

Ca şi în majoritatea dilemelor de rea credință, se pot considera două căi de a o respinge. Prima constă în a găsi o ipoteză, alta decât cele două care sunt propuse, invalidând astfel recursul la principiul terțului exclus: se poate crede că „el poate avea femei care nu vor fi atât de frumoase încât să producă gelozie, nici atât de urâte încât să-i displacă" (*ibid.*, p. 292), ceea ce revine la a refuza dihotomiile care reduc

bogăția realului. A doua cale de respingere este de a arăta că „concluziile particulare ale fiecărei părți nu sunt necesare. Astfel, nu este necesar ca o femeie frumoasă să producă gelozie, deoarece ea poate fi atât de înțeleaptă şi atât de virtuoasă, încât nu va exista niciun motiv care s-o facă să renunțe la fidelitate" (*ibid.*, p. 292).

Exemplele date de Arnauld şi Nicole pot părea puțin simpliste. Ele arată totuşi cum sunt percepute „falsele dileme" pentru a-l închide pe adversar într-un cerc vicios. Acest gen de argument este azi mai frecvent decât s-ar crede. Acesta, de exemplu, este o formă de argument prin *exces*: „Tu nu eşti niciodată mulțumit. Când plouă, te plângi de reumatism, iar când este timp frumos, te plângi de căldură". Există, de asemenea, argumentul pesimistului: „Dacă plouă, grâul va fi prea umed. Dacă nu plouă, nu vor creşte legumele". Este încă un mijloc de scuză abilă, alegerea crudă între „Scylla şi Caribda": „Nu se poate în acelaşi timp lupta împotriva inflației şi apăra funcția". Spiritele triste ar introduce astfel o discontinuitate forțată între timpul frumos şi timpul urât, ploaie şi secetă etc., care, bineînțeles, nu există în realitate. Totul este de a nu te lăsa prins în jocul lor.

II. Argumentele bazate pe logică formală

Argumentele care vor urma aparţin categoriei de raţionamente matematice. Retorica le împrumută din logică şi profită adesea de rigoarea lor pentru a le aplica unor domenii controversabile.

1. Principalele argumente

Identitatea şi tautologia

În argumentare, principiul identităţii „a = a" nu prezintă un mare interes ca atare, deoarece el nu aduce nicio informaţie. Dar prezentat într-un anumit mod, el poate fi numit *identitate aparentă*, în măsura în care subiectul şi predicatul nu se referă exact la acelaşi obiect. Când se spune, de exemplu, „este egal cu sine însuşi", „Parisul va fi întotdeauna Paris" sau „afacerile sunt afaceri", relaţia de identitate dintre subiecte şi predicate relevă o exprimare forţată. Evidenţa aparentă este tocmai un mod de a atrage atenţia asupra unui adevăr care uneori nu este de la sine înţeles: cutare ar putea efectiv să-şi schimbe caracterul său umorul, capitala noastră ar putea fi ameninţată să-şi piardă „identitatea", la fel cum afacerile ar putea să nu fie destul de durabile. Alt exemplu de falsă tautologie găsim la Montaigne: „când dansez, dansez; când dorm, dorm" („De l'expérience", *Essais*, III, 13), explicat prin ideea că trebuie să gustăm intens clipa prezentă şi să ştim să trăim „à propos". Se numeşte *tautologie* orice judecată

al cărei predicat nu adaugă nicio informație temei (subiectul frazei). Tautologia (în sensul său argumentativ, cel puțin) include deci identitatea, dar poate de asemenea să ia forma oricărei aserțiuni de tipul „a = b” în care „a” şi „b” sunt reversibile, fără că „b” să constituie o analiză a lui „a”. Propoziția „un triunghi este un poligon format din trei unghiuri” este în mod cert reversibilă (în sensul că se pot interverti subiectul şi predicatul, simetrice în raport cu verbul „a fi”), dar utilă, căci ea conține o definiție analitică: ea nu este deci o tautologie în sens argumentativ. Acesta este cazul, în schimb, cu definiția următoare pusă în evidență cu indignare de către Pascal: „Lumina este o mişcare luminoasă a unor corpuri luminoase” (*De l'esprit géométrique*, Seuil, p. 350). Într-un mod mai general, se poate califica drept tautologică orice propoziție în mod fals semnificativă, aşa cum găsim în teatrul absurdului:

„Dl. Martin: – Plafonul este sus, planşeul este jos.

D-na Smith: – Când spun da, aceasta este un mod de a vorbi. (…)

Dl. Martin: – Nu-ți faci ochelarii să lucească cu cremă neagră.

D-na Smith: – Da, dar cu bani poți cumpăra ce vrei”.

Ionesco, *Cântăreața chelă*, scena 11.

Limbajul publicitar este, de asemenea, adesea tautologic. Sloganul de loto „100 la sută dintre câştigători şi-au încercat şansa” se analizează astfel.

Umorul nelipsit de intenția sofistică constă în a inversa ordinea aşteptată (100 la sută din pariori au câştigat), permițând să se enunțe eterna lege a pariului: „Cine nu joacă nu câştigă". Sofismul tautologic revine la a face dintr-o condiție necesară a reuşitei o condiție suficientă. Se remarcă faptul că, dacă există identități aparente, adică false tautologii, există în schimb judecăți aparent semnificative care înşeală printr-un simulacru de informație.

Reciprocitatea

Această regulă are drept fundament principiul simetriei: „a" este față de „b" ceea ce este „b" față de „a". Maximă „ce ție nu-ți place altuia nu face" se bazează pe simetria dintre mine şi celălalt. Aceasta este o formă a imperativului ipotetic din morala lui Kant. Alt raționament de acelaşi tip: trebuie oare excomunicați oamenii de teatru în numele doctrinei creştine, chiar dacă creştinii asistă la reprezentări? Din două una: sau biserica trebuie să condamne pe toată lumea, sau ea trebuie să autorizeze teatrul. Argumentul reciprocității poate servi la denunțarea altor ipocrizii cum ar fi condamnarea prostituției. De ce să fie prostituatele disprețuite dacă fiii de familie şi oamenii „bunei burghezii" fac apel la serviciile lor? Iată un raționament generos de acelaşi tip sub până împăratului Marc Aureliu:

„Luați seama să nu aveți niciodată față de mizantropi sentimentele pe care le au mizantropii față

de oameni”.

Pensées pour moi-même, livre VII, LXV.

În drept, acest raționament conduce la legea talionului, care constă în a aplica vinovatului pedeapsa care corespunde cel mai exact posibil prejudiciului cauzat victimei. În conversațiile cotidiene, se uzează frecvent de argumentul reciprocității atunci când se spune: „pune-te în situația mea”. Această invitație la schimbul de situații este un mod de a face să se admită celuilalt ca el să acționeze la fel dacă s-ar afla în locul interlocutorului său. Dar evitarea este uşoară, căci este suficient aproape întotdeauna să se răspundă: „eu nu sunt exact în situația ta”, ceea ce echivalează cu un refuz al principiului interşanjabilității sistematice.

Reciprocitatea presupune într-adevăr ideea unei simetrii şi a unei echivalențe perfecte, care se produc rar. Şeful unei întreprinderi care, invocând dificultățile sale financiare, anunță o măsură de concediere economică spunând celor interesați: „Nu pot face altfel, puneți-vă în situația mea”, poate fi suspectat de cinism.

Tranzitivitatea

Această regulă se aplică atât ecuațiilor cât şi inecuațiilor. Dacă „a = b” şi „b = c”, se poate infera „a = c”. La fel, dacă „a > b” şi „b > c”, se deduce că „a > c” etc. Aserțiunea „prietenii prietenilor mei sunt

prietenii mei" purcede din această logică. Se vede aici forța limitată, din moment ce relația de „prietenie" este departe de a fi matematică. Alte raționamente sunt mai riguroase atunci când pun în joc relații mai simple, cum ar fi „a fi inclus în", „a fi mai mare decât", „a fi mai rapid decât"… Pronosticurile sportive, chiar dacă prin definiție nu tratează decât despre probabil, sunt logic riguroase: dacă jucătorul de tenis A i-a învins pe jucătorii B, C şi D şi aceştia l-au învins pe jucătorul E, este probabil că A vă repurta victoria asupra lui E. Aceasta este logica campionatelor care instituie o ierarhie piramidală între jucători sau echipe care nu se pot întâlni efectiv toate.

Argumentarea prin absurd (*per absurdum* sau *apagogică*)

Se utilizează şi în ştiințele exacte. În geometria euclidiană se demonstrează că două drepte intersectate de o secantă cu care ele formează, fiecare, un unghi drept, sunt în mod necesar paralele între ele. Într-adevăr, este suficient să considerăm ipoteza după care ele n-ar fi paralele. Ele s-ar întâlni deci într-un punct în care s-ar putea face să treacă două perpendiculare pe secantă, ceea ce este absurd deoarece contrazice postulatul care spune că, printr-un situat pe un plan, nu se poate face să treacă decât o singură dreaptă. Raționamentul prin absurd constă deci în a înfățişa concluzia sau concluziile altele decât cea la care vrem să ajungem şi, dacă este cazul, toate consecințele pe care ele le implică, cu

scopul de a arăta „absurditatea” lor, adică, caracterul ilogic, contrar bunului simț, unui principiu deja admis, sau pur şi simplu imposibil. De aceea Montesquieu face să i se spună lui Usbek:

„Eu presupun, Rhédi, că n-ar fi suficiente într-un regat decât artele absolut necesare cultivării pământului, care sunt totuşi în mare număr, şi să se respingă toate cele care nu servesc decât plăcerii sau fanteziei; eu susțin acest lucru: acest stat ar fi unul dintre cele mai mizerabile din lume.

Atunci când locuitorii ar avea destul curaj pentru a se lipsi de atâtea lucruri care le trebuie pentru nevoile lor, poporul ar prăpădi toate zilele, iar statul ar deveni atât de slab încât n-ar exista o cât de mică putere care să nu-l poată cuceri”.

Lettres persanes, 106.

Usbek imaginează deci ipoteza unei lumi fără industrie, fără progres tehnic, şi care nu s ar ocupa decât cu a se hrăni. El împinge până la absurd raționamentele lui Rhédi, care afirmă că descoperirile n-au produs decât nenorociri şi că artele i-au efeminat pe oameni (*ibid.*, p.

105). Dar această constatare este valabilă pentru civilizațiile muribunde, nu pentru popoarele active care îşi datorează dinamismul şi puterea nevoii permanente de a se depăşi.

2. Întregul şi partea

Argumentul *partiţiunii* (sau al *diviziunii*)

Acest argument ne permite să evităm a trata în mod global o idee complexă atunci când ea poate fi redusă la fiecare din componentele sale. Astfel, opinia care s-ar putea formula cu privire la climatul social al unei întreprinderi va fi mai circumstanţiată dacă ar fi examinate, unele după altele, principalele elemente ale unui bilanţ social: taxele de absenteism, formarea profesională, numărul de demisii şi de concedieri, numărul de accidente de muncă etc. Procedeul este foarte curent şi întemeiază numeroase planuri de argumentare căci el corespunde exigenţelor metodei carteziene şi mai ales preceptului al doilea care constă în:

„A diviza fiecare dintre dificultăţile pe care le voi examina, în tot atâtea părticele câte se va putea, şi care ar fi cerute pentru a le rezolva cel mai bine".

Descartes, *Discurs asupra metodei*, partea a doua.

Ideea generală este că întregul este tot una cu suma părţilor sale. De vreme ce fiecare din elementele considerate seamănă cu celelalte, ansamblul concluziilor conduce indubitabil la o concluzie generală cu acelaşi conţinut. Mai trebuie în plus ca toate aceste elemente să fie concordanţe. Dacă vrem să dovedim absenţa libertăţilor într-un stat, vom arăta că nu există libertatea de a pleca şi de a te întoarce, nici libertatea cuvântului, a întrunirilor etc.

Dar această strategie este uneori riscantă în timpul unei dezbateri contradictorii dacă partea adversă ajunge să contrazică una dintre concluziile parțiale sau să găsească alte elemente care le contrazic pe cele care au fost prezentate. Ansamblul nemaifiind în acest caz coerent, concluzia generală nu mai este dovedită. Detractorii uniunii europene utilizează în mod negativ argumentul partițiunii pentru a dovedi că Europa conține unele țări mult mai puțin dezvoltate decât altele, ceea ce strica coerența ansamblului şi face cvasi-imposibilă o monedă unică. Dacă, dimpotrivă, armonizarea se realizează, se va dovedi fără greutate că o sumă de puteri economice nu poate decât să constituie o putere mondială.

Argumentul incluziunii

Invers față de cel anterior, acest procedeu permite să se infereze o judecată cu privire la unul dintre elemente pornind de la o analiză a ansamblului căruia II aparține el. Altfel spus, ceea ce este valabil pentru întreg este valabil şi pentru parte. Şi acest raționament presupune că ansamblul ar fi coerent şi că fiecare dintre componentele sale concură la regulă generală. Marc Aureliu, din aceste motive, se considera solidar cu Roma:

„Ceea ce nu lezează deloc cetatea nu-l lezează nici pe cetățean. De câte ori crezi că ai fost lezat, aplică această regulă: dacă cetatea nu este lezată, nici eu nu

sunt lezat”.

Pensées pour moi-même, cartea V, XXII.

Acest argument permite să se determine anumite trăsături de caracter ale unui individ în funcție de ceea ce se ştie despre grupul căruia II aparține. Se spune în general că „el nu face excepție de la regulă”. Pericolul ține de mai multă sau mai puțină rigoare şi de obiectivitatea adesea îndoielnică a judecăților asupra grupului de apartenență, precum şi de sentimentul adesea falacios că elementele se identifică punct cu punct cu ansamblul. Dacă ar părea plauzibil să se lanseze că cutare individ crede în nemurirea sufletului întrucât aparține bisericii catolice, este în schimb mult mai hazardat a spune că un comunist francez a fost întotdeauna în mod obligatoriu stalinist sau că un salariat este ataşat tuturor valorilor întreprinderii la care este angajat. Asemenea opinii se bazează pe ideea simplistă a uniformității şi a conformității. Experiența arată aproape întotdeauna eterogeneitățile şi dizidențele unor indivizi şi ale unor sub-ansamble, inclusiv cu privire la criteriile esențiale ale apartenenței la grupuri. Nicio formațiune politică, niciuna religioasă nu este omogenă, nicio grupare umană în general nu este astfel: se găsesc aceiaşi antidemocrați în funcțiile publice şi antinucleari în întreprinderile care fabrica centrale atomice. Dogmele, cuvintele de ordine sunt întreținute de disciplina colectivă (când aceasta este necesară) sau de mituri unificatoare cum ar fi spiritul de echipă, spiritul de întreprindere, „solidaritatea

guvernamentală” şi multe altele. De aceea argumentul incluziunii pare mai pertinent utilizat atunci când este vorba de reguli simple de conduită. Noi părăsim deci domeniul confuz al opiniei pentru cel al dreptului. Atunci când se destituie un ministru care critică deschis obiectivele guvernamentale, acest lucru nu se face pe baza delictului de opinie, ci pe cea a obligației de a fi reținut.

3. Alte argumente cvasi-logice

***Argumentul* a pari** (*al asemănătoarelor*, *sau regula dreptății*) *şi regula precedentului*

Primul argument constă în ideea că nu trebuie să facem „două greutăți, două măsuri” şi că situațiile sau cazurile asemănătoare trebuie supuse unor tratamente analoage. El se deosebeşte de cel al incluziunii prin faptul că acesta din urmă face apel la ansamblul de referință pentru a permite să se infereze o regulă sau o judecată cu privire la unul dintre elementele sale, în timp ce argumentul *a pari* nu are în vedere decât similitudinea a două sau mai multe cazuri, fără a se raporta la o exemplaritate superioară. Norma egalității cetățenilor cu privire la impozit sau obligațiile publice aparține acestei categorii de raționamente deoarece modul de tratare a indivizilor nu decurge dintr-un tratament pe care statul şi l-ar aplica lui însuşi, ci pur şi simplu dintr o

regulă de drept edictată special pentru cei interesați. În acelaşi spirit, egalitatea oamenilor în fața morții este un loc comun al gândirii creştine:

„Aş mai putea adăuga că degeaba ne străduim să ne distingem pe pământ, unde moartea vine curând să ne smulgă din aceste locuri minunate, pentru a ne distruge ca pe toți ceilalți în neantul comun al naturii".

Bossuet, sermon „sur l'ambition".

În drept, *regula dreptății* presupune că situațiile sau cazurile de tratat sunt echivalente, adică simple pentru a fi identificate. Acesta este principiul după care se aplică aceleaşi reguli tuturor subiecților de drept care se găsesc în situații identice. Dreptul modern merge în acest sens deoarece el exclude noțiunea de privilegiu (*privată lex* însemnând „lege particulară"). Dar în momentul în care se abordează criteriile de similitudine de caz, apar dificultățile. Dacă este uşor de apreciat similitudinea condiției cetățenilor față de dreptul de a vota în cadrul sufragiului universal, acest lucru este, în schimb, dificil de analizat atunci când anumite criterii de diferențiere împiedică interşanjabilitatea. Un copil şi un muncitor matur trebuie oare considerați în acelaşi mod în ipoteza unei raționalizări alimentare? Un muncitor tânăr trebuie oare să cotizeze la fel ca un pensionar la asigurarea de boală? Se vede uşor că regulă dreptății aplicată orbeşte riscă să genereze exact nedreptatea. Ea poate fi un argument

conservator sau, dimpotrivă, să meargă în sensul egalitarismului, după împrejurările şi modul în care se înțelege să se utilizeze argumentul. Astfel, caracterul progresiv al impozitului pe venit purcede dintr-o logică egalitară, pe când caracterul fix al taxelor pentru TVA sau al creşterii sancțiunilor penale trebuie reataşate raționamentului *a pari*.

Regula dreptății întemeiază *regula precedentului*. Se presupun două situații identice în istorie şi se înțelege să se trateze cea de a doua după modelul celei dintâi. Astfel argumenta un deputat în favoarea alegerii preoților la şedința Adunării naționale din 9 iunie 1790:

„După martiriul sfântului Jacques, primul episcop al Ierusalimului, tuturor credincioşilor li s-a permis să numească succesorul acestuia. Este deci evident că, în vremurile în care religia era în deplina sa puritate, poporului II era permisă alegerea episcopilor. Nu există deci niciun inconvenient în a adopta proiectul pe care vi-l voi propune".

În R. Rémond, *La vie politique en France*, A. Colin, 1965, t. I, p. 118.

Jurisprudența din tribunale constituie aplicarea cea mai instituțională a regulii precedentului deoarece un caz în speță va servi la fundamentarea deciziilor ulterioare socotite ca asemănătoare. Acest argument trebuie combinat cu argumentul autorității – căci cu cât este mai elevată instanța juridică, cu atât

mai mult se impune decizia să – şi cu argumentele inductive, care permit să se generalizeze pornind de la cazuri particulare (a se vedea *argumentele empirice*, capitolul următor).

***Argumentul* a contrario** (*sau al contrarelor*)

Acest tip de argument, dimpotrivă, constă în a spune că dacă cutare fenomen cere cutare judecată, fenomenul invers trebuie în mod normal să atragă după sine judecata inversă. Dacă dreptul la vot, în Franța, este deschis francezilor majori, se poate infera *a contrario* că el nu este deschis nici străinilor, nici minorilor. Dar în general, trebuie să nu avem încredere în argumentul *a contrario*, în special în materie juridică. O examinare a textului este adesea necesară pentru a determina dacă trebuie să prevaleze interpretarea *a pari* sau *a contrario*. Dacă, de exemplu, cutare concurs este deschis „bărbaților tineri", este el oare interzis fetelor tinere? Adesea contextul istoric este cel care permite să se interpreteze voința legiuitorului şi să se decidă dacă o lege sau un regulament trebuie să se înțeleagă în mod restrictiv sau în mod extensiv. Din numeroase dezbateri juridice sau doctrinare provine incertitudinea în utilizarea unui argument sau a celuilalt.

Argumentul inseparabilelor

Acesta este cel care asociază într-un mod

inextricabil două idei sau două situații. Nu se poate considera una fără cealaltă. El este argumentul lui „tot sau nimic” care se opune diametral principiului incompatibilității care obligă la o alegere, dar în cele din urmă la fel de constrângător atunci când este folosit într-un mod simplificator. De acest fel este adagiul „nu se face omletă fără a se sparge ouălele”. La fel, se poate spune că dacă se acceptă noțiunea de inconştient, se acceptă prin aceasta şi cea de refulare. În *Problema evreiască*, Marx asociază printr-o legătură de necesitate iudaismul şi capitalismul: dacă se suprimă unul, credea el, se aboleşte automat şi celălalt. Andromaca utilizează acest argument pentru a-şi salva fiul Astianax, pe care trebuia să-l omoare Pirus, regele Epirului, de care ea era îndrăgostită:

„Ah! Seigneur, arrêtez! Que prétendez-vous faire? Şi vous livrez le fils, livrez-leur donc la mère”.
Racine, *Andromaca*, actul III, scena 6.

(Traducere aproximativă:
„Ah! Doamne, opreşte-te! Ce-mi cereți să fac? Dacă-mi redați fiul, II redați deci mama”.)

În conversația cotidiană, acest argument este uneori folosit în mod abuziv, în lipsă de suficientă reflecție: dacă cineva îl iubeşte pe Tolstoi, atunci îl iubeşte pe Dostoievski; dacă cineva este catolic, atunci este împotriva avortului… Asemenea asocieri forțate constituie una din tehnicile *amalgamului*, viciu de raționament, voluntar sau nu, care produce

încurcături celor care se lasă privați de o alegere sub pretext că li se impune un ansamblu preconstituit „după cum doreşti” („à prendre ou à laisser”). Foarte adesea nu ne gândim să-l somăm pe interlocutor să-şi justifice caracterul pretins indisociabil al elementelor.

Argumentarea probabilistă

Aceasta se bazează pe logică cantitativă a statisticilor sau pe principiul, mai mult sau mai puțin riguros, al *bunului simț*. Regulă după care „două opinii valorează mai mult decât una” este deja un raționament de acest tip care, sistematizat, devine legea majorității. Ce este o alegere sau un referendum dacă nu un mod de decizie bazat pe principiul că o adunare sau un corp social riscă mai puțin să se înşele decât un singur decident? Acesta este modul de funcționare obişnuit al democrației. El este, de asemenea, principiul care ghidează argumentarea comercială a societăților de asigurare, precum şi criteriile lor de tarifare. Riscul este evaluat în procentaje, iar tariful în consecință. Astfel, o primă de asigurare pe viață este calculată în funcție de vârsta contractantului şi de tabelele cu speranța de viață în ziua încheierii contractului. La fel, riscul de incendiu sau de furt dintr-o întreprindere dată este calculat în funcție de importanța sinistrelor înregistrate în întreprinderile de acelaşi tip.

Să revenim la pariul pascalian care oferă un

exemplu celebru de argumentare prin probabil. Omul este pus în fața obligației de a paria pe existența lui Dumnezeu. Ce interes are el să parieze?

„Să considerăm cele două cazuri: dacă câştigați, câştigați totul, iar dacă pierdeți, nu pierdeți nimic: pariați deci că există, fără a ezita”.

Pensées, ediția Lafuma, fragmentul 418.

Într-adevăr, nu există o damnare posibilă dacă Dumnezeu există, în timp ce, dacă nu există, nu ai de ce te teme. Deci, pierzi totul dacă nu crezi în existența sa dacă el există realmente, în timp ce n-ai nimic de pierdut dacă crezi în existența sa în caz că el nu există. Raționamentul este perfect rațional.

CAPITOLUL 4

ARGUMENTELE EMPIRICE

„El a eşuat deoarece nu şi-a elaborat suficient proiectul”; „El poate întotdeauna vorbi despre rigoarea morală, tocmai el, care a fost condamnat pentru calomnie!”; „Statelor Unite le-ar trebui un preşedinte de talia lui Kennedy”; „O muzică fără linie melodică este ca o pictură fără culori”. Ce au în comun aceste patru argumente? Toate se bazează pe fapte, pe experienţe observate sau trăite. Aceste argumente pot fi numite „empirice”, adică întemeiate pe experienţă, şi se disting de argumentele cvasi-logice care se bazează pe relaţii formale sau matematice în măsura în care, contrar acestora din urmă, nu pot exista fără observarea realităţii. Astfel, atunci când facem să intervină noţiunile de cauză, de fapt, de exemplu, de model etc., în joc nu sunt anumite relaţii abstracte între elemente, ci relaţii experimentale. Este vorba de a explica realul după înlănţuiri care se derulează sub ochii noştri – aceasta este în special problematica cauzalităţii şi a confruntării cu realitatea – sau chiar de a recrea lumea după scheme şi modelări ideale – după cum se vrea promovarea unei idei sau a unui comportament graţie unui exemplu, unei ilustrări, unui model sau unei analogii. Vom distinge deci argumentele care

rezultă din observarea unor relații empirice, pe cele care sunt bazate pe o confruntare şi, în fine, pe cele care recreează anumite relații după principiul inducției.

I. Argumentele bazate pe cauzalitate şi pe succesiune

Cauzalitatea este în mod cert unul din conceptele filosofice cele mai complexe şi cele mai rău utilizate în argumentarea cotidiană. Noi nu vom pretinde că epuizăm dificultățile ei teoretice, dar vom încerca să lămurim cititorul asupra celor mai importante probleme.

1. Cauzalitatea

Ce se înțelege prin „cauză”?

De ce a luat acest elev o notă proastă la exercițiu? Se poate răspunde: pentru că n-a pregătit lecția; pentru că a fost bolnav în ziua aceea; pentru că profesorul său este prea exigent; pentru că are un comportament deviant sau încă pentru că a vrut să producă o suferință părinților săi. Toate rațiunile astfel invocate pot fi numite „cauze”, chiar dacă ele constituie tipuri de explicație foarte diferite. Ele se pot

exclude unele pe altele sau, dimpotrivă, se pot suprapune. Recursul la una sau la alta dintre ele relevă deci o strategie argumentativă. Fără a pretinde că facem o tipologizare a cauzelor, ne propunem doar să le reperăm pe cele care intervin cel mai des în argumentare.

Mai întâi, cauza „imediată", cea mai simplă, este cea la care pare cel mai natural să ne gândim pentru a explica un fenomen simplu. Astfel, evaporarea apei este cauza formării norilor. Această cauză este numită şi „materială" sau „instrumentală".

Utilizarea ei prezintă un interes special atunci când ea ocultează o cauzalitate mai profundă.

Cauza „profundă" sau „mediată" comportă o analiză mai dificilă. Dacă este vorba de cauzele primului război mondial, niciun istoric serios nu s-ar opri la atentatul de la Sarajevo. Trebuie, bineînțeles, urcat la explicații mai îndepărtate, care fac să intervină economia, politica, mentalitățile… A invoca o cauză imediată pentru a oculta o cauză profundă poate ține de o strategie manipulatorie pe care Roland Barthes o analizează în legătură cu războiul din Algeria, legându-se mai ales de pujadişti:

„Din punct de vedere burghez, a refuza pentru un soldat să plece nu poate fi decât fapta unor agitatori sau a unor crize de băutură, ca şi cum n-ar exista alte foarte bune rațiuni pentru acest gest: credința a cărei stupiditate o dispută cu rea credință…"

Mythologies, Seuil, 1957, „L'usager de la grève".

Invers, se pot minimaliza cauzele imediate ale unui fenomen punând în evidență cauze îndepărtate, ceea ce face în mod normal să iasă în relief seriozitatea analizei – nu se caută explicații sumare – şi serveşte obiective la fel de manipulatorii, ca în acest text al mareşalului Pétain citit la radio în 10 octombrie 1940:

„Franța a cunoscut, cu patru luni în urmă, una dintre cele mai mari înfrângeri din istoria sa. Această înfrângere are numeroase cauze, dar nu toate sunt de ordin tehnic. Dezastrul nu este, în realitate, decât reflexul, pe plan militar, al slăbiciunilor şi tarelor vechiului regim politic, [...]. Niciodată, în istoria Franței, statul n-a fost mai aservit ca în cursul acestor ultimi douăzeci de ani, aservit în diverse moduri, succesiv şi uneori simultan, de coaliții de interese economice şi de echipe politice şi sindicale, care pretindeau în mod greşit că reprezintă clasă muncitoare".

Philippe Pétain, *Actes et écrits*, éd. J. Isorni, Paris, Flammarion, 1974, p. 470.

Acest prim tip de cauză, imediată sau profundă, poate fi comod numit „cauză eficientă" şi diferă de cauza zisă „finală" în care nu se mai înfățişează o explicație cu privire la antecedentul necesar al fenomenului, cu privire la condițiile care au condus la realizarea sa, ci un plan urmat de către un autor. Acel

„pentru că” devine „pentru ca”; altfel spus, un fenomen se explică admițându-se că el este mijlocul unui scop. „Cauza finală a impozitelor este de a asigura serviciile publice” (exemplu dat de Lalande); la fel, una dintre probele existenței lui Dumnezeu constă în a arăta că creațiile sale participă la un proiect, cum încearcă să facă Sganarelle, adresându-se stăpânului său:

„Aş dori să vă întreb cine a făcut aceşti copaci, aceste stânci, acest pământ şi acest cer care iată-l acolo sus, şi dacă toate acestea au fost clădite de el însuşi”.
Don Juan, actul III, scena 1.

Aceste preliminarii fiind puse, să examinăm principalele resurse şi principalele capcane ale argumentării cauzale.

Confuzia dintre succesiune şi cauzalitate

Pentru că există în general un decalaj temporal între o cauză şi un efect, suntem prea adesea tentați să asimilăm succesiunea cu cauzalitatea: acesta este paralogismul numit *post hoc*, *ergo propter hoc* („după aceasta, deci din cauza aceasta”), cel mai adesea comis de oamenii politici atunci când confundă înlănțuirile istorice relevante cu caracter cauzal cu cele care nu sunt decât simple coincidențe. Din acest punct de vedere, explicația avansată de Pétain cu privire la cauzele celui de al doilea război mondial

poate releva un astfel de sofism al cauzalității: s-ar putea într-adevăr răspunde că conflictele internaționale s-au produs efectiv într-un moment de slăbiciune a regimurilor politice, dar că aceasta nu ne dă dreptul să luăm drept cauză ceea ce nu este decât un simplu factor favorabil unui eveniment. Aceasta ar însemna să confundăm condițiile necesare şi condițiile suficiente.

Argumentarea pragmatică (*sau* ad consequentiam)

Această formă de raționament are de asemenea în vedere unele carcteristici ale cauzalității. Dar în loc să se intereseze de cauzele propriu-zuse, ea priveşte dinspre consecințe. Ne putem opune fricii de moarte *pentru că* exemplaritatea acestei frici n-a fost cu adevărat demonstrată (argument cauzal) sau *pentru că* ea are drept *efect* să facă imposibilă repararea erorilor judiciare (argument pragmatic). Ca şi în cazul *cauzei finale*, resursele gramaticale sunt uneori neputincioase pentru a traduce exact sensul ideii: cele două „pentru că" n-au acelaşi sens, unul fiind îndreptat înspre o cauză a fenomenului, celălalt înspre o consecință, iar cele două constituind o *cauză* a poziției apărate. Argumentarea pragmatică este primordială, pentru Bentham, când este vorba de a crea norme juridice:

„Ce înseamnă a avea o bună rațiune în ceea ce priveşte o lege? Înseamnă a invoca binele sau răul pe

care această lege tinde să le producă. Ce înseamnă a da o raţiune falsă? Înseamnă a invoca, pentru sau împotriva unei legi, orice alt lucru ele cărui efecte ar fi bune sau rele pentru ea".

Principiile legislației, capitolul XIII.

Totuşi, argumentul pragmatic prezintă inconvenientul că acordă aceeaşi importanță cauzelor şi consecințelor. Aceasta este critică ce se adresează în general moralei utilitariste după care, aşa cum indică şi numele, utilitatea este principalul, dacă nu singurul, ghid al acțiunii. Astfel, a aprecia favorabil din acest punct de vedere, o campanie publicitară, pentru că are ca efect a face să se vândă bine un produs, înseamnă oarecum a invoca factori care țin de etică şi de estetică. Se ştie că, din nefericire, maniera cea mai eficace de a promova anumite produse, mai ales cele de larg consum, nu trebuie să se împiedice prea mult de asemenea considerente. Trebuie de aceea uneori să se facă apel la valori pentru a contră un argument pragmatic abuziv.

Unele capcane ale argumentării cauzale

Se observă uşor că sunt puține fenomenele cărora să nu li se poată atribui mai multe cauze. Argumentarea se va strădui să le aleagă pe cele care servesc cel mai bine persuasiunea şi obiectivul urmărit. Uneori aceste alegeri sunt deliberate, alteori ele sunt inconştiente.

Raționalizarea este un procedeu de argumentare mai mult sau mai puțin conştient. Potrivit acestui concept care aparține psihologiei, individul este adesea înclinat să se protejeze de un eşec sau de o întâmplare neplăcută prin a le atribui acestora cauze diferite de cauzele reale; ele sunt resimțite ca fiind mai suportabile. Aceasta este ceea ce în mod familiar se numeşte „a se resemna". De exemplu, cel care a cunoscut un eşec în dragoste este tentat să oculteze slăbiciunea capacităților sale de seducție prin rațiuni care nu pun în cauză elementele sensibile ale relației: persoana iubită nu face parte din acelaşi mediu social, este dezagreabilă din punct de vedere fizic etc. Uneori chiar va fi comod să se transfere asupra altuia defectele care se observă la sine fără a cuteza să le recunoască. Raționalizarea are loc *a posteriori*. Ea este un mod de a reconstitui, de a aranja realul în sensul care convine argumentării. În alte domenii decât cel al psihologiei, ea serveşte la justificarea unei opinii deja admise. Astfel, acel „şoc petrolier" a permis să se explice relativ uşor dificultățile economice ale țărilor industrializate. Argumentul „țapului ispăşitor", ferment al rasismului şi al xenofobiei, face parte din această strategie, ceea ce n-a scăpat apărătorului lui Dreyfus:

„Căpitanul Dreyfus este condamnat de către un consiliu de război pentru crima de trădare. În consecință, el devine trădătorul, nu mai este un om, ci o abstracție, care întruchipează ideea de patrie ucisă, cedată inamicului învingător. El nu este numai

trădarea prezentă şi viitoare, el reprezintă şi trădarea trecută, căci este învinovăţit de vechile înfrângeri, în ideea obstinată că singură trădarea a putut să ne facă să ne batem".

Émile Zola, „Le syndicat", *Le Figaro*, ler décembre 1897.

Procedeu conştient, *pretextul* este o deviaţie mai netă de la argumentarea cauzală. Este vorba de a invoca o falsă raţiune pentru a justifica o atitudine sau o acţiune. „Boala diplomatică", mare clasic al genului, permite disimularea adevăratelor raţiuni ale unei absenţe sau ale unei fugi. La fel, faptul de a pretinde că n-ai poftă este un mod de a nu spune că mâncarea este prost gătită. Se observă astfel că pretextul este adesea legat cu eufemismul şi cu figurile de atenuare, în măsura în care el urmăreşte să nu vexeze sau să nu şocheze. Dar el permite cel mai adesea ca cineva să iasă dintr-o încurcătură, atunci când minte pentru a se proteja, procedeu uneori sistematic (numit în acest caz „racket" în analiza tranzacţională). Un exemplu este cel al lui Tartuffe, care prescurtează o discuţie cu Cléante care se întoarce mai curând împotriva lui:

„Îl est, Monsieur trois heures et demie; Certain devoir pieux me demande là-haut, Et vous m'excuserez de vous quitter şi tôt".

Tartuffe, actul IV, scena 1.

(Traducere aproximativă:

„Este, Domnule, ora trei şi jumătate;

O anumită datorie pioasă mă cheamă acolo sus,
Şi dumneavoastră mă veți scuza că vă părăsesc atât de devreme”.)

Încă mai specioase sunt inversiunile în ordinea cauzalității. Astfel, putem invoca *inversiunea între cauză şi consecință*, ceea ce duce adesea la o anumită încurcătură. „Sunt infidel pentru că soția mă înşeală” poate fi înțeleasă în celălalt sens: „soția mă înşeală pentru că sunt infidel”. Cine a început? Aceasta este faimoasa poveste cu oul şi găina. Astfel, într-un conflict, fiecare din cele două părți aruncă responsabilitatea agresiunii asupra celeilalte părți; invadatorul (sau colonizatorul) a intervenit pentru „a pacifica” un popor aflat în criză, care se consideră în drept să fie revoltat tocmai pentru că este ocupat de duşman. Pe cine să credem?

Confuzia dintre scopuri şi mijloace este, de asemenea, stânjenitoare. Se poate uşor discredita finalitatea unei acțiuni punându-i în evidență statutul de simplu mijloc. Dreapta acuză în mod tradițional stânga (mai ales în perioada comunismului) că este „teleghidată” de forțe obscure (sindicatele, partidele, Moscova…) şi că este astfel un simplu mijloc ca acestea să-şi atingă scopurile. O grevă, conform acestui discurs, nu mai este destinată satisfacerii revendicărilor muncitorilor; ea constituie un mijloc, de care aceştia din urmă puteau fi chiar

inconştienți, de a îndrepta lovitură împotriva aparatului economic. Este posibil, invers, să se transforme un mijloc în scop, acuzație prea simplistă pentru a nu fi relevată de Léon Blum:

„Aceasta este ceea ce constă în a crede că cucerirea puterii publice este prin ea însăşi un scop, când de fapt ea nu este decât un mijloc. Deschideți-vă carnetul de partid. Care este obiectivul pe care partidul socialist şi l-a propus? Este transformarea regimului economic".

Discurs citat de J. Lacouture, *Léon Blum*, Paris, Seuil, 1977.

Alt argument cauzal: *supradeterminarea*, altfel spus, supraabundența de cauze pentru un acelaşi fenomen. Ceea ce este prezentat că prea verosimil devine prin chiar acest fapt neverosimil, în general datorită unor dovezi prea găsite sau prea numeroase. Este un semn de stângăcie să te scuzi pentru o întârziere invocând în acelaşi timp o pană de cauciuc, un blocaj de circulație şi o pană de benzină. La fel, într-o anchetă de poliție, un excedent de acuzații împotriva unui suspect poate constitui un argument în favoarea nevinovăției sale. Acest argument este numit *corax*, de la numele retorului grec din secolul al V-lea înainte de Cristos care-l utiliza frecvent.

Ar trebui să distingem în plus caracterul *direct* şi caracterul *indirect* ale cauzalității, problemă delicată pusă mai ales de epistemologie. În ce măsură, de

exemplu, tutunul este răspunzător de cancer? Ştiinţele fac că statisticile să intre tot mai mult în problematica complexă a cauzalităţii. Se ştie că unele fenomene le generează pe altele, dar până la ce punct şi pentru care cauze anume? Răspunsurile la aceste întrebări sunt prea adesea eludate şi, în numele raţionalităţii ştiinţifice, se riscă să se sporească în mod exagerat responsabilitatea unui conducător auto victimă a unei infracţiuni indiscutabile la codul circulaţiei rutiere, sub pretextul că el însuşi a băut un pic. De altfel, această raţionalitate trebuie pusă serios în cauză atunci când studiile statistice stabilesc corelaţii brutale între fenomene care în mod evident nu prezintă nicio legătură de la cauză la efect. Un savant din secolul al XIX-lea afirma fără a glumi că consumul de cartofi ar fi cauza revoluţiilor, pur şi simplu pentru că observaţia empirica ar pune în evidenţă concomitenţa a două fenomene din anumite ţări. Mai recent, unii au stabilit, printr-o corelaţie cu totul extravagantă, că regiunile Italiei care cunosc cel mai mare număr de divorţuri sunt cele în care răspândirea informaticii este cea mai mare: ordinatoarele ar produce deci divorţuri! S-ar putea numi *false corelaţii* aceste paralogisme care constau în a confunda cauzalitatea cu legăturile pur statistice fără semnificaţie. Se ajunge să se creeze determinisme pseudo-ştiinţifice cu totul arbitrare: sub pretextul că cineva semnează în cutare mod, că este născut în cutare zi la cutare oră şi că are cutare siluetă sau cutare formă a craniului, se intră în scheme de caracterologie în faţa cărora cei care

consideră că este mai util să creadă decât să învețe să gândească sunt întrucâtva dezarmați.

2. Fapte şi cauzalitate

Stabilirea şi interpretarea faptelor

N-ar trebui să fie nimic mai obiectiv decât faptele; experiența arată totuşi că acest lucru nu este deloc evident. Dacă unele sunt incontestabile, altele sunt susceptibile de interpretări diferite, deci de controverse. O bandă magnetică, o emisiune de televiziune sau un articol de presă constituie fapte solide, dacă, bineînțeles, aceste documente nu sunt trucate. Luptele cu cifrele dovedesc, de asemenea, că chiar aritmetica cea mai riguroasă în aparență poate fi adaptată după nevoile unei strategii argumentative. Exemplele se multiplică în dezbaterile politice actuale, în care cuvintele model de „adevăr" şi de „claritate" apar ca virtuți absolute. Se practică sprijinirea întotdeauna pe organisme de sondaje recunoscute şi pe institute reputate competente pentru a avansa date cifrice în cursul unei dezbateri. Rămâne să se determine dacă bazele de calcul sunt atât de „clare" cât se pretinde. Ce produse sunt luate în seamă pentru calcularea ratelor de inflație? Ce populații intră în statisticile şomajului? Se caută ca spectatorul unei dezbateri politice să fie mai mult sau mai puțin resemnat (sau fascinat) în fața autorității

cifrelor, pentru că ea girează, prin aparența sa de obiectivitate, autoritatea celui care le foloseşte într-un scop de putere.

Fontenelle povesteşte faimoasa anecdotă a „dintelui de aur" care arată pericolul raționării asupra unor fapte nestabilite. Cineva se minunează de un dinte de aur apărut în gura unui copil din Silezia în 1593 şi de aici inferează tot felul de miracole divine. Aceasta va da loc la tratate docte, până într-o zi, când un aurar şi-a dat seama că dintele respectiv, perfect natural, fusese acoperit cu o foiță de aur.

„Să ne asigurăm bine cu privire la fapt, înainte de a ne preocupa cu aflarea cauzei. Este adevărat că această metodă este foarte lentă pentru majoritatea oamenilor, care în mod firesc dau fuga la cauză şi trec peste adevărul de fapt: dar, în cele din urmă, noi vom evita ridicolul de a fi găsit cauza a ceea ce nu există nicidecum".
Fontenelle, *Histoire des oracles*, 1687.

Faptele pun o altă problemă metodologică, cea a valorii lor cauzale: dificultatea bine cunoscută de ştiințele experimentale, dar şi de raționamentele cotidiene. Noi nu stăpânim decât foarte rar principiile care ne-ar conduce să inferăm direct pornind de la fapte, mai ales în domeniul pe care psihologii îl numesc „inducția vagă". Lucrările lui Meharabian (citate de François Sulger, les *Gestes vérité*, Paris, Sand, 1986) arată că într-o comunicare orală,

gestualul intervine în procentul de 55 la sută în înțelegerea de ansamblu, ceea ce vrea să spună că numeroase fapte non-verbale rămân tot timpul a fi decodificate fără a se reflecta prea mult asupra legilor care le guvernează. Unele metode de analiză a gestualului încearcă să găsească modalități de a scăpa aceste fapte de arbitrariul interpretării subiective. La fel, în general, metodele de analiză a problemelor, total impregnate de raționalismul cartezian, se străduiesc să elimine ceea ce unii numesc „salturile la cauză", care rezultă din raționamente pripite.

Descrierea şi narațiunea

Şi aici este vorba de un mod de argumentare prin fapte, foarte eficient chiar atunci când este vorba de a emoționa. Reamintim că descrierea se articulează în spațiu iar narațiunea în timp. Faptele trebuie să vorbească prin ele însele, fără să fie necesar să se aducă alte elemente de probă. Vrei să pledezi împotriva fricii de moarte? Este suficient să descrii o cameră cu gaz. Lamartine utilizează acest procedeu al narațiunii pentru a-l întrista pe cititor în legătură cu soarta girondinilor:

„Când tot părul a căzut pe lespezile celulei, executorii şi jandarmii i-au adunat pe condamnați şi i-au făcut să meargă în coloană spre curtea palatului. Cinci trăsuri aşteptau să-i încarce. O mulțime imensă II înconjura. La primul pas în afara închisorii,

girondinii intonează cu o singură voce şi ca un marş funebru prima strofă din *Marseillaise*, [...]. Din acest moment, ei încetează să se ocupe de ei înşişi pentru a nu se gândi decât la exemplul morții republicane pe care voiau să-l lase poporului".

Histoire des Girondins, ed. 1860, vol. V, p. 236.

Argumentul sacrificiului

Acesta este fără îndoială cel care vrea să dea cea mai multă autoritate faptelor. Considerat ca fiind cvasi-logic de către Perelman, pentru că se înrudeşte cu argumentul comparativ, el urmăreşte în principal să facă credibilă o teză sau o acțiune prin a argumenta dintr-un sacrificiu la care nu s-ar putea consimți fără o convingere şi o bună credință absolute. Se pun în balanță teză şi faptul sacrificiului, sperându-se să se dovedească o echivalență. Pentru creştini, sacrificiul lui Cristos este pe măsura veracității cuvântului său. Pentru calvin, credința protestantă trebuie s-o învingă pe cea a catolicilor, deoarece ea se află deasupra probelor:

„Credința noastră este cu totul altă, care nu se teme nici de chinurile morții, nici de judecata lui Dumnezeu".

Lettre de Roi de France précédant *l'Institution de la religion chrétienne*, 1560.

Uneori acest raționament duce la abuzuri sau la incertitudini dureroase. Rezistența la tortură sau la

„anchetare” este oare un fapt suficient pentru a dovedi nevinovăția unui acuzat? Şi mai ales, reciproc, mărturia obținută în aceleaşi condiții dovedeşte ea oare contrariul? La fel, automutilarea sau greva foamei din partea unui deținut sunt oare fapte potrivite să acrediteze teza erorii judiciare? Voltaire uzează de acest argument, considerând fără îndoială că suferințele unui condamnat sunt suficiente pentru a pleda în favoarea lui şi interzic *a priori* orice ironie în privința sa, ceea ce înseamnă trecerea la vituperarea nedreptății cu care sunt tratați scriitorii:

„Eu nu-l cunosc absolut deloc pe Dl. Diderot, nu l-am văzut niciodată, ştiu doar că a fost nenorocit şi persecutat; această singură rațiune ar trebui să vă facă să vă cadă până din mâini”.
Lettre à Charles Palissot, 4 juin 1760.

Se observă că raționamentele bazate pe noțiunile de cauzalitate şi de fapte sunt câteodată nu prea sigure datorită caracterului lor empiric.

II. Argumentele bazate pe legături de succesiune

Argumentul risipei

Bazat pe observarea unei continuități, el cere să se respecte ceea ce a fost deja angajat într-o

întreprindere, pentru că eforturile consimțite să nu fie irosite. Aceasta este atitudinea bancherului care nu vrea să înceteze să scoată din încurcătură un client procurându-i fonduri, crezând că este mai bine să continue să mizeze pe el, mai curând decât să piardă totul. Şi aici ne întâlnim cu problematica pariului, dar sub forma lui „a ți juca ultima carte". Un sacrificiu a fost deja consimțit: trebuie urmărită operația sub amenințarea pierderii avantajului şi a te vedea taxat de incoerență. Totuşi acest argument poate avea şi o latură conservatoare dacă este vorba înainte de toate de a profita de cunoştințele avute, evitând orice risc de inovare. Trebuie astfel lăudată Republică, fără de care numeroşii oameni care au murit în timpul Revoluției şi în timpul războaielor care ne-au adus libertatea ar fi murit în zadar. La aceasta se poate răspunde că necesitatea morții lor n-a fost demonstrată în toate cazurile. Acest argument serveşte şi el la a regreta că o operă este neterminată sau că ea nu este încununată de succesul meritat. Polyeucte deplânge astfel că Pauline, pe care o iubeşte, nu este creştină:

„Elle a trop de vertus pour n'être pas chrétienne:
Avec trop de mérite îl vous plut la former,
Pour ne vous pas connaâtre et ne vous pas aimer,
Pour vivre des enfers esclave infortunée,
Et sous leur triste joug mourir comme elle est née".
Corneille, *Polyeucte*, actul IV, scena 3.

(Traducere aproximativă:

„Ea are prea multe virtuți pentru a nu fi creştină:
Cu prea multe merite el vă imploră s-o modelați,
Pentru a nu vă cunoaşte şi a nu vă iubi,
Pentru a trăi infernuri sclavă nenorocită,
Şi sub jugul lor trist să mori cum s-a născut ea”.)

Argumentul depăşirii

Bazat şi el pe ideea unei succesiuni, el nu se mai întoarce spre trecut, că argumentul risipei, ci spre viitor. Aceasta este atitudinea eternului nesatisfăcut care nu se poate mulțumi cu succesul său actual, cea a câştigătorului Turului Franței care declară: „Sunt mulțumit şi voi face şi mai bine data viitoare”. Acesta este chiar un loc comun al victoriei electorale. Léon Blum scrie la 4 mai 1936: „Triumful Frontului popular este zdrobitor… Acum trebuie acționat”. Deja în celebrul său discurs din 9 octombrie 1852, Louis-Napoleon Bonaparte declara:

„Astăzi, Franța îmi întoarce simpatia sa, pentru că eu nu sunt din familia ideologilor. […] Se cuvine, totuşi, eu, ca împărat, să am multe cuceriri de făcut. […] Noi avem imense teritorii nelucrate de desțelenit, drumuri de deschis, porturi de săpat, […] Iată cum înțeleg eu imperiul, dacă imperiul trebuie să se restabilească…”
Le Moniteur universel, 12 octombrie 1852.

Se poate respinge argumentul depăşirii, atunci când duce la abuzuri, arătând că nu se poate urmări

în mod indefinit un ideal şi că perfecțiunea absolută se opune perfectibilității. Să notăm, de asemenea, că principalele figuri asociate cu acest argument sunt *hiperbola* şi *litota* care, amândouă, urmăresc „să dea o direcție gândirii", după cum spune Perelman.

Argumentul direcției

Numit şi argumentul „degetului în angrenaj", al „pantei fatale" sau al „pantei alunecoase", el constă în a spune că, prin extrapolare, ceea ce a fost deja făcut sau ceea ce a fost deja permis riscă să fie dus în mod periculos până la capăt. El este, într-un anumit fel, inversul argumentului depăşirii deoarece aici ne temem de lucrul la care speram în celălalt caz. Dacă dreptul de vot este acordat unor străini, până unde vom merge în această direcție? Îl vom acorda tuturor străinilor? Le vom acorda lor şi alte drepturi mai importante? Argumentul este fără îndoială conservator, dar el este uneori necesar în fața unor situații considerate ca nechibzuite. Acesta poate fi un zid ridicat împotriva exaltaților şi a celor „puri" îmbătați de idealurile lor. Barnave se neliniştește astfel de extinderea Revoluției:

„Ce noapte de 4 august vă rămâne de făcut? Este deci adevărat că este timpul să terminăm Revoluția; că dacă ea a trebuit să fie începută şi susținută pentru gloria şi onoarea națiunii, ea trebuie să se oprească în momentul în care este gata; şi că în momentul în care națiunea este liberă, în care toți

francezii sunt egali, a vrea mai mult înseamnă a vrea să înceapă să înceteze de a fi liberi şi să devină vinovaţi".

Discours sur l'inviolabilité royale, 15 juillet 1791, în R. Rémond, *La Vie politique en France*, Paris, A. Colin, 1965, t. I, p. 98.

ÎI. Argumentele bazate pe confruntare

Argumentele empirice nu se opresc la observarea cauzalităţii şi a succesiunii. Ele pot fi bazate şi pe o confruntare de elemente: confruntare între o persoană sau un act şi ceea ce se apreciază în drept de a se aştepta, sau între două ordini de mărime, două ierarhii comparabile, principiu al argumentelor *a fortiori*.

1. Actul, persoana şi ceea ce se aşteaptă

***Discreditarea adversarului şi argumentul* ad personam**

Adesea confruntat cu argumentul *ad hominem* (care constă în a raţiona cu un interlocutor sau un auditoriu cu privire la temeiul propriilor sale convingeri, al prejudecăţilor sale, şi nu cu privire la cel al unor judecăţi universale), argumentul *ad personam* este cel care pune în evidenţă opoziţia dintre ceea ce se ştie despre o persoană şi ceea ce a zis sau a făcut ea. El este deci un mod de a-l

discredita pe adversar prin a confrunta două observații: cea despre persoana sa şi cea despre actele sau despre afirmațiile sale. Se va încerca astfel să se releve o opoziție care să dovedească incoerența unei situații sau neonestitatea unei gândiri. Precizăm că această opoziție nu este de acelaşi tip cu *retorsiunea* analizată la capitolul cu argumentele cvasi-logice, căci aceasta din urmă confruntă teze care sunt în mod rațional incompatibile la una acelaşi adversar. Aici este vorba, ca şi în toate raționamentele empirice, de a confrunta o aserțiune (sau un act) cu o realitate observabilă: persoana autorului său. Se discreditează o teză deoarece cel care o susține este „rău plasat" pentru a o face. Această argumentare poate fi o formă de *apodioxis*, atitudine care constă în a refuza orice discuție prin lipsa de seriozitate. Ea este onestă atunci când este vorba de a confrunta două elemente care au trăsătura aceluiaşi domeniu, fără care se riscă să se cadă în reaua credință. N-ar fi serios, de exemplu, să discreditezi tezele unui matematician prin a-l acuza că este un escroc; dar a-l discredita pe autorul lui *Émile* pentru că şi-a abandonat copiii este fără îndoială mai eficace. Persoana adversarului poate fi considerată când după criteriile cunoştințelor, când după cele ale moralei, după situație. Cu cât criteriul va fi mai precis şi mai relevant, cu atât argumentul va fi mai puternic. Lui Léon Blum i-au fost adresate două invective de către adversarii săi, cu privire la acest principiu, în Cameră, la s decembrie 1938:

„*Dl. Alexandre Vallat*: Lăsați-l să spună: el II cunoştea bine pe marii capitalişti, pentru că-i apăra. [*Aluzie la activitățile sale de avocat*: *el apărase*, *într adevăr*, *dar foarte rar*, *mari întreprinderi*.][…]

— *Dl. Georges Roulleaux-Dugage*: Nu aveți dreptul să vorbiți despre combatanți, Domnule Blum, căci dumneavoastră n-ați făcut războiul".

J. Lacouture, *Léon Blum*, ediția citată, p. 429.

Argumentele autorității

Spre deosebire de cel precedent, ele rezultă dintr-o confruntare apreciată ca pozitivă între act şi persoană. Este vorba de a face să se admită o teză prin a o raporta la autorul său, considerat ca demn de încredere. Ca şi argumentul *ad personam*, el devine un argument constrângător, sau chiar de rea credință, dacă se află în discordanță cu situația. De aceea, unii autori îl consideră în mod sistematic astfel. Unele manifestări au loc „sub înaltul patronaj" al unei personalități; un tânăr autor este întotdeauna mândru că o carte a lui este prefațată de un autor mai cunoscut; un conferențiar simte nevoia să citeze unii dintre iluştrii săi predecesori pe care îşi sprijină tezele etc. Argumentele autorității sunt frecvent utilizate, azi că şi întotdeauna, în dizertațiile şcolare, în critică literară, în cercetarea ştiințifică şi în discursurile argumentative de toate felurile. Uneori referințele se pot cumula, deci se pot întări reciproc, eventual prin ierarhizare. Bossuet vorbea astfel despre Cristos:

„Puteți recunoaşte autoritatea sa luând în considerație respectele pe care i le dovedesc Moise şi Elie; adică legea profeților [...]. Nu vom cerceta rațiunile adevărurilor pe care ni le predă: întreaga rațiune constă în faptul că el a vorbit".

Sermon „Sur la soumission due à la parole de Jésus-Christ".

Autoritatea poate fi, de asemenea, cea a unui grup de oameni sau a unei epoci glorioase din istorie. Astfel, mişcării din mai 1968 II plăcea uneori să se reclame de la Comună:

„Aceasta este mişcarea impetuoasă a studenților şi a liceenilor care a pus pentru prima dată în istoria Franței după Comună din Paris probleme fundamentale pentru restructurarea vieții societății capitaliste după liniile proprii conținutului revoluționar al veritabilei democrații socialiste [...]".

Tratatul din 15 mai 1968.

Mai constrângător şi mai puțin bine apreciat, fără îndoială, este argumentul autorității scos din persoană oratorului însuşi (atingând *etosul*), atunci când el îşi obligă auditoriul să-l creadă scoțând în evidență titlurile sale, referințele sale sau poziția sa socială. O asemenea atitudine impresionează până la un anumit punct şi nu este cu adevărat utilă decât atunci când conflictul opune în mod radical doi interlocutori cu niveluri de competență diferite. Aici se poate pune punct grație unor formule de genul:

„Aici, profesorul sunt eu”. Formule care nu trebuie utilizate, după părerea noastră, decât în caz de extremă necesitate. În vocabularul lui Pascal, argumentul autorității în materie teologică se numeşte „opinie probabilă”. Aceasta este o trăsătură caracteristică a gândirii evreilor pe care el o atacă cu vigoare. Naratorul anonim al *Provincialelor* se întreține cu unul dintre ei, care citează un pasaj al doctrinei:

„ «O opinie este numită probabilă când este întemeiată pe argumente de o anumită importanță. De aici decurge faptul că uneori un singur savant de mare prestigiu exprimă o opinie probabilă». Şi iată-i şi raţiunea: «un om dedicat în mod deosebit studiului nu s-ar fixa asupra unei opinii dacă n-ar fi atras spre ea de o raţiune curajoasă şi suficientă».

— Şi deci, spusei eu, un singur doctor poate să schimbe conştiinţele şi să le răscolească după plac şi în deplină siguranţă.

— Nu trebuie să iei în râs aceste lucruri, îmi spune el, nici să te gândeşti a combate această doctrină”.

Scrisori provinciale, scrisoarea a V-a.

Dacă nu trebuie să râdem de aceasta, avem tot astfel dreptul de a fi mirați de faptul că opinia unui doctrinar sofisticat ar putea prevala asupra textelor sfinte, mai ales dacă zisul teolog este în contradicție cu alți confrați la fel de originali!

Argumentul autorității încearcă cel mai adesea să

intimideze. El poate lua forma argumentului *ad verecundiam* (*verecundia* însemnând în latină „pudoare, modestie") atunci când oratorul se pricepe să impună respect adversarului şi să-l strivească cu ştiința sa, sau forma *ad ignorantiam* („din ignoranță" – această formulă, ca şi cea precedentă, este a lui John Locke), atunci când îşi obligă auditoriul să accepte soluțiile sale în lipsa găsirii unora mai bune. Partizanii energiei nucleare pot astfel încerca să-i reducă la tăcere pe ecologişti prin a cere ca ei să cunoască alte surse de energie nepoluante care să existe în cantități inepuizabile. Dar aceştia din urmă pot, la rândul lor, să respingă argumentul prin contestarea premiselor raționamentului (epuizarea altor resurse) sau prin a cere, la rândul lor, „specialiştilor" capacitatea de a găsi alte soluții.

2. Dubla ierarhie: argumentele *a fortiori*

***Argumentul* a minori ad majus (*de la cel mai mic la cel mai mare*)**

Aceasta este prima formă a argumentului *a fortiori* (prin cel mai tare). Este vorba de a pune față în față două ordine de mărime comparabile şi uşor cognoscibile pentru a spune că dacă se admite cel care este mai mic, se admite cel care este mai mare „cu atât mai multă dreptate". Acest argument este utilizat în drept, mai ales în cazurile prescripțiilor

negative. De exemplu, dacă este interzis să pătrunzi într-un loc, este *a fortiori* interzis să locuieşti acolo. Iată argumentul lui Isus care arată discipolilor săi inutilitatea banilor: „Priviți păsările cerului, spune el, ele nu seamănă, nici nu seceră, ele nu strâng în hambare; iar Tatăl vostru ceresc le hrăneşte! Oare nu sunteți voi cu mult mai presus decât ele?" (Matei, 6, 26). Acest argument serveşte, de asemenea, pentru apărarea lui Agnès, acuzată de Arnolphe de a-l fi primit şi îngrijit pe Horațiu care murea… de dragoste:

„Et pouvais-je, après tout, avoir la conscience
De le laisser mourir d'une assistance,
Moi qui compatis tânt aux gens qu'on fait souffrir
Et ne puis, sans pleurer, voir un poulet mourir?"
Molière, *Şcoala femeilor*, actul II scena 5.

(Traducere aproximativă:
„Şi, după toate astea, aş mai putea eu avea conştiința
De a-l lăsa să moară din lipsa unei asistențe,
Eu, care-i compătimesc atât pe oamenii care suferă
Şi apoi, fără să plâng, să văd un puişor murind?")

***Argumentul* a majori ad minus (*de la cel mai mare la cel mai mic*)**

Acesta corespunde adagiului „cine poate mai mult poate şi mai puțin". Un campion mondial ar trebui în mod normal să câştige campionatele Europei. Încă o dată trebuie să se înțeleagă bine preeminența unei

ierarhii asupra alteia: dacă se poate spune în mod rezonabil că un profesor agregat are un nivel de cunoştinţe cel puţin superior celui al unui tânăr bacalaureat, nu se poate afirma că un politehnician este *a fortiori* în stare să facă munci de topire şi de prelucrare a plumbului. În drept, acest argument este utilizat mai ales în legătură cu prescripţiile pozitive: dacă minorii au posibilitatea să încheie anumite contracte, cei majori au acest drept cu atât mai mult; dacă cineva poate fi eligibil la un scrutin, el poate *a fortiori* să fie în acest caz alegător.

III. Argumentele inductive şi analogia

Argumentele empirice care urmează sunt bazate pe inducţie care, să ne amintim, este un mod de raţionament care tinde la generalizare pornind de la cazuri particulare, şi pe principiul analogiei. Totuşi, contrar precedentelor argumente empirice, ele depăşesc simpla analiză a realului şi propun cu privire la acesta o tratare dinamică şi creatoare.

1. Argumentele inductive

Exemplul, ilustrarea şi modelul sunt trei inferenţe generalizatoare destul de învecinate. În limbajul curent, aceşti trei termeni sunt aproape interşanjabili. Ei n-au totuşi aceeaşi valoare logică şi

nici retorică.

Exemplul

Acesta se prezintă ca un caz particular şi concret, supus auditoriului pentru a susține o teză, chiar de a contribui la întemeierea ei. Argument extrem de curent, el poate fi prezentat după teza în discuție, poate s-o preceadă sau chiar să se suprapună cu aceasta. Astfel, la Jean Baudrillard:

„Toate cele în legătură cu care ne-am trezit sub semnul radical al anticulturii, al subversiunii sensului, al destrucției rațiunii şi al sfârşitului reprezentării, toată această antiutopie care a dezlănțuit în Europa atâtea convulsii teoretice şi politice, estetice şi sociale, fără ca vreodată să se realizeze cu adevărat (mai 68 este un ultim exemplu de acest gen), toate acestea sunt realizate aici, în America, în modul cel mai simplu şi cel mai radical".

Amérique, Paris, Grasset, 1986, p. 95.

Exemplul poate fi enunțat în câteva cuvinte sau într-o dezvoltare lungă. Jurnalele televizate uzează de el şi abuzează de el, când propun interviuri cu persoane care sunt considerate ca reprezentând o comunitate, un corp profesional, o clasă de vârstă etc. (tehnica „micro-trotuarului"). Telespectatorul este astfel condus să generalizeze aceste cazuri şi să infereze că, întrucât cutare țăran este nemulțumit sau că cutare avion s-a zdrobit de sol, toți cultivatorii

sunt nenorociți sau că avioanele sunt un mijloc de transport prea puțin sigur. Exemplul este şi un mijloc de respingere, cu atât mai eficient cu cât argumentarea adversă va fi fost bazată pe exemple rău alese sau false. Acesta este „contra-exemplul „polemic, bazat pe un fapt invalidant.

Ilustrarea

Ea se mărgineşte să întărească o teză considerată ca admisă, prin a-i da o aparență vie şi concretă. Este vorba aici nu atât de a dovedi, cât de a frapa imaginația. De aceea, eficacitatea să nu depinde în mod necesar de realitatea sa: o fabulă a lui La Fontaine este în general prezentată ca fiind ilustrarea fictivă a unei morale. Anecdota următoare este mai mult „agreabilă" (în sensul pascalian) decât probantă:

„Una din problemele specifice Statelor Unite este gloria, în parte datorită extremei sale rarități în zilele noastre, dar şi datorită extremei sale popularizări.

«În această țară, fiecare a fost sau va fi celebru cel puțin zece minute» (Andy Warhol). Şi acest lucru este adevărat – cum este cazul cu cel care greşeşte avionul şi se trezeşte transportat în Auckland, în Noua Zeelandă, în loc de Oakland, aproape de Sân Francisco. Această peripeție l-a transformat în eroul zilei, el a fost intervievat pretutindeni, s-a turnat şi un film despre el".

J. Baudrillard, *op. Cât.*, p. 59.

Această formă de argument depăşeşte chiar cadrul limbajului. Se cunoaşte importanța ilustrării grafice a unor anumite cărți (Jules Verve, culegeri de poezie…) şi a ilustrării muzicale a filmelor care este de aceeaşi natură pentru că, la fel şi ilustrarea iconică, ea suprapune discursului un mesaj de ordin emoțional: s-a demonstrat că un acelaşi reportaj televizat, ilustrat prin două benzi sonore diferite, poate fi receptat foarte diferit de două grupuri de spectatori testați.

Modelul

Un personaj sau un grup de oameni este propus ca suport al identificării. Bazat pe argumentul *autorității*, acest procedeu are ca scop să suscite imitarea. Chateaubriand era modelul lui Hugo, Napoleon era modelul lui Julien Sorel. Tehnicile de persuasiune se inspiră deci din înclinația naturală a fiecăruia dintre noi spre unele modele. În politică, modelul tatălui adună masele în jurul unui om de stat, situație care, împinsă la limită, conduce la mitul conducătorului şi la cultul personalității. În publicitate, anumite modele funcționează ca alegorii, aşa cum este mama Denis (campania pentru maşinile de spălat Vedette, 1972-1982), întruchipare simbolică a unor liniştitoare virtuți anticonsumatoriste care trebuie promovate: experiență, economie, ruralitate. În literatură, mai ales când este angajată, unele personaje de ficțiune au o funcție de exemplaritate foarte clară:

„Poporul, care are viitorul şi care n-are prezentul; poporul, orfan, sărac, inteligent şi puternic; situat foarte jos şi care aspiră foarte sus […]. Poporul, acesta era Ruy Blas”.

Victor Hugo, prefața la *Ruy Blas*, 1838.

Dimpotrivă, alte personaje sunt *antimodele* şi servesc ca personaje care, prin contrast, II scot pe alții în relief. Istoria a acordat privilegiul unor şefi de stat de a fi trecut de la o extremă la alta (Stalin, după aceea Lenin). Literatura îşi bazează una dintre principalele resurse ale comicului pe antimodel: Harpagon, Trissotin, anumite „caractere” ale lui La Bruyère şi atâtea altele. Molière îşi concepe personajele comice în acest mod, când vorbeşte în prefața la Tartuffe, despre „a ataca prin zugrăveli ridicole viciile secolului [său]”.

2. Argumentul prin analogie (*a simili*)

Principiul raționamentului

Fie exemplul următor: „Aşa cum ochii liliecilor sunt orbiți de lumina zilei, la fel inteligența noastră este orbită de lucrurile cele mai evidente în mod natural” (Aristotel, *Metafizică*, 983 b). Apropiat de argumentul comparativ, argumentul prin analogie nu este totuşi clasat printre argumentele cvasi-logice, căci el nu

stabileşte o ecuație pur formală, ci face să intervină experiența. Ceea ce se compară sunt anumite raporturi (care implică prezența a patru termeni) şi nu două entități, extrapolarea unui domeniu în altul (*izotopii*) având ca scop să persuadeze. Principiul constă în a afirma că „a" este față de „b" ceea ce este „c" față de „d". Ceea ce poate fi enunțat sub formă algebrică:

A/b = c/d

Se numeşte *foră* relația deja admisă (inteligență – lucruri evidente), ceea ce echivalează cu termenii de *comparant* (= foră) şi de *comparat* (= temă) utilizați cu ocazia studiului metaforei în capitolul nostru despre figuri. Se observă că raționamentul analogic urmăreşte să facă să se înțeleagă o idee prin a o transpune într un alt domeniu, o altă izotopie. Acesta este însuşi principiul metaforei care, în discurs, este un avatar privilegiat al raționamentului analogic, deoarece ea este o formă contras a acestuia. Să notăm că există şi o formă de analogie cu trei termeni, mai apropiată de raționamentul comparativ şi nu purtătoare de metaforă, deoarece ea apropie două entități după un criteriu comun. Personajul *La Chute* de Camus spune despre femei că ele „au în comun cu Bonaparte faptul că ele cred întotdeauna că reuşesc acolo unde toată lumea a eşuat".

Utilizarea şi limitele analogiei

Rolul pedagogic al analogiei este la fel de important ca şi rolul său *euristic* (care face să se descopere o idee). Unul dintre criteriile de măsurare a capacităților intelectuale constă în a testa aptitudinile individului de a repera forme sau ordini analoage. Numeroase teste, mai ales sub formă de mătrici progresive, sunt utilizate pentru a evalua coeficientului de inteligență. Epistemologii au denunțat adesea rațiunile şi abuzurile raționamentului analogic în ştiințe deoarece rațiunile care conduc la compararea fenomenelor sunt cel mai adesea intuitive şi nu autorizează prin ele însele legi riguroase. Astfel, analogia dintre fluiditatea curentului electric şi cea a lichidelor sau gazelor ne permite să degajăm legi fizice dincolo de anumite limite. Totuşi, intuițiile analogice sunt foarte adesea la originea unor descoperiri ştiințifice. În argumentare, analogia este mai ales folosită în scopuri persuasive sau pedagogice. Se autorizează mai multe libertăți în afara contextului ştiințific, deoarece trebuie înainte de toate să frapeze auditoriul cu ajutorul unor imagini emoționante, să utilizeze cunoscutul pentru a face să se înțeleagă necunoscutul. Uneori chiar cunoscutul este de ordinul presupusului, ceea ce implică un acord cu auditoriul asupra realității forei sau, în caz contrar, un raționament constrângător. Două exemple:

„Justiția militară este față de justiție ceea ce este muzica militară față de muzică". (Clémenceau)

„Preoții sunt față de morală ceea ce sunt şarlatanii față de medicină” (Robespierre)

Poeții, care ştiu cel mai bine că oricine îşi exprimă gândirea intuitivă, utilizează uneori analogii. Iată un celebru pasaj în care Rimbaud explică faptul că geniul creator este incontrolabil de către poet. Procedeul ar fi pur metaforic dacă imaginea n-ar fi urmată de o explicație:

„Căci EU este un altul. Dacă cuprul se trezeşte trompetă, nu se întâmplă din vina să. Acest lucru este evident pentru mine: eu asist la ieşirea la iveală a gândirii mele: eu o privesc, o ascult […]”.
Scrisoare către Paul Demeny, zis „du voyant”.

Am văzut că argumentele cvasi-logice şi empirice pot fi „trase” spre interesul ora torului. Utilizate cu mai multă sau mai puțină rigoare, ele pot deveni constrângătoare sau de rea credință.

CAPITOLUL 5

ARGUMENTELE CONSTRÂNGĂTOARE ŞI REAUA CREDINŢĂ

Se aud adesea fraze cum ar fi: „n-ai făcut alegerea cea bună”; „este nedemn de un stat democratic”; „nu este normal ca taxele de imigrare să depăşească un anumit prag”; „vreți că soțiile voastre şi copiii voştri să poată circula în siguranță prin cartierul vostru?” sau „dacă nu realizați cifra de afaceri, noi trebuie să ne separăm de voi”. În argumentele de acest tip, se vede imediat că interlocutorii nu se află pe picior de egalitate. Este vorba de a-l manipula pe celălalt sau de a-l ține la respect cu ajutorul unor tehnici cunoscute, în cea mai mare parte, încă de pe vremea lui Aristotel. Noi grupăm în acest capitol argumentele bazate pe „bunul simţ”, pe apelul la conformism, pe şiretenie sau violență. Aceasta nu înseamnă că argumentele studiate anterior ar fi scutite de acest caracter deconcertant – noi le-am semnalat la timpul potrivit, dar unele dintre ele, îndeosebi cele manipulatorii, nu se prezintă în mod evident că deviații de la argumentele cvasi-logice sau empirice. Îndepărtate în mare parte de preocupările lui Perelman şi ale filosofiei moderne, care preferă să nu ia cu adevărat în considerație decât argumentele de

bună credință pentru a le distinge după gradul lor de relevanță, ele au fost totuşi studiate, ca atare, de numeroşi teoreticieni, mai ales din Antichitate şi de la Port-Royal. Aceste argumente, multă vreme ignorate de către cercetători, se găsesc totuşi în toată literatura precum şi în discursurile politice şi ideologice din toate secolele. Ele au format însă obiectul unei interes teoretic sporit doar de câteva decenii încoace, în momentul în care democrațiile, sistemele consumatoriste şi mediile au început să le folosească pe scară largă. Noi le vom clasifica în două categorii: cea mai puțin periculoasă este cea a argumentelor constrângătoare, în cazul cărora intervin toate speciile de valori şi de presupoziții, a doua, mai pernicioasă, joacă pe viclenie, în sensul intelectual şi în cel afectiv, şi chiar pe anumite forme de violență.

I. Argumentele constrângătoare

În acest tip de argumentare, se caută să se persuadeze nu pe căi raționale, ci aducându-l pe interlocutor sau auditoriu pe terenul valorilor pe care se consideră că el şi le-a însuşit, sau profitând de lipsa lui de experiență dialectică.

1. Recursul la valori

Valorile şi ierarhia lor

„Valorile” sunt repere morale admise de o societate dată, jucând aproape acelaşi rol ca şi axiomele sau teoremele din matematică. Acestea sunt într-un anumit fel „locuri etice”. Ele pot fi clasificate în două categorii: valorile abstracte şi valorile concrete.

Valorile *abstracte* pot fi universale, adică admise de orice om, oricare ar fi epoca sau locul considerate: binele, frumosul, bunul, purul, absolutul, perfectul, adevăratul fac parte din această categorie. Ele pot fi şi particulare şi pot privi în principal anumite grupuri de oameni sau anumite epoci. Aşa sunt cazurile rangului său al naşterii sub Vechiul Regim, precum şi al curajului, al castității, al virtuții, al onoarei etc. Azi, aceste valori sunt în cea mai mare parte în regres şi chiar înlocuite cu altele, cum ar fi loialitatea comercială sau spiritul sportiv. Jean-Jacques Rousseau enumera aici mai multe valori abstracte de două tipuri:

„Atât timp cât oamenii se vor mulțumi cu colibele lor rustice, cât timp ei se vor mărgini să-şi coasă hainele de piele cu ghimpi sau cu oase de peşte, […] ei vor fi liberi, sănătoşi, buni şi fericiți atât cât pot fi ei prin natura lor…”
Discours sur l’inégalité, partea a doua.

Se observă că apar aceleaşi cuvinte la oratorii Revoluției, ca „liberate, egalitate, dreptate, ordine”. La

oratorii contemporani, întâlnim mai curând cuvinte cum ar fi transparența, responsabilitatea, solidaritatea, disciplina. La moraliști, conceptul destul de vag de „natură”, omniprezent de la iluminism încoace, a servit multă vreme la a condamna tot ceea ce se îndepărtează de la normalitate, de la calea de mijloc, ceea ce este apreciat ca fiind „contra-naturii”. Unele valori se contrazic chiar uneori de la o epocă sau de la o societate la alta: astfel, munca, valoare născută (sau renăscută) odată cu societatea industrială şi admisă azi de ansamblul corpului social, era disprețuită de către patricienii romani, ca şi de nobilimea franceză a Vechiului Regim. În epoca noastră, politețea, valoare esențială în Extremul Orient, pare uneori suspectă în Occident.

Valorile *concrete* sunt realități tangibile: statul, binele public, legea... Unele, cele mai numeroase, sunt conservatoare (biserica), altele sunt dinamice, în general cele ale căutării (Pământul sfânt) sau ale revendicării sociale (poporul). Retorica permite uneori să le exprimăm sub formă mai figurată a simbolului sau a emblemei, studiate în capitolul despre figuri: acesta este cazul mai ales cu drapelul, cu secera şi ciocanul, cu echerul şi compasul.

Proverbele şi maximele

Acestea sunt moduri comode de a exprima fie valori, fie adevăruri eterne. „Cine merge încet merge

sigur" exprimă valoarea prudenței; „Una pierdută, zece câştigate" este un adevăr fără îndoială mai puțin moral, dar uneori reconfortant. Folosirea dictoanelor pune în evidență o lipsă de imaginație şi produce un efect mai curând mediocru. Ea constituie o mărturie în acelaşi timp a unui anumit conformism intelectual şi a unei lipse de cultură în măsura în care locutorul nu invocă în ajutorul său decât înțelepciunea popoarelor, cel mai slab dintre argumentele autorității. Discursul valeților de comedie sunt pline de acest gen de formule, cum este cazul la Racine în ceea ce urmează:

„Cel care râde vineri, va plânge duminică". [...]
Înveți să urli, zise celălalt, cu lupii. [...]
Cine vrea să călătorească departe îşi menajează calul".
Leş Plaideurs, extras din tirada lui Petit Jean, actul I, scena 1.

Foarte numeroase proverbe sunt – avem tendința de a uita – formule paradoxale care au avut foarte multă vreme un conținut original, ca în exemplul: „Cine-şi plăteşte datoriile se îmbogățeşte". Cu eroziunea timpului, invenția devine *clişeu* şi trebuie creat din nou. Din fericire, oamenii noştri politici au grijă să reînnoiască acest tezaur de înțelepciune cu „vorbulițele" lor. *Ideile acceptate* (*idées reçues*), specii de proverbe, de locuri comune sau de practici care nu invită în mod necesar la un comportament, au fost studiate de majoritatea autorilor, de la Flaubert

încoace (al său *Dicționar de idei primite de-a gata*, uneori plasat la sfârşitul romanului *Bouvard şi Pécuchet*) până la André Glucksman, trecând prin *Exégèse des lieux communs* a lui Léon Bloy şi *Le Jacassin* a lui Pierre Daninos. Toți au remarcat că aceste „adevăruri eterne" se contrazic unele pe altele. Ne putem şi amuza formând perechi de proverbe contradictorii, de exemplu: „piatră care se rostogoleşte nu face muşchi" şi „călătoriile întreţin tinerețea". Se pare că – lucru care n-a displăcut autorilor de comedie clasică – gândirea banală fusese considerată de către mulți, începând cu secolul al XIX-lea, drept treaba clasei dominante. Dar, pentru Glucksman, care-l citează pe Flaubert, ea nu este singură responsabilă:

„Trebuie să-i dăm dreptate lui Flaubert împotriva criticului său Sartre, burghezul nu este rațiunea suficientă a prostiei, este un vals identic de marote şi de nebunii care animă, sub o caschetă nouă şi proletară ca sub vechea pălărie de fetru, harababura ideilor fixe şi false: «burghezul, adică omenirea întreagă, inclusiv poporul» „.

La Bêtise, Paris, Grasset 1985, pp. 159-160.

„*Normalul" şi bunul simț*

Aceste două mijloace argumentative merg în acelaşi sens cu proverbele. Ni se interzice să gândim prin noi înşine, chiar să gândim pur şi simplu. „Nu este *normal* ca salariile să nu fie indexate odată cu

creşterea costului vieții"; „Este normal ca un hoț să fie pedepsit prin condamnare la închisoare" etc. Ultimul „normal" ascunde fără îndoială o *normă*. Care? Nu se spune. Acest recurs la reguli vagi şi neexprimate este un mijloc foarte comod şi foarte simplist de a evita orice argumentare şi orice dezbatere. Procedeul ar fi onest dacă ar exista certitudinea unui consens cu auditoriul, dar recursul la „normal" este în mod cert un argument care se potriveşte la orice (*passe-partout*), un „jocker" de care ne slujim atunci când valorile de referință sunt vag determinate, eventual inexistente. Această formă de manipulare este cu atât mai insidioasă cu cât cuvântul „normal", foarte obişnuit, trece neobservat şi nu declanşează cu adevărat reacția de neîncredere. Este totuşi uşor de întrerupt oratorul şi de întrebat la ce regulă anume se referă, ceea ce este în general un bun mijloc de a-l descumpăni.

Cât despre bunul simț, care este, după Descartes, „lucrul cel mai bine împărțit între oameni", el permite, de asemenea, să se justifice cu puțin efort orice adevăr, mai ales când se înscrie pe o linie conservatoare. Formule cum ar fi „este evident", „asta se vede cu ochiul liber", „niciun om de bun simț n-ar crede că..." sună uneori ca tot atâtea țeluri de neacceptat, după cum remarcă Roland Barthes pentru care bunul simț, ca şi tautologia, este marcat ideologic:

„Bunul simț este ca şi câinele de pază al egalităților

mic-burgheze: el astupă toate ieşirile dialectice, defineşte o lume omogenă, în care eşti acasă, la adăpost de încurcăturile şi de subterfugiile «visului» (a se înțelege o viziune despre lucruri de care nu ne dăm seama)".

Mythologies, „Quelques paroles de M. Poujade", Seuil, 1957.

2. Câteva locuri comune

Reamintim că noi înțelegem prin *locuri comune* schemele de argumente potrivite pentru toate împrejurările. Ele diferă de „locurile speciale", rezervate unor domenii speciale, cum ar fi ştiințele şi dreptul. Caracterul lor eventual manipulatoriu este datorat statutului lor de presupoziții, şi deci incertitudinii acordului interlocutorilor cu privire la validitatea lor. Dacă ele au devenit sinonime cu „banalitățile" sau cu „ideile primite de-a gata", noi nu le înțelegem neapărat în această accepțiune. Nu vom prezenta aici decât câteva baze de argumentare alese dintre cele mai uzitate în discursurile actuale, fără a pretinde câtuşi de puțin că am făcut o prezentare exhaustivă.

Locurile cantității şi ale calității

Ele sunt considerate printre cele mai importante. Locul *cantității* este cel care face apel la numărul cel

mai mare. El este fără îndoială locul comun cel mai revelator al democrației şi al societății de consum. Toată viața politică a Occidentului se articulează actualmente în jurul alegerilor, al sondajelor de opinie şi al indicatorilor de ascultare. Viața economică nu se poate lipsi nici de publicitate, nici de comerț. De aceea, toate tehnicile de persuasiune care urmăresc să mişte masele fac uz de locul cantității. Este vorba de a îndemna auditoriul să se alăture celor care au ales cutare orientare politică. Şi dacă nu există majoritate, abilitatea politicienilor va consta în a face să se creadă că există una:

„Rari sunt azi liderii care nu pretind că întruchipează «majoritatea reală», «profundă», sau «doi francezi din trei» „.
A. Glucksman, *La Bêtise*, *op. Cât.*, p. 101.

Literatura militantă se practică de asemenea pentru „a aduna laolaltă", căci nu este niciodată bine să fi izolat:

„Romantismul de atâtea ori rău definit nu este, dacă ne gândim bine, şi aceasta este definiția lui reală, dacă el nu este înfățişat sub latura sa militantă, decât *liberalismul* în literatură. Acest adevăr este deja înțeles aproape de toate spiritele, şi numărul acestora este mare…"
Victor Hugo, prefața la *Hernani*.

În publicitate, produsele de larg consum sunt cele

care se vând în acest fel, în principal detergenții şi produsele menajere, scopul fiind de a acționa prin a exercita asupra consumatorilor ceea ce psihologii numesc „presiunea conformismului". Cei care se ocupă cu publicitatea speculează nevoia pe care o au indivizii de a căuta siguranța (nevoie vitală, după maslow), de a se identifica cu masele, de a urma módele şi de a-l egala pe vecin pentru a nu părea demodat.

Locul *calității* serveşte, dimpotrivă, ca bază pentru argumentarea cu privire la cel mai bun, unicul, originalul sau extraordinarul. Acesta poate fi locul elitismului, după care dificilul este de preferat facilului, riscul este de preferat stabilității, iar opinia unuia singur este de preferat celei a tuturor. Baudelaire şi numeroşi alți poeți din secolul său revendicau specificitatea lor de ființe excepționale exilate într-un mediu al vulgarului, exact ca şi Chatteron, eroul lui Vigny, acuzat de a-şi fi petrecut timpul visând. Opunându-se elementelor comune ale muritorilor, el declara:

„Ei! Ce importanță are dacă o oră din această reverie produce mai multe opere decât douăzeci de zile de acțiune ale altora! Cine poate judeca între ei şi mine?"
Chatteron, actul I, scena 5.

Locul *unicității*, care derivă din cel precedent, este locul comun prin excelență al discursului galant,

după cum arată această replică a domnului de Clèves soției sale:

„Femeile sunt de neînțeles şi, când le văd pe toate, mă simt atât de fericit de a vă avea, încât nu mă mai satur să admir propria-mi fericire".

Madame de La Fayette, *La princesse de Clèves*.

În politică, locul calității serveşte la a distinge un candidat de alții, ceea ce-i poate lămuri pe alegători cu privire la modul de a-i departaja: de Gaulle era considerat de unii ca singurul care ar putea pune capăt războiului din Algeria. În publicitate, este vorba de a promova produse de lux sau reputate (automobile, cafea, ciocolată…). Se ajunge ca acest tip de argumentare să fie utilizat în legătură cu produse curente, în general pentru a le conferi o imagine superioară față de cele concurente, rezultatul nefiind de altfel lipsit de umor: tăițeii devin bijuterii, iar pateul pentru câini un meniu gastronomic.

Alte locuri

Printre numeroasele temeiuri argumentative pe care se bazează discursurile noastre, reținem câteva devenite clasice. Perelman relevă locuri foarte generale, cum este cel al *ordinii*, care legitimează toate argumentările în jurul superiorității anteriorului asupra ulteriorului, a cauzei asupra consecinței etc. Cel al *existentului*, care favorizează realul asupra posibilului, imaginarul asupra utopicului; în fine, cel

al *esenței*, care permite să se argumenteze în favoarea cazurilor sau indivizilor care reprezintă cea mai bună specie sau cel mai bun grup. Toate aceste locuri comune produc un mare număr de argumente studiate în cadrul capitolelor precedente. Aceste locuri generează alte locuri, astfel, cel al lui *lăudător temporis acti* (lăudător al timpului trecut) care-şi găseşte paroxismul în mitul vârstei de aur care decurge din cel al ordinii. Sunt numeroase argumentările care urmăresc să glorifice trecutul şi, corelativ, să denigreze prezentul. Dimpotrivă, locurile *tinereții* şi *modernității* susțin logicile revoluției, ale artei, ale avangardei, precum şi pe cele ale consumului şi ale modei. Iată un exemplu, foarte curent în discursurile politice, în care locul existentului permite să se prefere faptele teoriilor:

„Caracterul ierarhic al noului regim este inseparabil de caracterul său social. Dar acest caracter social nu se poate întemeia pe declarații teoretice, el trebuie să apară în fapte, el trebuie să se traducă prin măsuri imediate şi practice".

Philippe Pétain, *op. Cât.*

S-ar putea adăuga acestei liste locul *mijlocului just*, care preconizează temperanță în judecăți şi neîncrederea cu privire la extreme; cel al *progresului*, pe care se întemeiază teoriile evoluției omenirii (marxismul, de exemplu) şi ale creşterii economice, sau cele ale *primatului rațiunii asupra pasiunilor*, în ciuda acelui „Sturm und Drang" şi a epocii romantice

care, dimpotrivă, valorizează pasiunile. Sau încă cele ale *primatului naturalului asupra artificialului*, care furnizează argumente ecologiştilor – în a distinge valoarea „natură” folosită într-un sens pur moral.

3. Forţa argumentativă a întrebărilor

Valorile şi locurile comune nu sunt singurele mijloace de a-l aduce pe interlocutor pe terenul constrângerii sau al şiretlicului. Arta întrebărilor, pur dialectică, merge tot în acest sens. Se vor distinge două categorii de întrebări, după gradul lor de manipulare: întrebările „dialectice” şi întrebările „eristice” sau „polemice”.

Întrebările dialectice

Acestea sunt cele care urmăresc să persuadeze sau să manipuleze interlocutorul fără o agresivitate aparentă. Mai întâi, *întrebarea retorica* sau *întrebarea de stil* este, după cum am văzut în capitolul despre figuri, o întrebare care nu cere răspuns, altfel zis, o specie de afirmație deghizată în întrebare, o formulă fatică menită să facă mai viu un monolog. Să-i analizăm aici caracterul persuasiv. Un profesor sau conferențiar termină uneori un expozeu cu formule de tipul: „ați înțeles?”, „este clar?”, în mod evident fără a aştepta – nici a dori – ca cineva să răspundă. Acesta este deci un mijloc de a te eschiva de la

discuție prin a te preface că o soliciți. În acest caz, întrebarea este pusă pe un ton evaziv (prin întoarcerea privirii) sau intimidând (prin a domina publicul cu privirea). Ea este *perlocutorie*, ceea ce înseamnă că semnificația ei rezidă nu în enunțul însuşi, ci în situația de comunicare. În retorica indignării, întrebarea de stil permite uneori să se forțeze opinia auditoriului, să-l pună pe acesta în fața a ceea ce se consideră a fi o evidență. Voltaire, puternic emoționat de cutremurul de pământ de la Lisabona, strecoară între numeroasele sale exclamații unele întrebări retorice, obligând astfel cititorul să reacționeze împotriva ideii leibniziene a unei lumi perfecte:

„Aux cris demi-formés de leurs voix expirantes,
Au spectacle effrayant de leurs cendres fumantes,
Direz-vous: «C'est l'effet des éternelles lois
Qui d'un Dieu libre et bon nécessitent le choix»?
Direz-vous, en voyant cet amas de victimes:
«Dieu s'est vengé, leur mort est le prix de leurs crimes»?
Quel crime, quelle faute ont commis ces enfants
Sur le sein maternel écrasés et sanglant?"
Poème sur le désastre de Lisbonne sau *Examen de cet axiome*: „tout est bien", 1756.

(Traducere aproximativă:
„Țipetelor abia auzite ale vocilor lor muribunde,
Spectacolului înfricoşător al cenuşilor lor fumegânde,

Spuneți voi: «Acesta este efectul legilor eterne
Pe care un Dumnezeu liber şi bun trebuie să-l aleagă»?
«Dumnezeu s-a răzbunat, moartea lor este prețul crimelor lor»?
Ce crimă, ce greşeală au comis aceşti copii
La sânurile materne strivite şi însângerate?")

Mai constrângătoare, întrebarea sugestivă induce un răspuns care, dacă este cazul, va fi exprimat de către interlocutor. Ea este adesea *închisă* (cerând un răspuns de tipul da/nu) şi eventual destul de arogantă: „cine este patronul, aici?" Ea este, în numeroase cazuri, legată cu alte întrebări de acelaşi gen. Strategia constă în acest caz în a-l ghida pe celălalt spre un răspuns final: decizia de cumpărare într-o conversație comercială sau adeziunea la o idee în orice alt scenariu persuasiv, ca în maieutica socratică:

„Socrate. – Există, nu-i aşa, foarte multi oameni pe care tu i-ai numi fără judecată şi alții cu judecată?
Alcibiade. – Da.
Socrate. – Şi cei fără judecată sunt cei mai mulți iar cei cu judecată sunt cei mai puțini?
Alcibiade. – Este exact.
Socrate. – Şi tu ai în vedere vreun motiv pentru a-i califica astfel pe unii şi pe ceilalți?
Alcibiade. – Da.
Socrate. – Atunci este omul care ştie să sfătuiască, fără să ştie ce este cel mai bine şi în ce moment acel

ceva este cel mai bine, cel pe care tu-l numeşti cu judecată?

Alcibiade. – Nu, desigur".

Platon, *Alcibiade secund*, 145 a – 145 b.

Mai constrângătoare încă este întrebarea *cu presupoziție*, vicleană sofistică bine cunoscută de anchetatorii de poliție: „Îl frecventați *întotdeauna* pe acest individ?"; „Ați comis *şi* cea de a doua crimă?" sau „Erați, *ca şi Cutare*, în acest loc aseară?": trei moduri, dintre atâtea altele, de a pune două întrebări într-una. Răspunzând doar la cea mai evidentă, răspunzi fără să-ți dai seama şi la cea care este presupusă, cea mai importantă evident pentru anchetator. Aristotel şi logicienii de la Port-Royal denunță sofismul deosebit de viclean al *întrebării multiple* care, deşi exprimă presupusul, îl obligă totuşi pe interlocutor să răspundă într-un singur mod la ansamblul de întrebări. Iată un exemplu de întrebare pusă de un ziarist unui om de stat: „Credeți că politica externă a Franței ar trebui calchiată pe cea a Statelor Unite? Dacă da, ce considerați că trebuie făcut în sensul unei mai mari independențe?" Răspunsul trebuie să releve şi să denunțe dualitatea constrângătoare. Să notăm totuşi că, în cadrul întrebărilor pedagogice prin care se urmăreşte verificarea modului de înțelegere şi de cunoaştere, procedeul poate să nu mai fie o capcană, ci, dimpotrivă. „Acest verb este tranzitiv? Dacă da, care este complementul său direct?"

Un şiretlic de apărare adesea eficace este *întrebarea-popas* sau *contra-întrebarea*, care se foloseşte pentru a replica alteia, la care refuzăm să răspundem dacă o considerăm impertinentă (formă de *apodioxis*), sau de la care ne eschivăm prin prudență. La întrebarea lui Hugues Capet „Cine te-a făcut conte?", Aldebert răspunde cu o faimoasă întrebare popas de apodioxis: „Cine te-a făcut rege?" Formula iese de asemenea în evidență în retorica indignării. În *Horațiu*, Julia, credincioasă lui Camille, II recomandă acestuia să renunțe la Curiace, amantul său, duşman al Romei. Dar Camille consideră că ar fi criminal dacă l-ar trăda. Urmează o serie de întrebări popas care, parand un fel de dialog al surzilor, accentuează caracterul dramatic al dilemei:

„Julie. – Ce! Voi numiți crimă o schimbare rațională? Camille. – Ce! Lipsa de credință vi se pare de iertat? Julie. – Față de un duşman care poate să ne îndatoreze?

Camille. – De un jurământ solemn cine poate să ne dezlege?" Corneille, *Horațiu*, actul I, scena 2.

În întrebările popas de eschivă, iezuiții erau, se zice, maeştri neîntrecuți. Când unul dintre ei a fost întrebat de ce el şi semenii săi răspund întotdeauna la întrebări tot cu întrebări, acesta a replicat pur şi simplu: „De ce nu?" Un asemenea procedeu, folosit continuu, devine iritant şi finalmente ineficient. Este suficient, pentru interlocutor, să releve lipsa de

onestitate, prin a utiliza o argumentare clasică cu privire la valori: în acest caz, loialitatea în contractul dialectic.

Întrebările eristice (*sau polemice*)

Acestea fac mai mult decât doar să manipuleze sau să eschiveze: ele provoacă sau agresează. Cea mai puțin crudă este întrebarea *destabilizatoare*, care urmăreşte să-l încurce pe interlocutor prin prea marea sa anvergură („Ce înseamnă, după voi, a fi intelectual?") sau prin latura sa neaşteptată sau insolentă: „Nu vă e ruşine că japonezii vă iau prin surprindere cu toate mărfurile?"

Întrebarea capcană încurcă şi mai mult, deoarece întrebătorul se străduieşte să-l reducă pe adversar la tăcere şi la modestie, punându-l în fața ignoranței sale. Aceasta este, într-un anumit fel, o formă în acelaşi timp interogativă şi polemică de argumentare *ad ignorantiam*. Se poate astfel întreba un lider al stângii care este prețul unui bielt de metrou, sau un candidat la o şcoală de comerț care este cursul yen-ului. Întrebările capcană fac parte deja din folclorul concursurilor şi din talk-show-urile electorale şi politice.

Alte forme de agresiune, întrebarea *provocatoare* şi, într-un grad de reavoință net superior, întrebarea *de controversă*, urmăresc să declanşeze o reacție la un adversar rănit adânc. Scopul este de a face, în primul

caz, ca el să-şi scoată în evidenţă intenţiile sau adevărata sa personalitate, în al doilea, ca el să se înfurie şi să-şi pericliteze situaţia. În *Lorenzaccio*, o lungă şi decisivă scenă centrală II pune faţă în faţă pe Philippe Strozzi, un bătrân republican revoltat împotriva ducelui Alexandre de Médicis, şi pe Lorenzo, vărul său, un personaj în aparenţă desfrânat, laş şi complice al monarhului. Tocmai sub efectul întrebărilor provocatoare ale lui Philippe eroul va sfârşi prin a se declara aşa cum este:

„Philippe. – Ce vrea să spună asta? Eşti tu pe dinăuntru ca şi pe dinafară un abur infect? Tu, care mi-ai vorbit despre o licoare preţioasă al cărei flacon erai tu însuţi, aceasta este ceea ce conţii tu?

Lorenzo. – Eu sunt într-adevăr preţios pentru voi, căci eu l-am ucis pe Alexandru".

Musset, *Lorenzaccio*, actul III, scena 3.

Cât despre întrebarea *de controversă*, ea incită adversarul să se dea în vileag. Se poate întreba un medic dacă el intenţionează într-adevăr să stârpească bolile sau un om politic dacă el înţelege să continue să acumuleze eşecurile electorale sau scandalurile financiare.

Rămâne întrebarea *culpabilizatoare*, numită şi întrebare *de conştiinţă*, al cărei scop este de a-l forţa pe celălalt să se justifice pentru o atitudine sau o gândire considerate nerezonabile, sau chiar revoltătoare: „cum îndrăzniţi să pretindeţi că…?"; „cu

ce drept afirmați că…?” Adversarul, suspectat de ușurință, de necinste intelectuală sau chiar de minciună, este pus într-o poziție delicată şi în situația de a nu mai putea să continue să se explice.

II. Reaua credință şi limitele argumentării

Tehnicile de argumentare care vor urmă sunt în general mai mult decât constrângătoare căci ele fac apel la reaua credință caracterizată mai sus şi chiar la diferite forme de violență verbală. În capitolul despre reaua credință, sofismele dețin, bineînțeles, o mare parte. Alte argumente vin să lungească lista lor: cele care nu se mai pun pe seama limbajului sau a logicii, ci a sensibilității interlocutorului şi a slăbiciunilor sale.

1. Principalele sofisme şi respingerea lor

Scopurile sofisticii

Această practică a dialecticii se invocă în esență pentru a face ca interlocutorul să cadă în cursă. Pentru aceasta, este necesar să se recurgă la reaua credință, adică să se enunțe – sau să se determine celălalt să enunțe – raționamente în aparență normele, dar eronate sau nevalide. Facem aici distincția dintre *sofisme* şi *paralogisme*, acest al

doilea termen desemnând orice formă de raționament în mod involuntar eronată, în timp ce primul caracterizează raționamentele în mod intenționat eronate. Orice sofism este deci un paralogism, dar reciproca nu este adevărată. Practica sofisticii era generalizată în Grecia secolului al V-lea înainte de Cristos şi tocmai dialogurile lui Platon ne oferă probabil cea mai bună mărturie. Adesea Socrate trebuie să se lupte cu sofişti celebri, ca Protagoras, care-l irită cu mostrele sale de elocvență. Dar el însuşi pare să fi utilizat metode asemănătoare pentru a-şi chinui interlocutorii. Unul dintre ei îşi exprimă impresiile:

„Chiar în acest moment, după câte mi se pare, tu m-ai fermecat cu încântările şi vrăjile tale, aceasta este chestiunea pe care eu am supt-o plin de îndoieli. Mi se pare, dacă-mi este permis să îndrăznesc o glumă, că tu te asemeni exact atât ca formă cât şi ca tot restul cu această mare otravă a mării care se chiamă torpilă. De fiecare dată când te apropii de ea şi o atingi, ea te paralizează".

Platon, *Menon*, 79 d, Flammarion, 1967.

În realitate, dacă mijloacele utilizate de Socrate şi de sofişti se aseamănă, scopurile lor sunt diferite. Socrate conduce dialogul în aşa fel încât celălalt să nască adevărul (principiul „maieuticii"), în timp ce sofiştii, convinşi că există limite ale spiritului uman şi ale posibilității de a găsi adevărul, profesează un anumit nihilism moral şi fac din dialog un joc pur de

interes în care trebuie să triumfe asupra adversarului cu orice preț. Aristotel, care a analizat metodele lor, găsea următoarele cinci scopuri în sofistică (*Organon*, VI, *Respingerile sofistice*, 165 b): a respinge (a contrazice întinzând o cursă), a face ca adversarul să cadă în eroare, în paradox (a se înțelege: incoerență), a-l face să comită un solecism (în sensul general de eroare gramaticală sau de exprimare incorectă) şi a-l reduce la un verbiaj pur (adică la repetări şi tautologii). Ar fi, evident, prea mult să studiem aici toate aceste aspecte ale sofisticii, după cum unele dintre ele pot apărea inactuale şi greu de întâlnit în viața curentă. Noi le vom neglija în profitul tipologiei aristotelice a paralogismelor (în *Respingerile sofistice* şi *Retorică*), completată în secolul al XVII-lea de către logicienii de la Port-Royal. Aristotel divizează paralogismele în două categorii: cele care sunt legate de limbaj şi cele care sunt nelegate de limbaj. Noi vom relua această distincție considerată încă şi azi de către logicieni şi lingvişti că destul de pertinentă.

Paralogismele legate de limbaj (în dictione)

Le vom reține numai pe acelea care pot privi limba actuală*. *Omonimia* este o ambiguitate care provine din dublul sens al unor cuvinte. De exemplu, „a învăța" înseamnă în acelaşi timp „a studia" şi „a preda" (a-i învăța pe alții); la fel, verbul „a închiria" se foloseşte pentru a vorbi atât despre cel care închiriază (comanditar), cât şi despre chiriaş (locatar). Toate limbile comportă ambiguități de acest tip, utilizabile

pentru a crea enunțuri cu dublu sens. De exemplu, la oral, fraza „cu un regim polițienesc, eşti în mai mare siguranță" poate fi înțeleasă: „*nu* mai eşti în siguranță". Destinatarul acestui tip de enunț este cel care trebuie să-I precizeze sensul. Altă formă de ambiguitate, *amfibolia* (a se distinge de *ambibologie*, figură a retoricii) joacă pe construcția frazei. Începutul articolului 405 din Codul penal din 1810 ne oferă un exemplu fără îndoială involuntar. Este vinovat de delictul de escrocherie:

„Oricine face uz de nume false sau de calități false, fie folosind manevre frauduloase pentru a persuada de existența unor false întreprinderi, de o putere sau de un credit imaginar, sau pentru a face să se nască speranța sau teamă de un succes, de un accident […] va fi determinat să pună la loc […] fonduri […]".

Absența (uitarea) unei virgule după „frauduloase" schimbă sensul frazei şi, prin aceasta, regimul probei. Jurisprudența n-a putut decât să confirme sensul literal al textului: „Folosirea unui nume fals sau a unei calități false este suficientă pentru a constitui delictul de escrocherie fără a fi necesar ca această folosire să fi avut ca scop să persuadeze de existența unor false întreprinderi etc." (Curtea de casație, camera de criminalistică, 28 martie 1839) ceea ce nu este cazul, fiind vorba de „manevre".

Sofismele compoziției (*fallaciae compositionis*) şi *diviziunii* (*fallaciae divisionis*) sunt considerate în

Respingeri ca fiind legate de limbaj. Exemplu de primul caz: „este posibil ca cel ce şade să meargă”, frază care poate fi înțeleasă în două feluri, după cum accentul logic este înainte sau după „a merge”, ceea ce ne face să ne gândim la scoaterea ca factor comun, din algebră. Primul sens: „un om poate să meargă//chiar dacă pentru moment el şade” (sens admisibil); al doilea sens: „un om poate//să meargă atunci când el şade” (sens absurd). Deosebirea este de acelaşi tip ca şi cea care există între „a □□ b + c” şi „a □□ (b + c)”. Cât despre sofismul diviziunii, el joacă în general pe ambivalența conectorului „şi”. Pornind de la enunțul corect „acest om este mare *şi* slab”, se inferează în mod valid că omul este mare şi că este totodată slab. Dacă se spune acum că locuitorii Californiei sunt anglo-saxoni *şi* hispanici, nu se poate conchide nici că ei sunt anglo-saxoni, nici că ei sunt hispanici. Încertitudinea provine din reducerea la o singură formulă verbală a două propoziții logic distincte „a = b” şi „a = c”, ceea ce n-are nicio legătură cu „a = b + c”.

Paralogismele independente de limbaj **(extra dictionem)**

Este vorba aici de paralogismele *compoziției* şi *diviziunii*, de data aceasta în sensul logic (şi nu numai lingvistic) pe care le prezintă Aristotel, în *Retorică*, şi logicienii de la Port-Royal. Erorile constau în a confunda proprietățile părților cu cele ale întregului. De exemplu: „Această clădire a fost construită din

materiale frumoase, deci ea este o clădire frumoasă" (paralogism de compoziție); „Franța este o țară bogată, deci fiecare din departamentele sale este bogat" (paralogism de diviziune). Asemenea raționamente pot părea simpliste, dar de câte ori nu auzim noi reflecții de genul: „dacă este elvețian, înseamnă că este cinstit" sau „dacă este german, înseamnă că este disciplinat"? Să notăm că se pot de asemenea analiza aceste ultime două propoziții ca entimeme prin suprimarea majorei. Respingerea lor va fi de acelaşi fel căci se vor pune întrebările dacă întreaga Elveție este cinstită şi dacă întreaga Germanie este disciplinată.

Sofismul „*secundum quid*" (formula completă fiind *a dicto secundum vid ad dictum simpliciter*: „ceea ce este spus sub un anumit aspect trebuie spus în mod absolut") transformă o afirmație restrânsă într-o afirmație generală, ceea ce duce la un dialog ca acesta:

— Acceptați avortul din rațiuni medicale?
— Da, bineînțeles, dacă trebuie de exemplu să fie salvată o mamă.

— Deci nu sunteți în principiu împotriva avortului.
— Nu, desigur.
— Deci, acceptați avortul din motive personale.

Petiție principii este, după Perelman, o greşeală de retorica mai curând decât de raționament căci ea este

motivată de căutarea adeziunii auditoriului, mai curând decât de cea a adevărului. Oricum ar fi, este vorba de a postula ceea ce tocmai ar trebui să fie dovedit, altfel spus, de a enunța în premisele raționamentului o propoziție care se consideră că auditoriul a admis-o deja, deşi acest lucru nu este încă dovedit. Raymond Barre, primul ministru, conchidea o conversație televizată printr-o petiție de principiu sub formă de întrebare retorică: „Cum vreți ca un prim ministru, care are cele mai grele responsabilități, să dea uitării viitorul țării sale?" Silogismul implicit ar fi următorul: cel care are sarcina unei guvernări ştie să administreze viitorul națiunii; or, eu sunt prim ministru, deci, eu ştiu să administrez viitorul Franței. Dar majoră rămâne să fie dovedită şi s-ar putea contra-argumenta cu ajutorul unor exemple istorice invalidante – argument care ar fi cu atât mai puternic cu cât el ne-ar face să ne îndoim de onestitatea primului ministru în discuție. Acest viciu de retorica se găseşte adesea exprimat în anumite forme condensate, cum ar fi epitetele şi apozițiile care sunt forme de judecăți expeditive, nesupuse criticii şi exercitând un rol apropiat de cel pe care-l joacă imaginile subliminale în publicitate: „această lege *nedreaptă* se află la originea creşterii chiriilor"; „guvernul, *iresponsabil*, a fost incapabil să evite conflictele sociale". Aceste adjective, care ar părea că enunță adevăruri admise, conțin în realitate concluzia raționamentelor.

Paralogismul *non causa pro causa*, sau al falsei

cauze, este corespondentul a ceea ce s-a numit „saltul la cauză”, al confuziei dintre cauză şi succesiune (*post hoc*, *ergo propter hoc*) şi al celorlalte capcane studiate în legătură cu argumentele empirice asupra cărora nu mai revenim. Dar legăturile de coexistență, de succesiune şi de cauzalitate furnizează şi alte două paralogisme, legate prin natura lor. În cele două cazuri, într-adevăr, se confundă *implicația* şi *echivalența logică*, altfel spus, condiția necesară şi condiția suficientă. Primul, numit *afirmarea consecventului*, dă argumentul următor: „Există un război civil în această țară, deci trebuie să existe inegalități sociale”. Să descompunem silogismul: inegalitățile (p) atrag după ele războaie civile (q), or, există un război civil, deci există inegalități. Numai că se uită să se țină seama de faptul că inegalitățile sunt o cauză, dar nu singura posibilă (o altă cauză ar putea fi un conflict etnic, de exemplu). Celălalt paralogism, numit *negația antecedentului*, este următorul: „Nu există inegalități sociale în această țară, deci nu există riscul războiului civil”. Raționamentul implicit: inegalitățile (p) atrag după ele războaiele civile (q), or, nu există inegalități (non-p), deci, nu există riscul războiului civil (non-q). Acest silogism este la fel de eronat că şi primul pentru aceleaşi rațiuni. Se pot, evident, respinge paralogismele prin contra-xemple, dar logica formală furnizează argumente mai riguroase.

Primul raționament:
P □□□ q or, q (afirmarea consecventului q)

Deci p.

Nu se poate nicidecum conchide din q, căci el ar putea fi consecventul oricărui antecedent, inclusiv al lui non-p.

Al doilea raționament:
P □□□ q or, „non-p” (negația antecedentului p)
Deci „non-q”.

Nu se poate conchide nimic din „non-p”, căci el poate fi antecedentul a orice, inclusiv q, din aceleaşi motive. În primul paralogism, s-a inversat singura inferență validă, adică p □□□ q, numită *modus ponens*; în al doilea, de asemenea s-a inversat singura inferență autorizată de logică, adică „non-q” □□□ „non-p”, numită *modus tollens*.

Paralogismul *accidentului* (*fallacia accidentis*) constă în a extinde asupra unei entități sau asupra unui principiu judecăți care se pot în mod corect formula despre anumite accidente sau excepții. Aceasta ar reveni, de exemplu, la a subestima corpul medical, sub pretextul că în cadrul său există incompetenți sau „oi râioase” („*brebis galeuses*”). Generalizarea care porneşte de la cazuri particulare devine abuzivă şi sofistică dacă aceste cazuri sunt alese în mod intenționat dintre cele mai puțin reprezentative pentru genul dat. Acest paralogism constă în negarea însăşi a locului esenței. Arnauld şi Nicole, în aceeaşi ordine de idei, adaugă paralogismul

generalizării pripite, defect de raționament al celor care inferează în grabă o lege sau un principiu pornind de la observații sau de la verificări experimentale insuficiente sau de la fapte rău stabilite. Ei tratează în altă parte despre paralogismul *enumerării incomplete* care constă în ignorarea unei entități în enumerare, ceea ce are ca efect falsificarea concluziei. În acelaşi mod, Descartes avea ca precept „de a face pretutindeni enumerări atât de complete, şi cercetări atât de generale, [încât să fim] asigurați că nu s-a omis nimic" (*Discurs asupra metodei*, partea a doua). Defectul este simetric celui precedent deoarece ne împiedică să conchidem în mod valid, în lipsa unui element decisiv, în timp ce mai sus se generaliza pornindu-se de la un număr insuficient de elemente.

Ignorarea subiectului (a respingerii) sau *ignoratio elenchi* („respingerea" fiind luată în sensul general de argument care tinde să-l atace pe adversar) este un sofism caracterizat mai înainte, care permite să ne eschivăm chestiunile de fond printr-o tactică de diversiune. De exemplu, a apăra un ministru acuzat de deturnare de fonduri şi de trafic de influență prin a invoca eficacitatea politicii sale ține de acest procedeu. Acuzatorii sunt îndreptățiți să răspundă: „să revenim la problemă". Arnauld şi Nicole tratează, în acelaşi capitol, despre sofismul care constă în a atribui adversarului o teză fictivă, chiar deformată. Americanii îl numesc sofismul *omului de paie*. Iată un exemplu de supoziție a unei teze contrare la adversar: „Eu nu ştiu ce credeți dumneavoastră despre asta, în

calitate de nedic, dar eu consider că sportul este necesar pentru sănătate", sau mai rău: „Eu nu cunosc poziția partidului vostru, dar noi militäm pentru justiție socială". Cei mai necinstiți merg până la a deforma chiar cuvintele adversarului: „Eu ştiu bine că dumneavoastră ați declarat că detestați copiii, dar nu uitați că sunteți dascăl", s-ar putea spune unui profesor care se mărgineşte să descrie dificultățile profesiunii sale. Alt exemplu de atac mai anonim: „Cei care se tem de dominația economică a Germaniei sunt aceiaşi cu cei care refuză principiul unei monede unice în Europa". Cine sunt mai exact oamenii denunțați? Sunt ei aceiaşi? Există deci cu adevărat incoerență?

Vom adăuga la această listă sofismul *amalgamului*, despre care am văzut deja câteva elemente constitutive în legătură cu definiția condensată şi cu argumentul inseparabilelor (argumente cvasi-logice). Procedeu pur polemic şi cu grijă analizat de Angenot (*La Parole pamhlétaire*, Paris, Payot, 1982, IV, 2), el uneşte două entități, două personaje diferite, chiar opuse, pentru a crea un inamic unic în imaginația auditoriului. Tocmai astfel s-au născut adjective compuse ca „iudeo-masonic" sau „nazeo-stalinist". Unii polemişti îşi permit să concilieze extremele, după cum arată Angenot care citează un text din Jean Kanapa, *L'Existentialism n'est pas un humanisme* (1947). Acest autor remarcă faptul că Sartre era existențialist şi la fel Heidegger, că, pe de altă parte, acesta din urmă avusese simpatii pentru regimul

hitlerist: s-ar putea deci infera în mod legitim că existențialismul ar fi însuşi nazismul şi că Sartre ar fi fost de extremă dreaptă!

2. Provocarea, eschivarea și constrângerea

Paradoxul

Acesta este un procedeu de destabilizare destul de abil. În opoziție cu valorile, maximele şi locurile comune, el este tocmai o negare a normei. „Paradoxele sunt monştri ai adevărului", spunea Gracián, „ideile paradoxale sunt triumfuri ale spiritului şi trofee ale finețiI" (*Art et figures de l'esprit*, 1647, Seuil, 1983, p. 180). Etimologic, *para* + *doxa* înseamnă „contra a ceea ce este admis". Raționamentul poate fi deci clasat printre argumentele provocatoare în măsura în care el urmăreşte să contrazică opinia comună, adică să şocheze. În discursul politic trebuie adesea să fie frapată imaginația, să se creeze o emoție, cu scopul de a suscita reacțiile unei adunări sau unei mulțimi de oameni. Elocința revoluționară ne oferă câteva bune exemple de paradoxe, cum ar fi acesta:

„Un popor n-are decât un duşman periculos, anume guvernul său; al vostru v-a făcut mereu cu impunitate".

Saint-Just, discursul din 10 octombrie 1793.

Literaturii occidentale II place adesea să contrazică înțelepciunea populară, fără îndoială în numele unor idei elitiste şi al unui anumit umor. Scriitorul, mai ales după secolul al XIX-lea, priveşte cu dispreț regulile şi valorile sociale. El se marginalizează sau caută să instituie, pentru *happy few*-urile lor, o antinormalitate provocatoare. Paradoxul este o formă de exprimare privilegiată doar pentru că amuză. A răsturna gândirea comună este un joc cu atât mai atractiv cu cât el conduce la adevăruri foarte profunde. Trebuie să reflectăm şi să facem ca şi alții să reflecteze cu zâmbet, un zâmbet adesea maliții os şi ironic. Astfel, pentru Cioran, expert în gândirea paradoxală, „dacă există cineva care-i datorează totul lui Bach, acela este Dumnezeu" (*Syllogismes de l'amertume*, Paris, Gallimard, 1952). Până unde va merge acest joc? El dă un răspuns foarte pesimist mai departe 8dar cine s-ar mira?): „Câteva generații încă, şi râsul, rezervat celor inițiați, va fi tot atât de impracticabil ca şi extazul".

Dar paradoxul provoacă şi în mod ştiințific, şi tocmai aici îşi află el rolul său esențial în gândirea modernă. O întreagă teză n-ar fi suficientă pentru a da seama de el, într-atât constituie elun mod de raționament privilegiat de către cercetători. Toată gândirea sociologică, de la Durkheim la baudrillard, este folosită pentru a răsturna ideile preconcepute de o manieră aproape sistematică. Jean-jacques rousseau exprimase deja foarte bine demersul

gândirii critice, pe care niciun intelectual de azi, după părerea noastră, nu l-ar dezavua:

„Cititori vulgari, scuzați-mi paradoxele: trebuie să le facem când reflectăm; şi, orice ați putea spune, mie îmi place mult mai mult să fiu om cu paradoxe decât om cu prejudecăți".
Émile, cartea a doua.

Argumentul lui *Corax*, care a putut fi analizat ca fiind bazat pe ideea de supradeterminare, este de asemenea, şi mai ales, o formă de paradox, atunci când se spune, de exemplu: „Este puțin probabil ca el să fie vinovat, pentru că el n-are în realitate niciun alibi".

Ironia şi argumentul tăcerii

Aceste procedee împing şi mai departe provocarea deoarece ele sunt adesea mijloace de întrerupere sau de suspendare a comunicării. S-a văzut, în legătură cu figurile, cum funcționează mecanismele ironiei. Din punct de vedere strict argumentativ, geniul gândirii se întâlneştr cu cel al limbii, iar resursele de ironie par limitate. Dicționarele de citate sunt pline de cuvinte frumoase şi de formule răsunătoare semnate de Talleyrand, Oscar Wilde, Tristan Bernard, Sacha Guitry şi atâția alții. Acest tip de argument este când un mijloc de eschivare de la dezbaterile serioase prin deriziune, când, dimpotrivî, un mod de a le transcende. Trebuie totuşi să le considerăm în mod

diferit după cum este aplicat în dialectică sau în discursul oratoric. În primul caz, el urmăreşte să-l dezarmeze pe adversar prin a pune râsul auditoriului în serviciul oratorului; în al doilea, el se străduieşte mai curând să facă să se înțeleagă o idee prin procedee plăcute şi sclipitoare.

Argumentul *tăcerii* joacă, de asemenea, pe emotivitate. Dacă el nu ne face nici să râdem, nici să zâmbim, el ne pune în încurcătură. El poate pur şi simplu consta în a nu răspunde unui cuvânt insultător sau acuzator, dacă se rezumă la un gest de dispreț sau dacă se răspunde la o întrebare delicată printr-o formulă de tipul: „N-am de făcut nicio declarație în legătură cu acest subiect". În aceste cazuri, acuzatul, sau cel care se pretinde că este pus în dificultate, îl striveşte pe celălelt cu disprețul său, atât de sigură II pare propria sa poziție: el nici măcar nu are nevoie să pledeze, deoarece cauza este deja înțeleasă. Tăcerea disprețuitoare urmăreşte, de asemenea, să-l constrângă pe un reclamant şi să-l umilească. Astfel, Pirrus, care vrea să se căsătorească cu Andromaca, suferă cu atât mai mult de mutismul acesteia cu cât el ştie că pasiunea sa pentru o troiană este vinovată din punct de vedere politic:

„Donnez-moi tous les noms destinés aux parjures:
Je crains votre silence, et non pas vos injures;
Et mon cœur, soulevent mille secrets témoins,
M'en dâra d'autant plus que vous m'en dârez moins".

Racine, *Andromaca*, actul IV, scena 5.

(Traducere aproximativă:
„Dă-mi toate numele destinate jurămintelor false:
Eu mă tem de tăcerea voastră, şi nu de insultele voastre;
Şi inima mea, care ridică mii de martori secreți,
Îmi va spune cu arăt mai mult cu cât voi spuneți mai puțin”.)

Dar argumentul tăcerii poate fi un mod de „a-ți ține gura”, de a evita să rosteşti cuvinte dezagreabile din prudență diplomatică, argument care se ataşează diferitelor figuri ale atenuării (eufemismul, preteriția etc.), dar care nu este mai puțin critic, ba chiar destul de redutabil deoarece el nu se expune la replică. El s-ar putea numi deci *argumentul subînțelesului*, cel al lui „da, dar…” sau al lui „eu nu spun asta, dar…”. Alceste, care nu cutează să spună dintr-o dată lui Oronte că sonetul său este prost, se exprimă cu semi-cuvânt şi prin alt poet interpus, ceea ce nu face decât să sporească nerăbdarea (şi neputința) via-à-vis de el:

„Oronte. – Este adevărat că vreți să-mi declarați prin aceasta
Că n-am dreptul să vreau…
Alceste. – Eu nu spun asta;
Dar, II spuneam lui, eu, ca o poveste rece lovit mortal, Că nu trebuie decât ca acest slăbănog să descrie un om, Şi că cealaltă parte are o sută de

calități frumoase, Oamenii sunt priviți prin lturile lor rele.

Oronte. – Găsiți ceva de obiectat sonetului meu? Alceste. – Eu nu spun asta; dar pentru a nu scrie deloc,

Eu i-am pus sub ochi aşa cum, în vremea noastră, Această sete a corupt oameni foarte cinstiți.

Oronte. – E adevărat că eu scriu rău? Şi şi le semăn lor? Alceste. – Eu nu spunasta. Dar, în fine, II spuneam lui,

Ce nevoie atât de presantă aveți de a râmă, Şi cine naiba vă va împinge să le tipăriți?"

Molière, *Mizantropul*, actul I, scena 2.

Argumentul din exces

Aproape în opoziție cu cel precedent, el urmăreşte să exagereze în mod retoric un adevăr pentru a-l face să treacă în forță. El se bazează pe figurile intensității şi mai ales pe hiperbolă. Adverbele „întotdeauna" şi „niciodată" sunt frecvent folosite în locuțiuni cum ar fi: „este întotdeauna acelaşi lucru" sau „el nu este niciodată mulțumit". Perdican, vorbind despre dragoste cu ciudă, ține la cuvintele extreme, de altfel nu lipsite de paradox:

„Toți bărbații sunt mincinoşi, nestatornici, falşi, guralivi, ipocriți, orgolioşi şi laşi, demni de dispreț şi sensuali, toate femeile sunt perfide, viclene, vanitoase, curioase şi depravate, lumea nu este decât o mocirlă fără fund în care focile cele mai grosolane se

târăsc şi se răsucesc pe munți de mocirlă; dar există în lume un lucru sfânt şi sublim, el este unirea a două din aceste ființe atât de imperfecte şi atât de oribile".

Musset, *Cu dragostea nu-i de glumit*, actul II scena 5.

Argumente care joacă pe pathos

A acționa asupra emoțiilor publicului înseamnă cel mai adesea a provoca mila sa, frica şa sau prejudecățile sale. Să vedem câteva exemple.

Mai întâi, a stârni mila este un argument relativ facil, foarte utilizat mai ales în cerşetorie şi îmn justiția penală. El este numit şi argumentul *ad misericordiam*. El este manipulator însensul în care evită cu dibăcie chestiunile de fond care provoacă plânsul. Avem de-a face aici cu o deplasare a câmpului argumentativ spre *pathos*, spre afectiv. Se ştie că un cerşetor are mai mare succes atunci când este însoțit de un animal sau de un copil. Din punct de vedere strict rațional, argumentul este puțin solid căci, dacă se acceptă principiul cerşetoriei, trebuie să se dea pomană tuturor cerşetorilor, şi dacă se refuză, nu trebuie să se dea nimic nimănui. Prezența câinelui său a copilului înduioşează în cel mai înalt grad, prin simplul fapt că este vorba de ființe fără apărare. Ea se lipseşte de orice reflecție asupra utilității sociale a carității; şi totuşi ea este un argument sficace în ataşarea, se poate spune, la filosofie a sensibilității false şi exagerate. Acest argument se poate dovedi

inoperant dacă este la timp nepotrivit şi când oratorul nu este destul de simpatic pentru a atrage cu temei mila, ceea ce este cazul lui Bérenger I, regele muribund al lui Ionesco, egoist şi ridicol în dorința sa de nemurire:

„Nu, nu plând destul cei din jurul meu, nu mă compătimesc destul. Nu par destul de îngrijorați. (*Margaretei.*) Nu le împiedicați să plângă, să urle, să le fie milă de Rege, de tânărul rege, de micuțul şi bietul Rege, de bătrânul rege. Mie mi se rupe inima când mă gândesc că au să-mi ducă dorul, că n-au să mă mai vadă, că au să fie părăsite, că au să fie singure. Tot eu trebuie să mă gândesc la ceilalți, la toți. Pătrundeți în mine, voi ceilalți, fiți în locul meu, intrați în pielea mea. Mor, auziți? Vreau să spun că mor şi nu izbutesc s-o spun, nu fac decât literatură".

Regele moare, în *Teatru*, vol. II 1968.

În sens invers, se poate argumenta în poziție de forță şi promite o gratificație sau represalii unui interlocutor, atât cât el să fie realmente supus sau în stare de inferioritate. Acesta este ceea ce se numeşte argumentul *ad baculum* (al bățului), formulă căreia Christian Plantin (*Essais sur l'argumentation*, Kimé, 1990, p. 207) îl adaugă şi pe cel al morcovului, deoarece nu trebuie disociată pedeapsa de recompensă, care purced evident din acelaşi raport de putere. Se poate pune în acest caz întrebarea dacă este vorba cu adevărat de încă un argument, de vreme ce interlocutorul este privat de libertatea sa. El

este în fapt închis cu forța într-o dilemă („banii sau viața"), cel mai adesea prezentată sub forma unei ipoteze: „dacă nu-ți mănânci supă, nu primeşti desert". Atunci când argumentul ia forma unei amenințări cu violența, se vorbeşte de *cominație*. Astfel II vorbeşte împăratul Alexis căpitanului Bordure, care-l angajează în armata sa:

„Ei bine, te numesc sublocotenent în regimentul 10 de cazaci, şi păzeşte-te dacă trădezi. Dacă vei lupta bine, vei fi recompensat".
Alfred Jarry, *Ubi roi*, actul III, scena 6.

Uneori, sfaturile generoase sunt prezentate sub această formă de către cel care ştie, care se consideră investit cu o autoritate, celui care nu ştie: „Trebuie să alegeți o secție ştiințifică, dacă vreți să vă dați o şansă de a obține o slujbă". Subînțelesul: „Dacă nu faceți asta, cu atât mai rău pentru dumneavoastră". Cel care dă sfatul poate termina intervenția să apărându-se de orice acuzație de tiranie: „dar, bineînțeles, domnia voastră faceți ce doriți!", ultimul rafinament al argumentului autorității.

Dincolo de milă şi frică, este adesea uşor de jucat pe prejudecățile publicului uzând de argumentul *ad populum*, sau argumentul *demagogic*. Un pic în acest spirit Victor Hugo exalta virtuțile poporului în prefața sa la *Ruy Blas*; dar mai ales în discursul politic acest argument este periculos. Argumentele antisemite, anticlericale, naționaliste, antibolşevice sau

revanşarde şi-au avut eficacitatea lor în anumite epoci; xenofobia şi spiritul securitar constituie aproape întotdeauna rețeta potrivită. Aici se află întreaga ambivalență a democrației, din Grecia antică până în zilele noastre. Dar adunării cetățenilor Atenei i s-a substituit gloata, problemă care nu i-a scăpat la sfârşitul secolului al XIX-lea lui Gustave Le Bon:

„Cu credințele populare nu stai la discuție, cum nu stai nici cu ciclonii. Dogma votului universal are astăzi puterea de odinioară a dogmelor creştine".
Psihologia mulțimilor, Bucureşti, 1999.

Astfel, putem evita discuția, putem s-o refuzăm sau putem s-o constrângem. Putem utiliza toate resursele *ethos*-ului sau ale *pathos*-ului pentru a părăsi domeniul rațional şi a provoca teama, respectul său emoția. Acesta este câmpul argumentării, deschis la numeroase forme de seducție.

CAPITOLUL 6

DISPOZIAŢIA ŞI STRATEGIILE RETORICE

Retorica se ocupă şi cu ordonarea discursului său a textului. În realitate, planul este adesea elaborat odată cu producerea ideilor dacă nu cumva chiar mai înainte, de vreme ce anumite structuri sunt considerate ca fiind mai mult sau mai puțin prefabricate. Am văzut că aşa au stat lucrurile în cazul discursului antic care se desfăşura în liniile sale mari după o schemă aproape fixă între exordiu şi perorație; dar ne putem, fără îndoială, gândi la fel la discursurile şi scrierile moderne, care se articulează în jurul unor structuri când moştenite de la modelele antice, când prin îndepărtare de la acestea. Oricum, oratorului sau celui care face discursul II este întotdeauna permis să varieze aceste modele structurale la nesfârşit, în funcție de propriul său talent. Tocmai acest lucru apropie *dispoziția* de *invenție*, deoarece în ambele cazuri se utilizează un fond care se adaptează după nevoi, fie că e vorba de locuri comune, fie că e vorba de planuri tip. Literatura ne oferă bineînțeles un mare număr de exemple de toate felurile, din care nu avem pretenția că vom face o tipologizare. Iată cel puțin unele planuri dintre cele mai reprezentative ale ubei retorici clasice şi ale unei retorici modernizate, care se aplică în acelaşi fel atât

unităților mari (capitole, articole…), cât şi celor mici (fragmente de eseuri, chiar paragrafe).

I. Structuri clasice

Modelele antice ale discursului se regăsesc în literatura clasică, atât în roman, cât şi în tragedie, poezie sau artă epistolară. Exemplele care urmează se pot înrudi cu cele trei mari genuri ale Antichității, chiar dacă împrejurările producerii lor şi cele ale prezentării lor în fața unui public diferit oarecum de cel al epocii lui Cicero. Anumite texte urmează deci destul de îndeaproape prescripțiile antice, altele într-un mod mai liber.

1. Cele trei genuri tradiționale

Deliberativul

Acest discurs al lui Mirabeau aproape că putea fi rostit în fața senatului roman. Pe când Adunarea națională îşi avea pentru prima dată reşedința la Paris, în sala arhiepiscopală, două personalități, Bailly şi La Fayette, au venit să-i prezinte omagiile lor. Mirabeau propune să se voteze mulțumiri publice acestor protectori ai noului regim:

„Domnilor

[1] Cea dintâi dintre şedinţele noastre în capitală nu este oare cel mai bun lucru pe care l-am putea alege pentru a ne îndeplini o obligaţie de justiţie şi, aş putea adăuga, o datorie de suflet?

[2a] Doi dintre colegii noştri, după cum ştiţi, au fost desemnaţi prin vocea publică să ocupe cele două prime funcţii din Paris, unul ca civil, celălalt ca militar. Eu detest tonul elogiilor şi sper ca noi să ne apropiem din timp sau nu ne ne vom mai lăuda decât prin simpla expunere a faptelor. Aici faptele vă sunt cunoscute. Ştiţi în ce situaţie, în mijlocul a ce greutăţi cu adevărat imposibil de descris, s-au găsit aceşti bravi cetăţeni. Prudenţa nu ne permite să dezvăluim toate împrejurările delicate, toate crizele primejdioase, toate pericolele personale, toate ameninţările, toate necazurile poziţiei lor într-un oraş de şapte sute de mii de locuitori, ţinuţi într-o fierbere continuă, ca urmare a unei revoluţii care a bulversat toate vechile relaţii; într-o vreme de tulburări şi terori, în care mâini invizibile făceau să dispară abundenţa şi se luptau în secret cu toate grijile, toate eforturile conducătorilor pentru a hrăni imensitatea acestui popor, obligat să-şi cucerească prin puterea răbdării bucata de pâine pe care şi-o câştigase deja prin ostenelile sale.

[2b] Ce administraţie! Ce epocă în care trebuie să credem totul şi să bravăm totul; în care tumultul renaşte din tumult; în care se produce o răzmeriţă cu mijloacele care se iau pentru a o preveni, în care trebuie fără încetare măsuri şi în care măsurile par

echivoce, timide, fricoase; în care trebuie desfăşurată multă forță şi în care forța pare tiranie; în care trebuie să ne temem până şi de cetățenii ale căror intenții sunt curate, dar pe care neîncrederea, neliniştea, exagerarea le fac aproape la fel de redutabile ca şi pe conspiratori; în care eşti redus, chiar şi în ocazii dificile, să cedezi din înțelepciune, să conduci dezordinea pentru a o opri, să te însărcinezi cu o funcție glorioasă, este adevărat, dar înconjurat de nelinişti crude; în care trebuie, de asemenea, în mijlocul unor dificultăți atât de mari, să te prezinți cu fruntea senină, să fii mereu calm, să pui ordine până şi în cele mai mici obiecte, să nu ofensezi pe nimeni, să vindeci toate invidiile, să serveşti fără încetare, şi să cauți să placi ca şi cum n-ai fi servit deloc.

[3a] Eu vă propun, Domnilor, să votăm mulțumirile aduse acestor doi cetățeni, pen tru munca enormă depusă de ei şi pentru infatigabila lor vigilență. S-ar putea spune, este adevărat, că este o onoare care ni se cuvine şi nouă, deoarece aceşti cetățeni sunt colegii noştri. Dar fără a încerca să-l disimulăm, noi simțim un nobil orgoliu, dacă căutăm printre noi apărătorii patriei şi sprijinitorii libertății; dacă recompensăm zelul nostru dându-ne nobila preferință pentru posturile cele mai primejdioase, de muncă şi de sacrificii.

[3b] Nu ne temem deloc să ne manifestăm recunoştința față de colegii noştri, şi dăm acest exemplu unui anumit număr de oameni care, îmbibați de noțiuni fals republicane, devin invidioşi pe autoritate chiar în momentul în care ei şi-au pus

încrederea în ea, şi când la un termen fixat ei pot să şi-o retragă; care nu se bazează niciodată nici pe prevederile legilor, nici pe virtuțile indivizilor; care se sperie fără încetare de fantomele propriei lor imaginații; care nu ştiu că cineva se umple de onoare dacă-i respectă pe conducătorii care au fost aleşi; care nu se îndoiesc destul că zelul libertății nu trebuie să semene nicidecum cu invidia pe locuri şi pe persoane; care primesc prea uşor toate falsele zvonuri, toate calomniile, toate reproşurile. Şi iată totuşi cum autoritatea cea mai legitimă este iritată, degradată, înjosită; cum neîncrederea îşi răspândeşte peste tot otrăvurile; cum respectarea legilor se loveşte de mii de obstacole; cum, în loc de a prezenta o societate de cetățeni care înalță împreună edificiul libertății, nu s-ar mai asemăna decât cu sclavii nesupuşi care vin să-şi rupă lanțurile şi care se slujesc de ele pentru a se bate şi a se sfâşia unii pe alții.

[4] Eu cred, deci, Domnilor, că sentimentul de echitate, care ne determină să votăm mulțumirile aduse celor doi colegi ai noştri, constituie încă o invitație indirectă, dar eficace, o recomandare puternică făcută tuturor cetățenilor buni de a se uni cu noi pentru a face să se respecte autoritatea legitimă, pentru a o menține împotriva strigătelor de protest ale ignoranței, ale ingratitudinii sau ale răzvrătirii, pentru a uşura munca conducătorilor, necesarul lor control, supunerea față de legi, regulă, disciplină, moderația, toate aceste virtuți ale libertății. Eu cred, în fine, că acest act de mulțumire

va dovedi locuitorilor capitalei, că noi ştim, în magistrații care au fost aleşi, să le onorăm opera şi să-i respectăm în alegerea lor. Vom uni, în aceste mulțumiri, pe bravii milițieni, al căror patriotism curajos a supus despotismul ministerial; reprezentanții comunei şi comitetele de districte, ale căror munci civice au adus atâtea servicii cu adevărat naționale".

Mirabeau, „Discours du 19 octobre 1789", *Discours*,

Gallimard, „Folio", éd. F. Furet, 1973, pp. 124-127.

Exordiul [1] este scurt. El stabileşte rapid locul discursului în procesul cadrul desfăşurării evenimentelor şi-l justifică prin două locuri: dreptatea şi sentimentul. Narațiunea care urmează [2] se împarte în doi timpi. Mai întâi, narațiunea propriu-zisă [2a], sau cel puțin faptul al cărui loc îl ține, căci Mirabeau nu povesteşte aproape nimic. Ea se deschide cu locul comun al primatului faptelor asupra elogiilor şi se continuă cu o preteriție reclamată de către „prudență". Oratorul părăseşte repede istoria celor doi invitați pentru a evoca timpurile tulburi şi a termina cu o avântare lirica în care poporul devine eroul. Urmarea este o lărgire a temei instabilității politice, dramatizată de unele distincții (prudență/frică; forță/tiranie…) şi de unele antiteze (inocenți/redutabili; înțelepciune/dezordine…). În chip de confirmare [3], Mirabeau propune rezolvarea [3a], apoi argumentează cu privire la temeiul actului simbolic

[3b] care constituie un răspuns organizat la neliniştile precedente. Se remarcă aici unele figuri de repetiție şi mai ales unele anafore (propoziții care încep aici cu „cine" sau cu „cum"). Perorația [4], care se deschide cu o frumoasă *perioadă*, adică o frază lungă şi bine echilibrată, nu este aici decât o sporire a valorii acestor ultime teme.

Judiciarul

Voltaire, la puțin timp după ce a apărat memoria lui Calas, a intervenit pe lângă acelaşi parlament din Toulouse în favoarea soților Sirven, într-o chestiune destul de asemănătoare cu cea precedentă. Scrisoarea pe care el o adresează unuia dintre consilieri prezintă principalele caracteristici ale unei pledoarii:

„La Ferney, 19 aprilie [1765]

[1] Domnule, nu-mi cer deloc iertare în fața dumneavoastră pentru a-mi fi luat libertatea de a vă scrie fără a avea onoarea de a fi cunoscut de către dumneavoastră. Un hazard unic condusese în întoarcerea mea spre casă, pe frontierele cu Elveția, copiii nenorocitului Calas; un alt hazard aduce aici familia Serven, condamnată la Castres, sub acuzația sau, mai curând, sub bănuiala de aceeaşi crimă care se pusese pe seama lui Calas.

[2] Tatăl şi mama au fost acuzați că şi-au înecat fiica într-un puț, din motive de ordin religios. Atât de

multe paricide nu sunt din fericire în natura umană; pot să fi existat în acest caz unele depoziții formale împotriva lui Calas, nu există niciuna împotriva soților Sirven. Eu am văzut procesul-verbal, am interogat mult timp această familie deplorabilă; vă pot asigura, domnule, că eu n-am văzut niciodată atâta inocență însoțită de atâta nenorocire: tocmai furia poporului din Languedoc împotriva soților Calas a determinat familia Sirven să fugă în momentul în care ea s-a văzut pusă sub acuzare. Ea rătăceşte acum fără pâine, netrăind decât din mila unor străini! Nu sunt deloc uimit că ea luase hotărârea de a se feri de furia poporului, dar cred că trebuia să aibă încredere în echitatea parlamentului dumneavoastră.

Dacă strigătul public, numărul de martori înşelați de fanatism, teroare şi dezordinea de idei care putea împiedica familia Calas să se apere ar fi făcut să sucombe Calas tatăl, n-ar fi fost la fel cu soții Sirven. Rațiunea condamnării lor se află în fuga lor. Ei au fost condamnați în contumacie, şi tocmai datorită raportului dumneavoastră, domnule, sentința a fost confirmată de parlament.

Nu vă voi ascunde deloc că exemplul familiei Calas i-a speriat pe cei din familia Sirven şi i-a împiedicat să se înfățişeze. Trebuie totuşi sau că ei să-şi piardă bunurile pentru totdeauna, sau că ei să renunțe la contumacie, sau că ei să se predea Consiliului regelui.

[3a] Dumneavoastră înțelegeți mai bine ca mine cât ar fi de neplăcut ca două procese de o aceeaşi natură să fie ținute într-un an în fața Majestății Sale; şi eu

simt, ca şi dumneavoastră, că este mult mai convenabil şi mult mai demn de augustul dumneavoastră corp de avocați ca familia Sirven să vă implore dreptatea. Publicul va vedea că dacă un morman de împrejurări fatale a putut smulge de la judecători arestul care-i face pe Calas să piară, echitatea lor luminată, nefiind răsturnată de aceleaşi capcane, nu va fi decât mai hotărâtă să ajute inocența celor din familia Sirven.

[3b] Aveți sub ochii dumneavoastră toate piesele procesului: ați cuteza, domnule, să rugați stăruitor să fie revăzute? Eu sunt convins că dumneavoastră nu veți găsi nici cea mai măruntă probă împotriva tatălui şi a mamei; în acest caz, domnule, eu îndrăznesc să vă implor să fiți protectorul lor.

[3c] Mi-ar fi oare îngăduit să vă cer şi o altă favoare? Aceea de a da citire chiar acestor piese în fața unora dintre magistrații confreriilor voastre. Dacă aş putea fi sigur că nici dumneavoastră nici ei n-ați găsit alt motiv de condamnare a celor din familia Sirven decât fuga lor; dacă aş putea risipi temerile lor, întemeiate numai pe prejudecățile poporului, aş aduce la picioarele dumneavoastră această familie nefericită, demnă de întreaga dumneavoastră milă; căci, domnule, dacă populația catolică superstițioasă II crede pe protestanți capabili de a fi paricizi din pietate, protestanții cred că se vrea ca toți să fie traşi pe roată prin devoțiune, iar eu n-aş putea să-i întorc pe cei din familia Sirven decât cu întreaga certitudine că judecătorii lor cunosc procesul lor şi inocența lor. Aş avea fericirea de a preveni zgomotul asurzitor al

unui nou proces la Consiliul regelui şi de a vă da în acelaşi timp o dovadă a încrederii mele în inteligența şi în bunătatea dumneavoastră. Iertați acest demers pe care compasiunea mea pentru nefericiți şi venerația mea pentru parlament şi pentru persoana dumneavoastră m-au făcut să le fac din străfundul deşerturilor mele.

Am onoarea de a fi cu respect, domnule, al dumneavoastră etc."

Voltaire, „Lettre à M. Conseilleur au Parlament de Toulouse", Éd. J. Van den Heuvel, Gallimard, „Folio", 1975, pp. 200-202.

Exordiul [1] permite în acelaşi timp autorului să se prezinte şi să pună în relief paralelismul a două chestiuni. Vom remarca repetarea cuvântului „hazard", formulă prudentă, dar nu fără umor. Narațiunea [2] se limitează la ceea ce este esențial. Voltaire plasează aici un argument *a fortiori* luat din paralelism (nici măcar nu există o „depoziție formală" împotriva celor din familia Sirven) şi un altul bazat pe aparența de inocență şi pe convingerea intimă (argumente privitoare la fapt şi la *ethos*). Soții şi-au pierdut cumpătul din ură şi nebunia colective (loc al lumii răsturnate), ca şi din turnura chestiunii precedente (argumentul precedentului este omniprezent). Partea următoare [3] enunță un argument pragmatic, care înfățişează consecințele nefaste ale unui nou proces [3a] şi formulează două cerințe [3b, 3c]. Cu ocazia celei de a doua, se va putea remarca un argument cu privire la reciprocitate, la

subiectul temerilor pe care şi le produc reciproc protestanții şi „populația catolică superstițioasă”. Se înțelege uşor unde duc preferințele lui Voltaire care n-a menajat nici măcar hiperbolele indignate: „furie”, „fanatism”, „teroare”, „dezastruos” etc. Remarcăm faptul că planurile epistolare sunt adesea destul de analoage: 1) de ce (sau ca urmare a ce) vă scriu; 2) ce am a vă povesti; 3) ce vă cer. Chiar şi acum corespondența administrativă şi comercială diferă puțin de acest model clasic.

Epidicticul

În literatura franceză, genul epidictic este în mod strălucit reprezentat de discursurile bisericii, în mod esențial de predicile şi orațiile funebre. Discursul rostit de Bossuet în timpul funeraliilor cancelarului Michel Le Tellier, din care vom prezenta aici ceea ce este esențial în exordiu, oferă un bun exemplu de elocință clasică:

„Domnilor,

[1] Lăudând omul incomparabil ale cărui funeralii această ilustră adunare i le celebrează şi ale cărui virtuți i le onorează, eu aş lăuda înțelepciunea sa; şi înțelepciunea pe care trebuie s-o laud în acest discurs nu este cea pe care i-o slăvesc oamenii şi care măreşte casele, nici cea care guvernează imperiile, care reglementează pacea şi războiul, şi, în fine, care dictează legile şi care se lipseşte de favoruri. Căci,

deşi acest mare ministru, ales de Providența divină pentru a prezida consiliile mai înțelept decât toți regii, fusese instrumentul demn al planurilor celor mai bine concertate pe care Europa le-a avut vreodată, deşi înțelepciunea, după ce l-a guvernat din copilăria sa, II purta cele mai mari onoruri şi în culmea fericirii umane, sfârşitul său ne-a făcut să ni se pară că nu pentru aceste avantaje el asculta sfaturile. [lb] Ceea ce am văzut că el a părăsit fără suferință nu era obiectul dragostei sale. El a cunoscut înțelepciunea pe care lumea n-o cunoştea, această înțelepciune *care vine din înalturi*, *care descinde din Părintele luminilor* şi care II face pe oameni să meargă pe căile dreptății. Atins de nemuririle sale şi farmecele indivizibile, el a căutat-o cu ardoare, după preceptele înțeleptului. *Înțelepciunea vă va înălța, spune Salomon, şi vă va da gloria, când o veți îmbrățişa.* Dar aceasta va fi o glorie pe care gândirea omenească n-o poate înțelege. Cum acest ministru înțelept şi puternic aspira la această glorie, el a preferat-o celei de care se vedea înconjurat pe pământ. De aceea, moderația sa l-a pus întotdeauna mai presus de norocul său. Incapabil să fie orbit de mărețiile omeneşti, cum el părea fără ostentație, el a văzut aici fără pizmă, [2] şi noi remarcăm în conduita sa aceste trei caractere ale adevăratei înțelepciuni, că ridicat fără zel la cele dintâi onoruri el a trăit pe cât de modest pe atât de măreț; că în funcțiile sale importante, fie că ne părea, în calitate de Cancelar, însărcinat cu importanța administrare a justiției sau că noi îl vom considera, în celelalte ocupații ale unui

lung ministeriat, superior intereselor sale, pe el nu l-a interesat decât binele public; şi că, în fine, o fericită bătrâneţe, gata să ia cu marele său suflet depozitul sacru al autorităţii atât de bine încredinţate grijilor sale, el a văzut cum dispare întreaga sa grandoare cu viaţa sa fără ca aceasta să-l fi costat măcar un singur oftat. […]"

Bossuet, Oraison funèbre de Michel Le Tellier, prononcée en l'église Saint-Gervais le 25 janvier 1686, în Oraisons funèbres, éd. J. Truchet, „Classiques Garnier", Bordas, 1988, pp. 309-310.

Punctul de plecare al acestui exordiu este sinecdoca *om/înţelept/înţelepciune* prin care predicatorul va exalta virtuţile exemplare ale defunctului. Urmarea se articulează în jurul unei vaste antiteze. Două argumentări asupra ţelurilor înţelepciunii se succed pentru a se opune: dacă omul de stat a fost atins de înţelepciune din copilărie până în culmea onorurilor (altă antiteză care pune în valoare durată), aceasta nu este pentru un uz terestru [la], ci pentru gloria lui Dumnezeu [lb]. Argumentarea joacă în acest caz pe opoziţia clasică dintre aparenţă şi realitate, terestru şi divin, muritor şi nemuritor. Ea se deschide în mod cu totul natural asupra locului comun al gloriei creştinului în umilinţă, pus în relief de asteismul „*incapabil* de a fi orbit de grandorile omeneşti". Se ajunge în acest sens la *diviziune* [2] care anunţă trei părţi, plan plus tematică în ordine cu adevărat cronologică: 1) grandoare şi moderaţie în exercitarea puterii; 2)

iubirea binelui public; 3) bătrânețe exemplară.

2. Variaţiuni

Elocința în tragedie

Nimeni n-ar şti să ataşeze tragedia, nici teatrul în ansamblul său, vreunui gen oratoric în particular. În realitate, ele sunt adesea toate prezente şi pot chiar coexista într-una şi aceeaşi tiradă. Această declamație de dragoste a lui Hippolyte făcută lui Aricie ar trebui cu atât mai mult să se îndepărteze de convențiile retorice cu cât personajul o recunoaşte fără voia lui, împins de o pasiune irezistibilă. Cu toate acestea, regulile *dispoziției* sunt respectate, şi fără afectare:

„Hippolyte

[1] M-am angajat prea devreme.
Eu văd că rațiunea cedează violenței.
Deoarece eu am început să rup tăcerea,

Unui secret pe care inima mea nu-l mai poate închide. [2]
Voi vedeți în fața voastră un principe deplorabil,
Cu un temerar orgoliu exemplu memorabil.
Eu care, împotriva amorului cu semeție revoltat,
Cătuşelor captivilor săi am insultat mult timp;

Care din slăbiciuni muritoare II deplâng pe naufragiați,
Gândeau întotdeauna de pe bord contemplând furtunile
Aservit acum sub legea comună,
Prin ce emoție mă văd transportat departe de mine!
Un moment a învins cutezanța mea imprudentă:
Acest suflet atât de superb este în fine dependent.
După aproape şase luni, ruşinat, disperat,
Purtând peste tot trăsătura de care sunt sfâşiat,
Împotriva voastră, împotriva mea, în zadar mă pun la încercare:
Prezent, eu fug de voi: absent, eu vă găsesc;
În fundul pădurilor imaginea voastră mă urmăreşte;
Lumina zilei, umbrele nopții,
Totul expune ochilor mei farmecele pe care eu le evit;
Totul vă abandonează invidiei rebelul Hippolyte.
Eu însumi, pentru orice fruct al grijilor mele superflue,
Acum mă caut şi nu mă găsesc.
Arcul meu, sulițele mele, carul meu, totul mă plictiseşte;
Nu-mi mai amintesc de lecțiile lui Neptun;
Singure văicărelile mele fac să răsune pădurile,
Şi bidivii mei leneşi mi-au uitat vocea.
[3] Poate că povestea unui amor atât de sălbatic
Va face, ascultându-mă, să roşiți de realizarea voastră.
De o inimă care vi se oferă ce conversație barbară!

Ce străin captiv pentru o atât de frumoasă legătură!

Dar ofranda din ochii voştri trebuie să fie mai scumpă.

Visați că eu vă vorbesc o limbă străină;

Şi nu respingeți dorințe rău exprimate,

Că Hippolyte fără voi nu s-ar fi dezvoltat niciodată".

Racine, *Fedra*, actul II scena 2.

Exordiul [1] se plasează sub semnul mărturisirii şi al sincerității. Hippolyte venea să-I propună lui Aricie moştenirea tronului care II era datorat lui. Dar acesta nu era decât un pretext: el este îndrăgostit de ea. Tot ceea ce urmează [2] este narațiunea „naufragiului" a cărui victimă este el. Antitezele abundă: „Eu care..." (versul 531) / „Aservit acum..." (versul 535); „acest suflet atât de superb este în fine dependent" (versul 538); „Împotriva voastră, împotriva mea..." (versul 541) etc. Una dintre ele este întărită de o elipsă foarte raciniană: „Prezent, eu fug de voi absent, eu vă găsesc" (versul 542). Pe scurt: această narațiune este dominată de ideea unei opoziții între înainte şi după, între certitudinile forței bărbăteşti şi loviturile imprevizibile ale iubirii. Peroraţia [3] este la fel de simplă şi la fel de sinceră ca şi ceea ce o precede. Ea devine ecoul exordiului luând forma scuzei. Aceste dorințe sunt „rău exprimate" (versul 559) din cauza unei pasiuni prea devoratoare care nu este pusă în evidență decât de prezența tulburătoare a persoanei iubite (versul 560).

Structuri narative şi plan cronologic

Planul narațiunii în discursurile antice este în mod firesc linear. El se aplică la anumite tipuri de scrieri mai moderne că scrisoarea, după cum am văzut, dar şi eseul în anumite cazuri. Paul Valéry, într-o conferință ținută la Universitatea din Zürich în 15 noiembrie 1922, încerca să definească ce este un european. Pentru a face acest lucru, planul cronologic este fără îndoială cel mai direct pentru a face să se înțeleagă influențele succesive ale civilizațiilor care au făcut Europa. Dar importanța lor nu este egală în ochii săi, ceea ce-l conduce la bulversarea cursului istoriei. Acest plan original este în fapt o variațiune a planului cronologic. Noi nu vom reproduce decât câteva extrase din discurs, limitându-ne la observarea principalelor sale articulații:

„Cine este deci european?

[1] Eu îmi iau aici riscul, cu multe rezerve, cu scrupulele infinite pe care trebuie să le ai când vrei să precuzezi provizoriu ceea ce nu este susceptibil de o veritabilă rigoare. – Îmi iau riscul de a vă propune o încercare de definiție. Aceasta nu este o definiție logică pe care vreau s-o dezvolt în fața dumneavoastră. Este un mod de a vedea, un punct de vedere, fiind de la sine înțeles că există numeroase alte definiții care nu sunt nici mai mult nici mai puțin legitime.

Ei bine, eu voi considera ca europene toate popoarele care au suferit în decursul istoriei cele trei influenţe pe care vi le voi prezenta.

[2] Prima este cea a Romei. Pretutindeni unde Imperiul roman a dominat şi pretutindeni unde puterea sa s-a făcut simţită; şi chiar pretutindeni unde Imperiul a fost obiectul fricii, al amiraţiei şi al invidiei; pretutindeni unde greutatea spadei romane s-a făcut simţită; pretutindeni ubde majestatea instituţiilor şi legilor, unde aparatul şi demnitatea magistraturii au fost recunoscute, copiate, uneori chiar în mod bizar maimuţărite. – Acolo este ceva european. Roma este modelul etern al puterii organizate şi stabile. […]

[3] Vine în continuare creştinismul. Dumneavoastră ştiţi cum s-a răepândit el puţin câte puţin în chiar spaţiul cuceririi romane. Dacă se exceptează Lumea Nouă, care n-a fost creştinată, decât cât a fost populată de creştini; dacă se exceptează Rusia, care a ignorat în cea mai mare parte a sa legea romană şi imperiul lui Cesar, se vede că extinderea religiei lui Cristos coincide încă şi azi aproape exact cu cea a domeniului autorităţii imperiale. […]

Vă reamintesc doar câteva din caracteristicile acţiunii sale; şi mai întâi el aduce o norală *subiectivă*, şi mai ales el impune unificarea moralei. Această nouă unitate se juxtapune unităţii juridice pe care o adusese dreptul roman; analiza, din ambele părţi, tinde să unifice prescripţiile. […]

Creştinismul propune spiritului problemele cele

mai subtile, cele mai importante şi chiar cele mai fecunde. Că este vorba de distincţia dintre raţiune şi credinţă, despre opoziţia care se declară între ele, de antagonismul dintre credinţă şi acte şi opere; că este vorba despre puteri spirituale şi materiale, despre condiţiile femeilor. – Ce mai ştiu eu? – Creştinismul educă, suscită, face să acţioneze şi să reacţioneze milioane de spirite de-a lungul unui şir de secole. […]

[4] Cu toate acestea, noi nu suntem încă europeni deplini. Înfăţişării noastre II lipseşte ceva; II lipseşte această minunată modificare căreia II datorăm nu doar sentimentul de ordine publică şi cultul cetăţii şi al justiţiei temporale; şi nicidecum profunzimea sufletelor noastre, idealitatea absolută şi simţul unei justiţii eterne; ci ne lipseşte această acţiune subtilă şi puternică căreia noi II datorăm tot ce este mai bun din inteligenţa noastră, fineţea, solidaritatea ştiinţei noastre. – Aşa cum II datorăm curăţenia, puritatea şi *distincţia* artelor şi literaturii noastre; aceste *virtuţi* ne vin de la greci. […]

Ceea ce datorăm noi Greciei este poate ceea ce ne-a distins în modul cel mai profund de restul umanităţii. Noi II datorăm disciplina Spiritului. […]

Din această disciplină ştiinţa trebuia să apară. Ştiinţa noastră adică produsul cel mai caracteristic, gloria cea mai sigură şi cea mai personală a spiritului nostru. Europa este înainte de toate creatoarea ştiinţei. Au existat arte din toate ţările, nu există ştiinţe veritabile decât din Europa. […]

[5] Acestea mi se par a fi cele trei condiţii esenţiale care mi se par a defini un veritabil european, un om

în care spiritul european poate locui în plenitudinea sa. Pretutindeni unde numele lui Cesar, al lui Căiuş, al lui Traian şi al lui Virgilius, pretutindeni unde numele lui Moise şi al sfântului Paul, pretutindeni unde numele lui Aristotel, al lui Platon şi al lui Euclid au avut o semnificaţie şi o autoritate simultane, acolo este Europa. Orice rasă şi orice pământ care au fost succesiv romanizate, creştinate şi supuse, cât priveşte spiritul, disciplinei grecilor, este absolut europeană. […]".

Paul Valéry, „La crise de l'esprit", în *Variété I*, Pariş, Gallimard, 1924, pp. 44-53.

Introducerea [1] începe cu o precauție oratorică, o ezitare în a afirma, loc recomandat de Cicero (*De inventione*, I, 16, 22) şi înscrise într-un repertoriu de Curtius (cap. V) ca *topos* al „modestiei afectate". Oratorul îşi stabileşte *captaţio benevolentiae* asupra temei bine cunoscute a subiectului inabordabil. În locul imposibilei „definiții logice", el propune un „punct de vedere". Suntem în registrul unei anumite subiectivități, care autorizează acum acest contract prealabil cu auditoriul. Diviziunea, foarte concisă, anunță trei părți fără a le mai spune. Marile curente civilizatoare vor fi: Roma [2], creştinismul [3] şi în fine Grecia [4]. Se înțelege de la sine deci că progresivitatea planului rezidă nu în caracterul său cronologic ci, tematic: putere şi organizare/morală şi spiritualitate/filosofie şi spirit ştiințific. Concluzia [5] recapitulează foarte clar cele trei puncte evocate.

II. Alte structuri

Planurile cele mai reprezentative ale retoricii moderne se găsesc în general în eseuri, în sensul foarte larg al termenului. Acest gen esențialmente scris cuprinde mai ales articolele de presă, eseurile propriu-zise, lucrările universitare şi ştiințifice de toate felurile. Natura argumentărilor ştiințifice şi tehnice actuale conduce adesea la abandonarea planurilor lineare şi narative în favoarea unor structuri care se înrudesc în ansamblul lor cu cele ale *confirmării*, deşi cu posibilități mai extinse. Dar chiar şi acolo, schemele riguroase sunt susceptibile de variațiuni.

1. Retorici ale eseului

Planul tematic sau categorial

Este comod pentru cine vrea să argumenteze într-o direcție unică. Argumentele se succed după schemele clasice ale *confirmării* antice. Acesta este planul de tipul: întâi/apoi/în fine. Iată exemplul uni text structurat după acest procedeu. Nu vom reproduce decât principalele puncte ale articulației:

„În lumea actuală, cultura în sensul larg s-a disociat şi este pentru a spune astfel descompusă. Se pot distinge aici trei tendințe totalmente străine una

de alta şi chiar contradictorii, care presupun trei tipuri de spirite între care niciun dialog nu pare posibil. Această distorsiune, mai mult sau mai puțin resimțită, explică inconfortul şi dezordinea unei tinereți rupte în patru părți.

Există mai întâi cultura tradițională. Ea îmbrățişează toate sectoarele:

Religios, filosofic, artistic, literar. Ea este cea care se predă în şcoli şi în biserici, ceea ce desemnează încă, de bine de rău, însuşi cuvântul de cultură. Eate o cultură predată, deci intelectuală, dar conceptele pe care ea le inculcă acționează asupra imaginației şi sensibilității. [...]

Față de această cultură tradițională, stânjenită de trecutul său şi incapabilă de a se reînnoi, se dezvoltă într-un fel de barbarie, de vid cultural, riguroasa condiționare a spiritelor şi a inimilor pe care o provoacă educația tehnică şi ştiințifică. Această formare începe încă din liceu (în concurență triumfătoare cu cursurile de literatură), reține după aceea, în timpul anilor cruciali, toată atenția adolescenților. Nu este vorba de exagerarea influenței sale numai asupra funcționării şi condiționării inteligențelor, ci asupra comportamentului în ansamblul său.

Intelectul pus în slujba legilor naturii se dovedeşte în curând alienant; el absoarbe puțin câte puțin energiile spirituale şi împiedicăconştiințele să se interiorizeze. Când nu ai ocazia să utilizezi de dimineața până seara şi în timpul întregii tale vieți decât „spiritul geometric" sfârşeşti prin a pierde

contactul cu tine însuți şi cu ceilalți, tinzi să devii un robot, complet pus în slujba montării şi demontării unor mecanisme abstracte. De asemenea, formația ştiințifică şi tehnică intensivă nu este mai puțin deformatoare şi sclerozantă (dar într-un sens foarte diferit) decât cultura tradițională. [...]

De aici rezultă o distanță crucială – şi pentru adolescenți o distorsiune care poate fi apreciată drept tragică – între condiționările care impun cele două culturi.

Atunci intervine în interval, în zona de ruptură, o a treia cultură cu un caracter cu totul nou. Ea s-a format în vid. Spre deosebire de celelalte două şi în contradicție cu noțiunea însăşi de cultură, ea este un produs sălbatic şi spontan;

Dar ea joacă bine rolul de cultură şi merită acest titlu deoarece ea asigură pe lângă tinerele generații o funcție esențială: ea le permite să se exprime, să se apere pe dinafară şi să dea, cel puțin provizoriu, o configurație experienței lor de viață. Este vorba de ansamblul creațiilor contemporane de artă, de teatru, de muzică, de cinema şi de litere [...]

Acestea sunt cele trei culturi față în față".

Jean Onimus, *L'enseignement des lettres et de la vie*, Paris, Desclée de Brouwer.

Planurile opoziționale

Aceste planuri sunt concepute pentru a analiza, a respinge, a polemiza, a compara sau a nuanța.

Punctul lor comun este faptul că pun două teze față în față. Pornind de la aceasta, formele lor sunt nenumărate căci pot proceda cu strategii foarte diferite. Iată câteva exemple de planuri:

— În două părți:
Avantaje/dezavantaje
Trecut/prezent
Prezent/viitor
Realități/limite
Examinarea unei teze/respingere
Respingerea unei teze/propunerea alteia
Teză propusă/respingere anticipată a obiecțiilor

— În trei părți:

Teză adversă/respingere/propunerea alteia
Teză/antiteză/sinteză (plan dialectic).

În textul care urmează, în care ne vom limita la două paragrafe ce marchează începutul fiecărei părți, planul este în acelaşi timp de tip teză/respingere şi trecut/prezent. Aceasta este o autorespingere:

„De câțiva ani, se poate în mod legitim crede că limba franceză s-ar apropia de o criză care i-ar fi fatală. O observație lingvistică obiectivă ar permite să se constate o divergență din ce în ce mai mare între franceza vorbită şi franceză scrisă. Nu ar fi vorba de o simplă problemă de vocabular, ci mai mult de sintaxă. S-ar elabora o nouă gramatică, ce ar

ameninţa în mod special suprimarea unui anumit număr de timpuri (imperfectul subjonctivului fiind deja în afara luptei) şi bulversarea ordinii însăşi a cuvintelor. […]

Această teză, pe care mi-am propus s-o susţin în mai multe rânduri de vreo douăzeci de ani, nu mi s-ar mai părea la fel de bine întemeiată. S-a produs un fenomen care mi-a pus serios în cauză validitatea ei şi ale cărui efecte de frânare devin manifeste: este vorba de dezvoltarea televiziunii (radioul – fără faţă umană – n-a avut această influenţă). Cu ajutorul vederii pe micul ecran a altor euri care se exprimă într-o franceză (în general aproape) corectă, francezii s-au pus să supravegheze modul în care ei se exprimă. N-are importanţă cine poate fi chemat dintr-un motiv oarecare să „spună două cuvinte" în faţa unei camere: cum nu trebuie să devenim ridicoli, să le spunem într-o franceză corectă. Şi cum obişnuinţa – pe care nimeni n-o ignoră – este o a doua natură, şi de data aceasta se manifestă obişnuinţa, chiar dacă microfonul nu este acolo. Franceza vorbită care-şi urmăreşte modelul din ce în ce mai mult în scris, şi eu cred că acest lucru nu l-au putut obţine puriştii, mijloacele audiovizuale l-au impus. Pe scurt, este o derută a neo-francezei. […]

Curios destin: nu se putea nicidecum prevedea că se va obţine – involuntar acest rezultat graţie televiziunii".

Raymond Queneau, *Bâtons, chiffres et lettres*, Gallimard, Paris, 1950.

Planurile analitice

Acestea sunt planurile în care se articulează analiza unei probleme. Ele se întâlnesc în raporturile de toate tipurile, ca şi în numeroase texte care apar aici, mai ales în presă şi în eseurile jurnalistice sau ştiinţifice. În operele specializate sunt propuse numeroase planuri de raporturi (ştiinţifice sau administrative) complexe şi constrângătoare. În realitate, ele se reduc la aceleaşi structuri tip, care pot fi schimbate după nevoi:

Expunerea problemei/cauze/ (soluţii)
Problemă/cauze/consecinţe/ (soluţii)
Cauze/consecinţe/ (soluţii)
Situaţie/argumentare/rezultate
Situaţie/avantaje/dezavantaje/ (bilanţ).

Textul de mai jos îşi dezvoltă argumentarea pe planul general următor: constatare/
Avantaje/dezavantaje. Noi nu vom reproduce decât începuturile unor paragrafe:

„[1] Orice societate secretă a unor elite, adică a unor cercuri de responsabili uniţi printr-o reţea de raporturi de cooperare şi de rivalitate, şi capabili de a se îndepărta sau cel puţin de a restrânge competiţia graţie unui ansamblu de protecţii şi de complicităţi. Liberalii pot visa o piaţă perfect transparentă de talente, iar autogestionarii o suprimare a oricărei ierarhii: nicio societate nu a reuşit vreodată să

trăiască fără elită. [...]

[2] În Franța de azi, în lumea administrativă şi în domenii de activitate foarte mari care sunt direct legate cu ea, cunoaştem, în ciuda unor anumite aparențe, o situație extrem de restrictivă. Toate posturile sunt într-un anumit mod deschise talentelor, în mod egalitar. Onestitatea concursurilor este foarte pe larg recunoscută. Cu toate acestea, fenomenele de acaparare care s-ar putea crede că sunt astfel eliminate se regăsesc, cel puțin la fel de puternice, sub o altă formă: prin constituirea de grupuri foarte mici care dispun de fapt de organizarea selecției, de un cvasi-monopol asupra unui anumit număr de posturi. [...]

[3] Ce anume a permis acestui sistem să se mențină şi să se dezvolte? Faptul că el prezintă, pe lângă inconvenientele sale, un anumit număr de avantaje neneglijabile, mai ales următoarele trei:

— O selecție de această natură permite promovarea foarte rapidă în posturi importante a unor oameni tineri, străluciți şi dinamici. Fără ea, ar exista riscul de a prevala promovarea celor bătrâni. Colectivitățile mari constituie un rezervor şi o pepinieră de talente.

— Micile grupuri elitiste, dispersate printre diversele funcții de conducere şi de responsabilitate, constituie rețele de cunoaştere reciprocă şi de comunicare extrem de dense şi de puternice, prin care se reglează nenumărate probleme de coordonare şi se elaborează aranjamente indispensabile.

— În fine, concursul constituie o sursă de

legitimitate foarte importantă, care fundamentează dreptul de a comanda şi asigură celor care dirijează siguranța şi libertatea necesare pentru a-şi asuma unele riscuri. Tocmai grație elitei sale administrația franceză a putut asigura funcții de inovație.

[4] Aceste avantaje sunt totuşi plătite cu un preț foarte greu şi atrag după ele contrapărți dezastruoase. Mai întâi de toate, dacă sistemul elitist permite oamenilor tineri să acceadă rapid la posturi de mare responsabilitate, trebuie observat că aceste elemente strălucite nu sunt în mod natural dinamice. Într adevăr, sistemul întreține conformismul, presiunea mediului fiind cu atât mai puternică cu cât grupul este mai mic şi mai restrictiv. Unele elite prea închise tind în mod natural la aroganță şi la conformism. […]

Alt inconvenient profund, caracterul prea omogen al acestor medii, absența fecundității intelectuale care singură poate aduce diversitatea de obârşii şi de funcții. […]

În fine, soliditatea elitei mici de la vârf exercită un efect de degradare asupra tutror eşaloanelor inferioare care, pe de o parte, imită elita în toate defectele ei, pe de alta, se străduiesc în mod instinctiv s-o paralizeze. […]

[5] Dar viciul cel mai profund al sistemului ține, în mod mai profund, de rolul pe care-l joacă existența acestor elite în menținerea şi dezvoltarea modelului birocratic al guvernării. Cele două trăsături fundamentale ale modelului, într-adevăr, stratificarea şi centralizarea, sunt în mod direct legate

de modul de organizare a elitei. […]

Ultimul element legat de organizarea elitei: modul de raționare dominant al administrației franceze, mod impersonal, abstract, deductiv, comun juriştilor săi, inginerilor săi, finanțiştilor săi, condiționează foarte strict performanțele sale şi capacitățile sale. Acestea sunt formațiunile care pregătesc pentru concurs, apoi marile şcoli însele, care pepetuează acest mod de raționare. […]

[6] Acest sistem, care destinează inovația unor elite înguste rupte de experiență şi pe care jocul prea prudent al puterii îl poate înclina spre conformism, nu mai poate fi apărat într-o lume în care inovația devine decisivă în toate activitățile umane, şi în mod cu totul special în activitățile de gestionare şi de reglare a țesăturii colective".

Michel Crozier, *On ne change pas la société par décret*, Grasset, Paris, 1979, pp. 147-152.

Introducerea [1] pune o problematică: necesitatea unei elite. Urmează o constatare [2]: onestitatea concursurilor în franța nu împiedică o elită închisă. Michel Crozier enunță în continuare trei avantaje ale sistemului [3], apoi trei dezavantaje [4]. El aprofundează problema examinând două dezavantaje mai grave [5], apoi conchide [6]. Acest text, foarte riguros construit, are că principală caracteristică aprofundarea studiului în punctele negative. El distinge o primă serie de inconveniente, relativ reparabile, de o a doua serie mai îngrijorătoare.

Dacă examinăm problema structurării părților şi paragrafelor, remarcăm că retorica oferă încă numeroase posibilități. Tipurile de planuri se pot combina aproape la infinit, permițând, de exemplu, structurarea după modul opozițional a diferitelor părți ale unui text de tip analitic (avantaje/dezavantaje; teză refuzată/teză propusă; teză propusă/respingerea obiecțiilor eventuale…) sau mai frecvent după modul categorial, ca în exemplul lui Michel Crozier.

2. Circuite complexe

Digresiuni şi vagabondaje

Este bine cunoscut că proza lui Montaigne nu este un model universitar de *dispoziție*. Cu toate acestea, ea nu încetează să fie retorică, din moment ce se acceptă ideea unei arte de a scrie care include „umplutura", stratificarea, digresiunea. Aceste „defecte" sunt în mod paradoxal marea bogăție a *Eseurilor*, ceea ce pune în evidență lectura capitolului intitulat „Despre vanitate" (III, 9), în care autorul se dovedeşte deosebit de lucid cu privire la „vagabondajul" penei sale şi marea atenție pe care o necesită acest tip de scriitură din partea cititorului. Iată un plan foarte sumar al acestui lung capitol:

1. Introducerea în tema vanității în literatură.

Există multe cărți inutile, totuşi autorul nu se poate împiedica să scrie.

2. Tema principală: călătoria. Rațiunile sale: a fugi de grijile casnice, dezordinele politice – digresiune cu privire la stricăciunile războaielor civile, cu privire la imposibilitatea unei societăți ideale…

3. Digresiune cu privire la arta *dispoziției* şi cu privire la arta de a scrie în general. Montaigne preferă să vagabondeze, să facă adăugiri la textele sale, să nu se corijeze, să nu se recitească, să nu caute perfecțiunea.

4. Revenire la tema călătoriei, care permite să se scape de războaie civile. De unde o reflecție cu privire la conduita autorului față de putere: el nu vrea să primească nimic de la nimeni cu intenția de a-şi păstra independența.

Războaiele civile II sunt insuportabile, ceea ce explică refugierea sa în călătorie. Aceasta este de altfel un mod de a-şi cultiva corpul şi spiritul.

5. Răspunsuri la obiecțiile cu privire la vanitate şi inconvenientele călătoriei.

Montaigne consimte să-şi părăsească soția. De unde reflecțiile sale cu privire la îndatoririle menajere ale acesteia şi cu privire la amorul conjugal.

El ar fi prea bătrân pentru a călători: dar argument în plus pentru a pleca, cu scopul de a nu oferi anturajului său tristul spectacol al bătrâneții şi al morții. Urmează unele dezvoltări mai ales cu privire la bogăția umană a călătoriei… desigur, trebuie să putem găsi fericirea în noi înşine, dar Montaigne nu poate nimic: el călătoreşte cu neliniște, cu

amuzament, cu vanitate.

6. Revenire la tema inițială a vanității. Argumentul celor care l-ar acuza de vanitate este tocmai o formă de vanitate, căci toți oamenii sunt incoerenți, inclusiv oamenii politici. Montaigne își urmează reflecția cu privire la absența vocației sale politice, reflecție pe care el o extinde la temele relativismului intelectual și moral și de la îndoială la legitimitatea legilor. O nouă digresiune apoi cu privire la modul său de a scrie, apoi reflecția finală cu privire la vanitate și mai ales la plăcerea irațională a onorurilor, deși împărtășită de toți.

Se vede prin acest plan cum șerpuiește reflecția pornind de la un subiect abstract (vanitatea), în jurul unui fir conducător concret (călătoria), prin digresiuni (arta descrierii) și numeroase extinderi tematice prin asociații de idei. În ciuda acestui fapt, ansamblul este coerent. Făcând acest drum, gândirea se hrănește cu teme diverse, a căror legătură cu subiectul inițial o sesizăm numai prea târziu. Dar acest raport există și scriitura este dirijată spre scopul fixat de la început. Ea se dă ca transcriere a unui proces natural al gândirii și, pornind de la acest principiu, cine s-ar mira de înlănțuirile sale anarhice? Ceea ce este remarcabil este tocmai eficacitatea lor argumentativă care sfidează orice academism.

Retorica fărâmițată

Aceasta este o scriere polemică ce va ilustra

complexitatea unor anumite rețele argumentative. Este vorba de un manifest redactat de unii artişti împotriva construcției turnului Eiffel:

„[1] Noi am venit, scriitori, pictori, sculptori, arhitecți amatori pasionați de frumusețe, până aici intacți, la Paris, pentru a protesta din toate puterile noastre, cu toată indignarea noastră, în numele gustului francez neapreciat, în numele artei şi al istoriei franceze amenințate, împotriva ridicării, în chiar inima capitalei noastre, a inutilului şi monstruosului turn Eiffel, pe care răutatea publică, adesea adesea impregnată de bun simț şi spirit de justiție, l-a botezat deja cu numele de „turn al lui Babel".

[2] Fără a cădea în exaltarea şovinismului, avem dreptul să proclamăm foarte tare că Parisul este oraşul fără rival în lume. De-asupra străzilor sale, a bulevardelor cale largi, din mijlocul magnificelor sale promenade, apar cele mai nobile monumente pe care le-a creat genul uman. Sufletul Franței, creator de capodopere, străluceşte printre aceste înfloriri auguste ale pietrei. Italia, Germania, Flandra, atât de orgolioase pe drept cuvânt de moştenirea lor artistică, nu posedă nimic care să fie comparabil cu a noastră, şi din toate colțurile universului Parisul atrage curiozitățile şi admirațiile.

[3] Să permitem deci să se profaneze toate acestea? Oraşul Paris urmează deci să se asocieze atât de mult timp imaginațiilor baroce, mercantile ale unui constructor de maşini pentru a se urâți în mod

iremediabil şi a se dezonora?

Căci turnul Eiffel, pe care nici măcar America comercială nu l-ar dori, este, n-aveți nicio îndoială, ruşinea Parisului. Fiecare o simte, fiecare o spune, fiecare se necăjeşte profund şi noi nu suntem decât un slab ecou al opiniei universale, atât de legitim alarmată. În fine, când străinii vor veni să viziteze expoziția noastră, ei îşi vor striga, uimiți: „Ce! Tocmai această oroare au găsit francezii pentru a ne da o idee despre gustul lor atât de mult lăudat?". Şi ei vor avea dreptate să-şi bată joc de noi pentru că Parisul goticilor sublimi, Parisul lui Jean Goujon, al lui Germain Pilon, al lui Rude, al lui Barye etc. Va fi devenit Parisul lui Eiffel.

[7] Este suficient de altfel, pentru a ne da seama de ceea ce avansăm noi, de a ne reprezenta o clipă un turn amețitor de ridicol dominând Parisul, ca un gigantic coş de uzină, care striveşte cu masa sa barbară Notre-Dame, Sainte-Chapelle, domul Invalizilor, Arcul de Triumf, toate monumentele noastre umilite, toate arhitecturile noastre înjosite, care vor dispare în acest vis stupefiant. Şi timp de douăzeci de ani vom vedea înălțându-se de-asupra întregului oraş, fremătând încă de geniul atâtor secole, vom vedea înălțându-se ca o pată de cerneală umbra odioasă a odioasei coloane de tinichele fixate cu şuruburi..."

„Leş artistes contre la tour Eiffel", journal *Le Temps*, 14 février 1887.

Argumentarea se sprijină pe silogismul următor: „Parisul este cel mai frumos oraş din lume; or, turnul Eiffel este monstruos; deci, el va urâți Parisul". Totuşi, textul nu urmează această ordine: el inversează minora şi concluzia. Introducerea [1] începe cu prezentarea unor autori, apoi se înlănțuie asupra obiectului manifestului, cu două argumente principale: *petiție principii* în formă de epitet („inutilul şi monstruosul turn Eiffel") şi argumentul *a fortiori* entimematic (dacă chiar şi publicul răuvoitor – care nu este lipsit de bun simț – detestă monumentul, atunci…). Se remarcă de asemenea metonimia „răutate publică" (substituirea concret/abstract) care joacă aici rolul unei hiperbole. Vine în continuare majoră silogismului [2]: Parisul este cel mai frumos oraş din lume. Autorii au fără îndoială dreptate să înceapă cu o precauție oratorică, dar este oare acest lucru suficient să-i pună la adăpost de acuzația de „şovinism", dat fiind numărul de poncife privitore la oraşul etern care năvălesc în acest text? Totul este hiperbolic: „a proclama foarte importantul", „fără rival", „magnific" etc. Concluzia silogismului se situează în centrul textului [3]: încă un argument *a fortiori* („pe care nici măcar America comercială nu l-ar dori"), apoi recursul la locul cantității („fiecare o simte…"). Rămâne de dat cuvântul turiştilor (prosopopee) pentru a exprima antiteza dintre ceea ce ar trebui să fie şi ceea ce va fi, apoi să se opună o lungă enumerare de sculptori şi de arhitecți doar în numele sărmanului Dlui Eiffel. Textul se termină cu

privire la minora silogismului [4], căci redactorii manifestului țin fără îndoială să păstreze pentru sfârşit imaginea binelui concret (etopeea) a monstrului de acoperit de ruşine. Această prezentare este asociată cu o comparație depreciativă (coşul uzinei) şi cu o nouă acumulare, de monumente de acestă dată, care repetă antiteza turnul Eiffel/Paris. Nici chiar aici nu lipsesc hiperbolele: una dintre ele este întărită cu o reversiune („umbra odioasă a odioasei coloane").

Aceste exemple de strategii retorice, alese dintre mai multe, dovedesc marea varietate posibilă în modurile de a prezenta argumentele şi de a le „încarna" în materialul textual. Invenția, elocuția şi dispoziția, aproape întotdeauna puternic imbricate în elaborarea unui text sau a unui discurs, trebuie în general să facă obiectul unei analize globale din partea criticii. Bineînțeles, şi exemplele noastre arată acest lucru, interesul nu este repartizat în toate textele în mod egal între cele trei componente ale retoricii, dar acestea nu trebuie niciodată să se excludă reciproc.

BIBLIOGRAFIE

Istoria retoricii

Barthes, R., „L'ancienne rhétorique", *Communications* 16, Seuil, 1970.

Curtius, E.- R., *La littérature européenne et le Moyen Âge latin*, trad. J. Bréjoux, PUF 1956; Presses pocket, 1991.

Fumaroli, M., *L'Âge de l'éloquence*, Droz, 1980.

Marrou, H.- I., *Histoire de l'éducation dans l'Antiquité*, Seuil, 1948, «Pionts», 2 vol. Patillon, M., *Éléments de rhétorique classique*, Nathan, 1990.

Romeyer-Dherbey, G., les *Sophistes*, PUF, «Que sais-je?», 1985.

Romilly, J. De, les *Grands sophistes dans l'Athènes de Périclès*, de Fallois, 1988; Hachette, «Livre de poche».

Retorica generală

Anonyme, *Rhétorique à Herennius*, trad. G. Achard, les Belles Lettres, 1989.

Aristote, *Organon V*, les *Topiques*, trad. J. Tricot, Vrin, 1984; *Organon VI*, les *Réfutations sophistiques*, trad. J. Tricot, Vrin, 1987; *Rhétorique*, trad. M. Dufour et A. Wartelle, les Belles Lettres, 1931-1973, 3 vol. (ediția citată în lucrarea de față) şi Hachette, «Livre de poche», cu introducere de M. Meyer;

Poétique, trad. M. Magnien, Hachette, «Livre de poche», 1990.

Bary, R., *La Rhétorique française*, Paris, 1653.

Bretteville, E.- D. De, *L'Éloquence de la chaire et du barreau*, Paris, 1689, 2 vol. Cicéron, *Brutus*, trad. J. Martha, les Belles Lettres, 1973; *De l'invention*, trad. H.

Bornecque, Garnier, 1932; *De l'orateur*, trad. E. Courbaud et H. Bornecque, les Belles Lettres, 1922-1930, 3 vol. *L'Orateur*, trad. A. Yon, les Belles Lettres,

1964.

Fabri, P., *Grand et vrai art de pleine rhétorique*, Paris, 1521-1544.

Genette, G., *Figures*, Seuil, 1966; „Rhétorique et enseignement", în *Figures II* Seuil,

1969; „La rhétorique restreinte", *Communications* 16, Seuil, 1970.

Gilbert, B., *Jugements des savants sur* les *autores qui ont traité de la rhétorique*, Paris,

1713-1719, 3 vol. *La Rhétorique ou* les *règles de l'éloquence*, Paris, 1730. Gracián, B., *Art et figures de l'esprit* (*Agudeza y arte del ingenio*), 1647, trad. B.

Pelegrín, Seuil, 1983.

Kibedi-Varga, A., *Rhétorique et la littérature*, Didier, 1970. Lamy, B., *La Rhétorique ou l'art de parler*, Paris, 1675.

Lausberg, H., *Handbuch der literarischen Rhetorik*, Munich, Max Hueber, 1960, 2

Vol.

Meyer, M. (sous la direction de), „Rhétorique et

littérature", *Langue française* 79, septembre 1988.

Platon, *Gorgias*, trad. E. Chambry, GF Flammarion, 1967; *Phèdre*, trad. L. Brisson, GF Flammarion, 1989.

Ouintilien, *Institution oratoire*, trad. J. Cousin, les Belles Lettres, 7 vol., 1975-1980. Reboul, O., *La Rhétorique*, PUF, «Que sais-je?», 3e édition, 1990.

Sébillet, Aneau, Peletier, Fouquelin, Ronsard, *Traité de poétique et de rhétorique de la Renaissance*, Hachette, «Livre de poche», 1990.

Tacite, *Dialogue des orateurs*, trad. P. Grimal, în Œuvres complètes, Gallimard,

«Pléiade», 1990.

Figurile şi abordarea stilistică

Cressot, M., *Le Style et şes techniques*, PUF, 1947.

Dumarsais, C., *Des Tropes ou des différents sens*, Paris, 1730; Flammarion, 1988. Dupriez, B., Gradus, les *procédés littéraires* (*Dictionnaire*), UGE, «10/18», 1984. Fontanier, P., les *Figures du discours*, 1821-1827, G. Genette (éd.), Flammarion,

1968.

Fromilhague, C. Et Sancier, A., *Introduction à l'analyse stylistique*, Bordas, 1991. Groupe Mu., *Rhétorique générale*, Larousse, 1970; Seuil, «points», 1982; *Rhétorique de la poésie*, Complexe, 1977; Seuil, «Points», 1990.

Jakobson, R., *Essais de linguistique générale*, trad. N. Ruwet, Éditions de Mânuit,

1963; Seuil, «Points», 1970.
Molinié, G., *Dictionnaire de rhétorique*, Hachette, «Livre de poche», 1992. Morier, H., *Dictionnaire de poétique et de rhétorique*, PUF, 1961.
Ricœur, P., *La Métaphore vive*, Seuil, 1975.
Suhamy, H., les *Figures de style*, PUF, «Que sais-je?», 4e édition, 1990.

Comunicare, persuasiune şi semiologie

Barthes, R., „Rhétorique de l'image", *Communications* 4, Seuil, 1964. Bellenger, L., *La Persuasion*, PUF, «Que sais-je?», 3e édition, 1992.
Durand, J., „Rhétorique et image publicitaire", *Communications* 15, Seuil, 1970. Kapferer, J.- N., les *Chemines de la persuasion*, Dunod, 1988.
Packard, V., *La Persuasion clandestine* (*The Hidden Persuaders*), trad. H. Claireau, Calmann-Lévy, 1958.
Victoroff, D., *La Publicité et l'image*, Denoël-Gonthier, 1978.

Argumentarea şi logica discursului

Angenot, M., *La Parole pamphlétaire*, Payot, 1982.
Arnauld, A et Nicole, P., *La Logique ou l'art de penser*, 1662; Flammarion1970, coll.
«Champs».
Bellenger, L., *L'Argumentation*, ESF, 1980. Blanché, R., *Le Raisonement*, PUF, 1973.
Bruaire, C., *La Dialectique*, PUF, «Que sais-je?», 1985.

Colson, J., *Le Dissertoire*, De Boeck, 1988.

Eemeren, F.-H. Van et Grootendorst, R., „Leş sophismes dans une perspective pragmatico-dialectique", Colloque de Cerisy 1987, Liège, Mardaga, 1991.

Grize, J.- B., *Logique et langage*, Ophrys, 1990.

Hottois, G., *Penser la logique*, Bruxelles, De Boeck, 1989. Kalinowski, G., *Introduction à la logique juridique*, LGDJ, 1965.

Kerbrat-orecehioni, C., „Argumentation et mauvaise foi", în *Lingustique et sémiologie* 10, 1981.

Lalande, A., *Vocabulaire technique et critique de la philosophie*, 1926, 16e édition, PUF, 1988.

Lempereur, A. (sous la direction de), *L'Homme et la rhétorique*, Méridiens-Klincksieck, 1990.

Meyer, M., *Logique, langage et argumentation*, Hachette, 1982.

Oléron, P., *L'Argumentation*, PUF, «Que sais-je?», 2e édition, 1987; *Le Raisonement*, PUF, «Que sais-je?», 3e édition, 1989.

Pascal, B., Œuvres complètes, éd. Lafuma, Seuil, «L'intégrale», 1963. (numerele fragmentelor din *Pensées* citate în lucrare sunt cele din ediția Lafuma).

Perelman, C. Et Olbrechts-Tyteca, L., *Traité de l'argumentation*, PUF, 1958; Éditions de l'Université de Bruxelles, 1988.

Perelman, C., *Rhétoriques*, Éditions de l'Université de Bruxelles, 1989; *Logique juridique*, Dalloz, 1976, 2e éditions, 1989; *L'Empire rhétorique*, Vrin, 1977.

Plantin, C., *Essais sur l'argumentation*, Kimé,

1990.
Reboul, O., „Peut-il y avoir une argumentation non rhétorique?", Colloque de Cerisy
1987, Liège, Mardaga, 1991.
Secrétan, P., *L'Analogie*, PUF, «Que sais-je?», 1984.
Vignaux, G., *L'Argumentation*, Droz, 1975.

Argumentare şi limbă

Anscombre, J.- C. Et Ducrot, O., *L'Argumentation dans la langue*, Bruxelles, Mardaga,
1983.
Austin, J.- L., *Quand dâre*, *c'est faire* (*How to Do Things with Words*, Oxford University Press, 1962), trad. G. Lane, Seuil, «Points», 1970.
Ducrot, R., *Dâre et ne pas dâre*, Hermann, 1972, 3e éditions, 1991; *La Preuve et le dâre*, Mame, 1973; les *Échelles argumentatives*, Éditions de Mânuit, 1980; *Le Dâre et le dit*, Éditions de Mânuit, 1984.
Eluerd, R., *La Pragmatique linguistique*, Nathan, 1985.
Kerbrat-orecehioni, C., *L'Implicite*, A. Colin, 1968; *La Connotation*, PUL, 1977;
L'Énonciation de la subjectivité dans le langage, A. Colin, 1980.